

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

VAJDASÁGI MAGYAR NŐK BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETÉNEK SZÖVEGTANI VIZSGÁLATA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Mentor: Dr. Láncz Irén

Jelölt: Laki Boglárka

Újvidék, 2020

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
JEZIK I KNJIŽEVNOST

**ANALIZA ŽIVOTNIH PRIČA MAĐARSKIH
ŽENA U VOJVODINI IZ ASPEKTA
TEKSTUALNE LINGVISTIKE**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: Prof. dr Iren Lanc

Kandidat: Boglarka Laki

Novi Sad, 2020. godine

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Boglarka Laki
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Iren Lanc, redovni profesor u penziji
Naslov rada: NR	Analiza životnih priča mađarskih žena u Vojvodini iz aspekta tekstualne lingvistike (Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének szövegtani vizsgálata)
Jezik publikacije: JP	mađarski
Jezik izvoda: JI	mađarski/srpski/engleski
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2020.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2.

Fizički opis rada: FO	(10 poglavlja / 315 stranica / 7 slika / 8 tabela / 182 referenci)
Naučna oblast: NO	Lingvistika
Naučna disciplina: ND	Tekstualna lingvistika
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	životna priča, govorni jezik, Mađarice iz Vojvodine, tekstualna lingvistika, kognitivna lingvistika, šema, prisećanje, tačka gledišta, vremenska i prostorna struktura, deiksa, koreferencija, leksičko ponavljanje, stil, identitet
UDK	929-055.2(497.113)(043.3) 396(497.113)(043.3)
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna Biblioteka
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	10. 10. 2014.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	Prof. dr Edita Andrić, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, predsednik Prof. dr Marija Pastor-Kiči, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, član Prof. dr Eleonora Kovač Rac, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, član Prof. dr Beatriks Osko, docent, Univerzitet „Milton Fridman” u Budimpešti, član

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY**

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	Boglarika Laki
Mentor: MN	Dr. Irén Lánicz, Retired Professor
Title: TI	Textological Analysis of Oral Life Stories of Hungarian Womens in Vojvodina
Language of text: LT	Hungarian
Language of abstract: LA	Hungarian/Serbian/English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2020
Publisher: PU	Author reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Dr Zorana Đinđića 2.

Physical description: PD	(10 chapters / 315 pages / 7 graphs / 8 tables / 182 references)
Scientific field SF	Linguistic
Scientific discipline SD	Text Linguistic
Subject, Key words SKW	oral life story, spoken language, Hungarian women of Vojvodina, text linguistics, cognitive linguistics, schema, memory, viewpoint, time and space structure, deixis, coreference, lexical repetition, style, identity
UC	929-055.2(497.113)(043.3) 396(497.113)(043.3)
Holding data: HD	The Library of the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	
Accepted on Scientific Board on: AS	2014. 10. 10
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	Dr. Edita Andrić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, president Dr. Mária Pásztor-Kicsi, Associate Professor Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, member Dr. Eleonóra Kovács Rácz, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, member Dr. Beatrix Oszkó, Assistant Professor, Milton Friedman University, Budapest, member

REZÜMÉ

A disszertáció témája a beszélt nyelvi élettörténetek néhány szövegtani jellemzőjének bemutatása vajdasági magyar nők élettörténetének vizsgálata alapján. A szövegtani elemzés funkcionális kognitív nyelvészeti elméleti keretben történik, de a kutatás a téma inter-, illetve multidiszciplinaritása okán felhasználja más tudományágak, pl. az irodalomtudomány, pszichológia, szociológia, történelem, konverzációelemzés eredményeit is. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei* című kötetben megjelent, előszóban elhangzott szövegek írott formája képezi. E kérdések által előhívott, hosszabb terjedelmű válaszok sorából létrejött szövegek dialogikus narratívának tekinthetők. A kötet tizenöt, különböző korú és foglalkozású vajdasági magyar nő élettörténetét mutatja be, ami által betekintheünk a nők XX. és XXI. századbeli helyzetébe.

A kognitív szövegtan kiemeli a szöveg szerkezeti és műveleti jellegét, ezáltal új perspektívát nyitva a szövegek vizsgálatában. A szöveg létrehozása az elmében lejátszódó mentális folyamatok eredménye. A disszertáció egyik fő témája a kognitív sémák és az emlékezés szerepe a beszélt nyelvi élettörténetek konstruálódásában, a Schank és Abelson-féle forogatókönyv-elméletre, valamint az önéletrajzi visszaemlékezés szövegszerveződésben betöltött funkciójára helyezve a hangsúlyt. A dolgozat a beszélt nyelvi élettörténetek szövegtani jellemzőit egyrészt a makroszintű formák, mint a nézőpont, valamint a tér- és időszerkezet segítségével próbálja feltárni. A kognitív szövegtanban központi pozíciót foglal el a nézőpont. Az elemzés az élettörténetekben megjelenő nézőpontoszerkezetet és a nézőpontváltozást elsősorban a deixis által vizsgálja, mely a mikroszintű szövegtani formák egyike. A beszélt nyelvi élettörténetekben az események időrendje nem felel meg teljes mértékben a valóságban megtörtént események időrendjének, vagyis ún. élettörténeti kronológia és egyfajta tematikus-asszociatív szerveződés jellemzi e narratívákat. Az emlékek egyes helyek, helyszínek mentén való felfűzése alakítja az élettörténeti szöveg térszerkezetét, megrajzolja az egyén élettörténeti térképét. A dolgozat megvizsgálja, milyen szerepet töltenek be a lexikai ismétlések és a korreferenciális nyelvi elemek a beszélt nyelvi élettörténetek szöveg-összefüggőségében, valamint foglalkozik az élettörténetek stíluselmzésével, külön figyelmet szentelve a kognitív nyelvészet egyik központi fogalmának, a kognív metaforának. A beszélt nyelvi élettörténetek

szövegtani jellemzőinek megállapításához adalékul szolgál e narratívák funkcionális szempontból való tanulmányozása is, vagyis annak megállapítása, milyen szerepük van a kommunikációs interakcióban. A dolgozat egyben azt is alátámasztja, hogy a kognitív funkcionális szemlélet alkalmazhatónak bizonyul e szövegtípus leírásában.

Kulcsszavak: élettörténet, beszélt nyelv, vajdasági magyar nők, szövegtan, kognitív nyelvészet, séma, emlékezés, nézőpont, idő- és térszerkezet, deixis, korreferencia, lexikai ismétlés, stílus, identitás

REZIME

Tema disertacije je prikazivanje najvažnijih tekstualno-lingvističkih karakteristika usmenih životnih priča na osnovu analize autobiografskih priča mađarskih žena u Vojvodini. Tekstualno-lingvistička analiza je vršena u kognitivno funkcionalnom teorijskom okviru, ali zbog inter- i multidisciplinarnosti teme istraživanje uključuje i rezultate drugih disciplina, npr. onih iz oblasti književnosti, psihologije, sociologije, istorije, analize konverzacije itd. Korpus istraživanja čine zapisi usmenih životnih priča žena objavljenih u knjizi pod nazivom *Vajdasági magyar nők élettörténete (Životne priče Mađarica u Vojvodini)*. To su zapravo odgovori većeg obima na postavljena pitanja, i možemo ih svrstati u tip teksta dijalogične narative. Knjiga sadrži petnaest životnih priča mađarskih žena iz Vojvodine, raznih starosnih doba i zanimanja, pri čemu dobijamo uvid u društveni status žena tokom XX i XXI veka.

Kognitivna tekstualna lingvistika ističe strukturalna i proceduralna svojstva teksta čime se otvaraju nove perspektive u istraživanju teksta. Stvaranje teksta je rezultat mentalnih procesa u umu čoveka. Jedna od glavnih tema disertacije je istraživanje uloge kognitivnih šema i prisećanja u stvaranju životnih priča, posvećujući posebnu pažnju Šankovoj i Abelsonovoj teoriji scenarija i funkciji autobiografskog prisećanja u konstruisanju teksta. Istraživanje tekstualno-lingvističke karakteristike životnih priča prikazuje pomoću forme makro nivoa, kao što su ugao posmatranja, vremenska i prostorna struktura. Tačka gledišta, odnosno ugao posmatranja zauzima važnu poziciju u kognitivnoj tekstualnoj lingvistici. Struktura i promena perspektive u životnim pričama istražuje se prvobitno na osnovu deikse, jedne od tekstualno-lingvističke forme mikro nivoa. Hronološki sled događaja u životnim pričama ne poklapa se sa rasporedom događaja u životu pojedinca, odnosno vremenska struktura životnih priča nije potpuno hronološka, nego se može zapaziti i tematsko-asocijativna struktura. Navođenje uspomena prema pojedinim mestima događanja utiče na prostornu strukturu narative, i na taj način postepeno nastaje „životna mapa“ pojedinca. Disertacija između ostalog analizira i način na koji leksičko ponavljanje i koreferentni jezički elementi doprinose povezanosti teksta, a bavi se i stilskom analizom životnih priča, posvećujući posebnu pažnju kognitivnoj metafori koja predstavlja jednu od centralnih pojmova kognitivne lingvistike. S obzirom na činjenicu da su ove životne priče nastale u dijalogičnoj komunikativnoj situaciji, otkrivanju tekstualnih lingvističkih karakteristika

istih doprinosi i istraživanje funkcije životnih priča u komunikativnoj interakciji. Disertacija ujedno potvrđuje da se kognitivno funkcionalno shvatanje može uspešno koristiti u opisivanju govornih životnih priča.

Ključne reči: životna priča, govorni jezik, vojvođanske Mađarice, tekstualna lingvistika, kognitivna lingvistika, šema, prisećanje, tačka gledišta, vremenska i prostorna struktura, deiksa, koreferencija, leksičko ponavljanje, stil, identitet

ABSTRACT

The topic of the dissertation is to present several text linguistic features of oral life stories based on the oral life stories of Hungarian women in Vojvodina. The text-linguistic analysis has been conducted within the framework of functional cognitive linguistics, but for the purpose of the topic's interdisciplinary and multidisciplinary character the research takes into account the results of literary science, psychology, sociology, history, and conversation analysis. The corpus consists of recorded oral life stories in written form published in the volume *Vajdasági magyar nők élettörténete* (*Life Stories of Hungarian Women in Vojvodina*). Texts drawn from a series of longer answers elicited by these questions can be considered as dialogical narratives. The volume presents the life stories of fifteen Hungarian women in Vojvodina of different ages and occupations, which gives an insight into the status of women in the 20th and 21st century.

Cognitive text linguistics emphasizes the structural and procedural nature of the text, opening up new perspectives in textual examination. Text creation is the result of mental processes in the mind. One of the main topics of the dissertation is the role of cognitive schemas and memory in constructing oral life stories, with emphasis on Schank and Abelson's script theory and the role of autobiographical recollection in text organization. The thesis attempts to explore the textual features of oral life stories through the use of macro-level forms such as viewpoint and space and time structures. The viewpoint occupies a central position in cognitive text linguistics. The analysis examines the viewpoint structure in oral life stories and the change of viewpoints primarily through deixis, which is one of the textual forms of micro level. In oral life stories, the chronology of events does not fully correspond to the chronology of what happened in reality, i.e. these narratives are characterized by life-story chronology and a sort of thematic-associative organization. The lacing of memories along certain places and locations shapes the spatial structure of the biographical text and draws the individual's biographical map. The dissertation looks into the role of lexical repetitions and correferential language elements in the textual context of oral life stories, and addresses the stylistic analysis of life stories, paying special attention to the central concept of cognitive linguistics, the cognitive metaphor. The study of the textual characteristics of oral life stories has also been aided by the examination of these

narratives from a functional point of view, that is, of their role in communicative interaction. The thesis also confirms that the cognitive functional approach proves to be applicable in the description of this type of text.

Keywords: oral life story, spoken language, Hungarian women of Vojvodina, text linguistics, cognitive linguistics, schema, memory, viewpoint, time and space structure, deixis, coreference, lexical repetition, style, identity

Tartalom

Ključna dokumentacijska informacija	3
Key Word Documentation	5
Rezümé	7
Rezime	9
Abstract	11
Tartalom	13
1. Bevezetés	16
1.1. A kognitív nyelvészet	17
1.1.1. A funkcionális (holista) kognitív nyelvészet	19
1.2. A szövegkutatás. A funkcionális kognitív nyelvészet hatása a szövegtanra	23
2. A kutatás céljai, hipotézisei és a szövegkorpusz jellemzői	30
2.1. A kutatás céljai és hipotézisei	30
2.2. A szövegkorpusz	32
2.3. Az élettörténet mint szövegtípus	35
3. Élettörténet, séma, emlékezés	45
3.1. „Kognitív térképek”, sémák és modellek	45
3.1.1. Néhány kognitív történetmodell vázlatos áttekintése	53
3.1.1.1. A makrostruktúra	53
3.1.1.2. A történetnyelvtanok	55
3.1.1.3. William Labov narratívummodellje	58
3.1.2. A forgatókönyvek	61
3.1.2.1. A forgatókönyv-elmélet	61
3.1.2.2. A beszélt nyelvi élettörténetek forgatókönyve	65
3.2. Emlékezés és önéletrajzi emlékezet	80
3.2.1. Az emlékezés	80
3.2.2. Gyermekkori, történelmi és traumatikus emlékek a beszélt nyelvi élettörténetekben	86

4. Deiktikus nyelvi elemek és az elbeszélői nézőpont	104
4.1. Szövegvilág, nézőpont és deixis	104
4.1.1. A deixis	106
4.1.2. A deiktikus nyelvi elemek és a nézőpont kapcsolata a beszélt nyelvi élettörténetekben	109
4.1.2.1. A személydeixis és a nézőpontviszonyok	112
4.1.2.2. A hely- és idődeixis szerepe a nézőpont jelölésében	120
4.2. Élettörténet, emlékezés és nézőpont	126
5. Önéletrajzi idő és tér	135
5.1. A beszélt nyelvi élettörténetek időszerkezete	135
5.1.1. A szöveg időszerkezete vizsgálatának egy lehetséges módja: a Bull-féle modell	135
5.1.2. Élettörténeti kronológia	145
5.2. Térszerkezet a beszélt nyelvi élettörténetekben	156
5.2.1. Térjelölés	156
5.2.2. Emlék(tér)(kép)	158
6. Kohézió, koherencia, szöveg-összefüggőség	165
6.1. Koherencia, lexikai kohézió és ismétlés	165
6.1.1. A koherencia és a lexikai kohézió vizsgálata	165
6.1.2. Koherencia és kohézió	167
6.1.3. A lexikai ismétlésen alapuló kohézió	170
6.1.4. Koherencia, lexikai kohézió és ismétlés a beszélt nyelvi élettörténetekben	177
6.2. Korreferenciális elemek és korreferenciarelációk	191
6.2.1. A korreferencia	191
6.2.2. Korreferencia, nézőpont és szöveg-összefüggőség	195
6.2.3. A korreferencia szerepe a szöveg-összefüggőségben – korreferenciális elemek és korreferenciarelációk a beszélt nyelvi élettörténetekben	202

7. A beszélt nyelvi élettörténetek stílusvizsgálata	226
7.1. A beszélt nyelvi élettörténetek stíláriis jellemzői	226
7.2. Kognitív metaforák a beszélt nyelvi élettörténetekben	244
8. A beszélt nyelvi élettörténetek funkciója a kommunikációs interakcióban	253
8.1. A történetmesélés kommunikációs szituációja	253
8.2. Én-prezentáció és homlokzat (arc)	257
8.3. Szerep és identitás	266
9. Kitekintés	288
9.1. Az írott és a beszélt nyelvi élettörténetek, valamint a férfi- és a női élettörténetek	285
10. Következtetés és zárszó	294
Kiadások	302
Irodalom	302

1. BEVEZETÉS

A dolgozat **témája** vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének szövegtani vizsgálata, illetve az élettörténeti narratívák néhány szövegtani jellemzőjének bemutatása. A szövegtani elemzés kognitív funkcionális elméleti keretben történik. Mivel a kognitív nyelvészet egyik kulcsfontosságú kérdésköre a nyelv és az elme kapcsolata, illetve az elmében lejátszódó mentális folyamatok, a dolgozat egyik fő kutatási témája a sémák és az emlékezés szerepe a beszélt nyelvi élettörténetek létrehozásában. Az elemzés továbbá megvizsgálja a beszélt nyelvi élettörténetek elbeszélői nézőpontját, idő- és térszerkezetét, a kohéziót, koherenciát, szövegösszefüggőséget biztosító néhány nyelvi elemet, a szövegek stílusát, valamint e szövegtípus kommunikáció során betöltött funkcióját.

Az elemzést funkcionális (holista) kognitív nyelvészeti **elméleti keretben** végzem, de a kutatási téma inter-, illetve multidiszciplinaritása okán felhasználom más tudományágak, pl. az irodalomtudomány, pszichológia, szociológia, történelem, konverzációelemzés, társalgáselemzés stb. eredményeit is.

Az életrajzi történetmondás szövegtani jellemzőit konkrét nyelvi anyag feldolgozása által tanulmányozom. A **korpuszt** a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben megjelent, előszóban elhangzott szövegek írott formája képezi. A kötet 2006-ban Svenka Savić és Veronika Mitro szerkesztésében látott napvilágot (Savić–Mitro (szerk.), 2006) a szövegeket a Női Stúdiók és Kutatások szervezet munkatársai, kutatói rögzítették, és végezték el a transzkripciót. A kötet tizenöt vajdasági magyar nő élettörténetét mutatja be, betekintést nyújt életükbe, hétköznapjaikba, társadalmi és egyéb szerepvállalásaikba. E szövegek kérdések által előhívott, hosszabb terjedelmű válaszok, amelyek történeteknek, valamint a világgal és az egyén életével kapcsolatos véleményeknek, gondolatoknak a sorából állnak össze.

A dolgozat **várható eredménye** a beszélt nyelvi (női) élettörténetek, illetve a dialogikus narratíva főbb szövegtani sajátosságainak leírása kognitív keretben. Emellett a kutatás eredményei további adalékul szolgálhatnak a szövegalkotás mentális folyamatainak feltárásához, valamint a beszélt nyelvi kutatásokhoz.

¹ E kötet cím rövidítése a továbbiakban VMNÉ.

A *Bevezetés* folytatásában a kutatás elméleti hátterét és tudománytörténeti előzményeit vázoló fel. Mivel az elemzés funkcionális kognitív keretben történik, az alábbiakban a kognitív nyelvészet jellemzőinek vázlatos bemutatása következik, a funkcionális irányzatra helyezve a hangsúlyt, majd pedig a szövegtanra tett hatását tekintem át röviden.

1.1. A kognitív nyelvészet

A **kognitív nyelvészet** az 1970-es évek végén jött létre, majd az ún. kognitív (mentalista) fordulat után, amely Noam Chomsky nevéhez köthető, az 1980-as években kezdett kibontakozni. A kognitív nyelvészet a kognitív tudományok részdiszciplínája, amely szoros kapcsolatban áll más kognitív szemléletű tudományokkal. Nagy hatást gyakorolt rá a kognitív pszichológia és a mesterségesintelligencia-kutatás, melyek az agy működését állítják vizsgálatuk középpontjába.

A kognitív nyelvészet elméletének alapköve a nyelv és az elme kapcsolata. A nyelvet a nyelvhasználattal, illetve a tudással és a megismeréssel való viszonyában szemléli. Ahogyan Tolcsvai Nagy Gábor írja, a kognitív nyelvészet, a „megismerésnyelvészet” a nyelvet mint tudást veszi szemügyre: „a nyelvet a megismerés és a tudás felől közelíti meg, amikor a nyelv legfőbb funkciójának jelentések megformálását, hozzáférhetővé tételét és megértését tartja”; a nyelv tehát tudás, pontosabban megismerés és cselekvés (Tolcsvai Nagy, 2013: 17). A kognitív nyelvészet pedig „a tudást és megismerést, a tudás jellegét, valamint a tudás, megismerés és nyelv viszonyát a nyelvre összpontosítva írja le” (Tolcsvai Nagy, 2013: 17–18). A tudás legfontosabb komponense nem más, mint maga a nyelv.

A kognitív nyelvészet legfontosabb kérdései a következők:

- „Hogyan alakulnak ki a nyelvi szerkezetek a világról való tudás alapján?
- Mi a tudás és a megismerés a nyelvben?
- Milyen viszony van a tapasztalati alapú világismeret és a nyelvi szerkezetek, a nyelvi jelentések között? Pontosabban: van-e közös jellemző vagy hasonló módszer, amellyel a világ dolgait megismerjük és nyelvi egységekben kifejezzük? Hogyan mutatható be ez a kapcsolat?

- Mennyire egyetemes a nyelvi tudás, és mennyire határozza azt meg az a kultúra és nyelv, amelybe az egyén belenő?” (Tolcsvai Nagy, 2013: 17)

A kognitív nyelvészet a nyelvet az elme képességeként fogja fel, valamint a mentális megismerésrendszer részének tekinti, amely az emberi viselkedést meghatározó mentális struktúrák és procedúrák rendszeréből áll. A beszélő embert elméleti képességei alapján megismerő és intencionális lénynek tekinti, aki környezetével interaktív kogníciós és cselekvő viszonyban áll, kreatívan konstruál fogalmi szerkezeteket és azokat kifejező nyelvi szerkezeteket (Tolcsvai Nagy, 2013: 37). A nyelv szerkezeti (strukturális) és műveleti (procedurális) jellege egyaránt hangsúlyos az elméletben.

A kognitív nyelvészet² az alábbi szempontok alapján kutatja a nyelvet:

- a nyelvi tudás struktúrája és reprezentációja,
- a nyelvi tudás felhasználásának módja,
- a nyelvi tudás elsajátításának módja,
- a nyelvi tudás elméleti reprezentációjának módja (Tolcsvai Nagy, 2001: 46).

A mai nyelvészleletben két irány különíthető el: a **strukturális** (formális, formalista) és a **funkcionális** (funkcionalista) irányzatok. A XX. századi nyelvtudományt a strukturális szemléletű irányzatok jellemzik (strukturális, generatív grammatika, valamint posztgeneratív irányzatok), azonban a század második felétől, de még inkább utolsó harmadától felerősödtek a funkcionális szemléletű kutatások, amelyek eredményeképpen több funkcionális nyelvelméleti modell is napvilágot látott. A nyelvészeti formalizmus az elme moduláris és pozicionális működését feltételezi, a nyelvet pedig formális logikai rendszernek tekinti, míg a nyelvészeti funkcionális szemlélet szerint az elme működése holisztikus, és az elmét analóg adaptációs megismerőrendszernek tekinti (Tolcsvai Nagy, 2013: 35).

Ennek hatására a kognitív nyelvészetben belül is két irányzat különült el egymástól: a modularista és a holista kognitív nyelvészet. A **modularista irányzat** szerint a nyelvtudás autonóm rendszer, illetve modul, amely maga is autonóm rendszerekből tevődik össze. Az elméleti tevékenységeket egy központi rendszer irányítja. A moduláris rendszer működése az ún. számítógép-metaforával szemléltethető, mely az agy működését a számítógép működéséhez hasonlítja. Ezen az elven alapul a generatív grammatika elmélete is. A moduláris irányzat

² A kognitív nyelvészetről bővebben lásd pl. Langacker, 1987; 1991; 2008; Tolcsvai Nagy, 2013; Kövecses–Benczes, 2010.

leginkább M. Bierwisch, E. Lang, valamint D. Sperber és D. Wilson nevéhez köthető. A **holista irányzat** szerint a nyelvtudás és más kognitív folyamatok egységes rendszert képeznek, tehát a nyelvi tudás, képesség nem különül el más kognitív folyamatoktól. E felfogás szerint az elme különböző tevékenységei párhuzamosan zajlanak. Az egyes modulok hálózatot alkotva analóg módon működnek, központi irányítás nélkül. A holista szemléletet elsősorban R. Langacker, G. Lakoff és M. Schwarz neve fémjelzi. A modularista és a holista irányzat nemcsak alapelveikben, hanem más hipotéziseikben is különböznek, amelyekre itt most nem térek ki (erről l. pl. Müller, 1991; Kertész, 2000; Pléh 1996a;). A kognitív nyelvészet mindkét irányzata egyetért azonban abban, a strukturalizmustól eltérően, hogy a nyelv nem elvont rendszer, és a megismerésrendszer részét képezi (Boronkai, 2008: 9).

E dolgozat elméleti keretét a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet képezi, az irányzat részletes bemutatását azonban nem tekinti feladatának e dolgozat, csupán vázlatos összefoglalásra szorítkozik. (A továbbiakban kognitív nyelvészet alatt ezt az irányzatot értem.)

1.1.1. A funkcionális (holista) kognitív nyelvészet

A XX. század 60-as, 70-es éveiben több olyan kutatás indult meg, amelyekkel korábban a strukturalista és a generatív nyelvészet nem foglalkozott, pl. a nyelvhasználat, a verbális interakciók, a mondatnál nagyobb egységek, a szövegek, illetve diskurzusok, a nyelvváltozatok, a nyelvi variációk vizsgálata, a nyelvi változások és a nyelvelsajátítás kutatása a szocializációt is figyelembe véve. A mai funkcionális irányzatok előzményeit azonban megtalálhatjuk már az első és a második világháború közötti időszakban is: az antropológiai nyelvészeti törekvésekben (Malinowski, Sapir) és egyes strukturalista irányzatokban, pl. a prágai strukturalisták (Jakobson) és a londoni iskola (Firth) munkásságában (Ladányi–Tolcsvai Nagy, 2008: 19–20).

A **funkcionális szemlélet** szerint „a nyelv nem elvont szerkezetek rendszere, hanem az emberi kommunikációban megvalósuló, jelentéseket hozzáférhetővé tevő aktuális nyelvi struktúrák konvencionális hálózata” (Tolcsvai Nagy, 2013: 33). A funkcionális szemlélet tehát nem tagadja a nyelv strukturáltságát, de a strukturális irányzatoktól eltérően a nyelvet nem tekinti

autonómnak, mivel felfogásában a nyelvi képességek nem választhatók el az ember többi kognitív képességétől. A nyelvet a többi kognitív képességgel, valamint a nyelv nyelven kívüli funkcióival szoros összefüggésben tárgyalja. A nyelvi struktúrák nem velünk születettek, csak bizonyos kognitív képességek születnek velünk, melyek meghatározzák a nyelv jellegét és a nyelvelsajátítást.

Funkcionális felfogásban a nyelvi struktúrák kognitív összefüggések és műveletek eredményei, e szemlélet feltételezi a jelentések, illetve a funkciók elsődlegességét, valamint a formák és a funkciók közötti kapcsolat eredendő motiváltságát, vagyis nem az önkényességet tartja az emberi nyelv alapvető jellemzőjének (Ladányi–Tolcsvai Nagy, 2008: 22).

A funkcionális szemlélet a nyelvi struktúrák vizsgálatát szélesebb látókörbe, összefüggésrendszerbe helyezi. Több irányzatot átható szemlélet ez, mely nem zárja ki különféle megközelítésmódok alkalmazását sem. A funkcionális nyelvészetben belül több nyelvelméleti irányzat különül el, pl. a Halliday-féle szisztémikus-funkcionális nyelvtan, Givón biológiai-adaptációs funkcionális nyelvtana, a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet.

Tehát a funkcionális nyelvész szemlélet hatására a XX. század 70-es éveiben megjelent a kognitív nyelvészet **funkcionális irányzata**, amelyet más néven **holista irányzat**nak is nevezünk. A funkcionális kognitív nyelvészet fő teoretikusa Ronald W. Langacker volt (Langacker, 1987; 1991; 2008), továbbá jelentősek Lakoff (1987) és Schwarz (1992) munkái is. Langacker kutatásaiban középpontba került a **jelentés** fogalma (ezáltal a szemantika is), illetve annak szerepe a mondat- és szövegformálásban. Emellett nemcsak a szöveg, illetve a nyelvi egységek szerkezeti jellegével foglalkozik, hanem kiemeli **műveleti jellegét**, és ráirányítja a figyelmet a szövegfeldolgozás folyamatára. E két elméleti és módszertani tényező a kognitív fordulat legkiemelkedőbb jellemzője (Tolcsvai Nagy, 2000). Ahogyan már említettem, a kognitív szemlélet egyik alapkövének bizonyul a nyelv és az elme kapcsolata, ez pedig maga után vonja a megnyilatkozások, a szövegek alkotójának, vagyis az embernek a központi szerepét. A holista kognitív nyelvészek a nyelv használójában nemcsak a szavakat és mondatokat generáló elmét látták, hanem figyelembe vették magát az embert, annak személyiségét, viselkedését, világlátását (Bańczerowski, 1999: 79). A holista kognitív nyelvészet tehát túllép a strukturális és a generatív irányzatok elvein, felfogásain, és választ ad olyan kérdésekre, melyeket más irányzatok kizártak a kutatásokból, vagy háttérbe szorítottak.

A kognitív nyelvészeti modellek funkcionális karaktere abból adódik, hogy a nyelvtant nem autonóm rendszerként értelmezik, hanem a **beszédtevékenység** felől közelítik meg (Tátrai, 2013: 198). A kognitív nyelvészet elutasítja a nyelvészet hagyományos dichotómiáit, a nyelv és a beszéd (a langue és a parole), a kompetencia és a performancia, a szinkronia és a diakronia szembeállítását. A funkcionális nyelvtanok elutasítják a nyelvtan autonómiáját, tehát meglátásuk szerint a nyelvi szintek, a fonológia, a morfológia, a szintaxis, a szemantika és a pragmatika összefonódnak.

A funkcionális kognitív nyelvészet **elméleti és módszertani kerete** a nyelvhasználat felől közelíti meg tárgyát, a nyelv rendszerszerű leírásában képes megteremteni a kapcsolatot a formák és a funkciók között, bevonja a beszélő és a hallgató nézőpontját. A funkcionális kognitív nyelvészet elméleti és módszertani keretében tehát nem különülnek el a nyelvrendszer és a nyelvhasználat kategóriái, azokat együttesen próbálja vizsgálni, vagyis elutasítja a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat szembeállítását, mivel felfogásában a nyelvrendszer és a nyelvhasználat szorosan összekapcsolódik egymással az ember elméjében. A kognitív nyelvészet tehát nyelvhasználat-központú nyelvreírás, a nyelvi kifejezéseket a szövegkörnyezetben, vagyis a nyelvet természetes közegében vizsgálja.

A funkcionális (holista) kognitív nyelvészet legfontosabb jellemzői, melyeket Langacker és Lakoff dolgozott ki, Tolcsvai Nagy Gábor összefoglalásában a következők:

- A kognitív nyelvészet a kognitív tudomány része, vagy szoros kapcsolatban áll vele.
- A kognitív nyelvészet a nyelvet az elme képességeként és működési módjaként vizsgálja.
- Elfogadja a reprezentáció elvét, vagyis azt, hogy a nyelvi formák és jelentéseik is reprezentációk.
- Vizsgálja a nyelv szerkezet- és műveletjellegét is.
- Elfogadja, hogy a nyelv és a fogalmi tudás között szoros kapcsolat van.

Az alábbi jegyek csak a holista irányzat ismérvei:

- Tagadja a nyelvtan autonómiáját, valamint a számítógép-metaforát, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot.

- Kiemeli, hogy a jelentés lényege a konceptualizáció, és ezért fontos a nyelvi és nem nyelvi kategorizáció összefüggése (amelyek kapcsolatban állnak a megismerés elméleti módjaival).
- Felfogásában a nyelvten a konceptuális tartalom szimbolizációját végzi el, ezért a kettő összefügg, pl. a képiség jelenségében. (Tolcsvai Nagy, 2000)

Az ezredforduló tájékán megjelentek olyan törekvések is, amelyek a nyelv funkcionális leírásában nagyobb hangsúlyt fektetnek a nyelvi megismerés társas jellegére (Tátrai, 2013: 199). Ahogyan Tátrai Szilárd írja, e hangsúly áthelyeződése megjelenik többek között a kognitív nyelvészet alapelveinek William Croft általi újrafogalmazásában is, melyek közül itt csak néhányat emelek ki.

- Az egyik legfontosabb, hogy „a grammatikai szerkezetek és műveletek az elmében nem egyszerűen az általános kognitív képességeknek, hanem az **általános társas kognitív képességeknek** a megvalósulásai”.

- A nyelvten tehát „nem egyszerűen a forma és a jelentés kapcsolatából jön létre”, hanem a közösséggel együtt, mely a jelentést konvencióként működteti, azok „szemiotikai háromszögéből” tevődik össze.

- „A jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, ám e konstruálás [...] a kommunikációs igények kielégítését célozza meg” (Tátrai, 2013: 199 Croft, 2009: 413–414 alapján).

A kognitív nyelvészet keretein belül több meghatározó elmélet is született, amelyek közül itt csak néhányat emelek ki, amelyek a kutatás témája szempontjából is fontosnak bizonyulnak. A **prototípuselmélet** (Rosch, 1977; Taylor, 1991) központi fogalma a prototípus, amely rendelkezik az adott kategóriára jellemző tulajdonságokkal. A képzeletbeli egyenes másik két végpontján a kategóriára legkevésbé, illetve leginkább jellemző tulajdonságokkal rendelkező dolgok állnak. Az elme a világ észlelt dolgait ennek alapján kategorizálja, a szükséges és elégséges tulajdonságok figyelembevételével.

A kognitív nyelvészet nagy jelentőséget tulajdonít a metaforának, amelyet a hagyományos felfogástól eltérően értelmez. A **kognitív metaforaelmélet** (Lakoff–Johnson, 1980) szerint a metafora tükrözi az ember megismerési és gondolkodási folyamatait, az elmélet legfontosabb fogalmai a forrás- és céltartomány (az elmélettel részletesebben a 7.2. fejezet foglalkozik).

1.2. A szövegkutatás. A funkcionális kognitív nyelvészet hatása a szövegtanra

A szövegtan lassan fél évszázadot megközelítő történetét elsősorban, olykor egymástól elszigetelt, olykor egymással dialógusba bocsátkozó, egymás mellett létező irányzatok jellemzik.

A szöveggel való foglalatosság kezdetei a szakirodalom alapján kb. kétezer évvel ezelőtre tehető. A szöveggel elsősorban a retorika, a stilisztika és a filológia, valamint a filozófia és a hermeneutika keretein belül foglalkoztak.

A XVIII. században önállóvá vált nyelvtudomány középpontjában nem a szöveg fogalma állt, hanem a nyelvi kategóriákat vizsgálta. Az egyén nyelvhasználatának kérdése azonban már a XIX. század végén megjelent az újgrammatikus iskola nyelvszemléletében. Hermann Paul a nyelvet az egyén lelkében létező entitásnak tekintette. Az újgrammatikus iskolát jellemző pozitivista rendszerelvűség hozzájárult a leíró nyelvtudomány megjelenéséhez, és a nyelvi jelenségek természettudományok mintájára, vagyis objektív módon való leírása vált céllá.

Saussure szintén a nyelv pszichikai természetét emelte ki, azonban felfogásában a jelölő és a jelölt kapcsolata konvencionális. Elmélete a morfémát tekinti a legalapvetőbb elemi jelnek, a szintagmát pedig a legnagyobb vizsgálandó egységnek. Ez azt jelenti, hogy a nyelvtudományi vizsgálatok nem lépnek túl a **szintagma** határain. Elméletének legmeghatározóbb pontja, mely sokáig érezteti hatását, az, hogy szembeállítja a nyelv (langue) és a beszéd (parole) fogalmát. Természetesen a beszédtevékenység vizsgálatának szükségességét nem vonja kétségbe, de tanulmányozását a külső nyelvészet tárgykörébe utalja, vagyis elválasztja a nyelvi rendszertől. A strukturalista nyelvelmélet igen meghatározóvá vált a későbbiekben. Harris, az amerikai deskriptív iskola kiemelkedő képviselője, egy 1952-ben megjelent tanulmányában már a mondaton túlmutató, vagyis **szövegtani** kérdésekkel foglalkozik. Az 1950-es évek végéig a nyelvtanok csupán a mondat szintjéig terjedtek. A prágai funkcionalisták (az aktuális mondattagolás, valamint a tematikus progresszió fogalmának bevezetése révén), valamint az orosz formalisták (elsősorban Bahtyin és Propp) újabb elméleteket alkottak meg, amelyek már a szöveg vizsgálatát célozzák meg. Lassan egyre nagyobb szerepet kap a nyelv és a beszéd dichotomikus szembeállításának kritikája is. A strukturalista kutatások főként az írott nyelv

tanulmányozására fektették a hangsúlyt, míg a beszélt nyelvi kutatások háttérbe szorultak. Egyes strukturalista szemléletű irányzatok azonban kiemelték a beszélt nyelv empirikus vizsgálatának fontosságát, pl. a már említett Prágai Nyelvész kör és az amerikai deskriptivisták.

Noam Chomsky, akinek munkáiban az 1950-es években kirajzolódott egy új nyelvelméleti irányzat, a **transzformációs generatív grammatika**, szintén a beszélt nyelv vizsgálatát hangsúlyozza. Megkülönbözteti a nyelvi kompetencia és performancia fogalmát. A generatív grammatika szerint minden ember azonos nyelvi képességgel, vagyis nyelvi kompetenciával születik, az anyanyelv elsajátítása pedig elvont univerzális nyelvi rendszer, nyelvtani szabályok alapján történik. A nyelvi kompetenciának köszönhetően az egyén anyanyelvén jól formált mondatokat képes létrehozni, nemcsak reprodukálni, hanem olyanokat is, amelyeket korábban még nem hallott. Fontos kiemelni azonban, hogy Chomsky elméletében nem az egyén beszédtevékenységét vizsgálja, hanem az ideális beszélő nyelvi kompetenciáját próbálja feltárni. A generatív grammatika olyan szabályrendszer létrehozására törekedett, amelynek segítségével egy nyelv minden helyes, vagyis jól formált mondata előállítható. A generatív grammatika feltételezése szerint létezik egy ún. mélyszerkezet, amely magában foglalja a mondatok létrehozásához szükséges elemi szintaktikai egységeket. A mélyszerkezetből transzformációk által jön létre az ún. felszíni szerkezet, amely a mondatnak a fonetikai, fonológiai és szemantikai tulajdonságai által megvalósuló szintaktikai szerkezete. A nyelvet tehát formális szerkezetek és szabályok rendszereként fogja fel, a nyelvreírás során pedig a jelentés teljesen háttérbe szorul. A korábbi irányzatokhoz képest azonban mégis nagy előrelépést jelent az, hogy hangsúlyossá válik a nyelv és az elme kapcsolata, ami pedig a kognitív nyelvészet egyik fő kérdésköre, vagyis ezen a ponton érintkezik a generatív nyelvelmélet és a kognitív nyelvészet.

A szövegvizsgálat szempontjából fontos megemlíteni, hogy a XX. század második felében a transzformációs generatív irányzat mellett megjelentek olyan irányzatok is, amelyek **túlmutattak a mondat szintjén**, pl. a beszédaktus-elmélet (amelyet Austin alkotott meg 1955-ben egy előadás-sorozat keretében), a szisztémikus-funkcionális nyelvtan (Halliday), a tagmémika, mely a szövegnél is nagyobb kommunikációs egységekre helyezi a hangsúlyt, a pragmatika (Morris 1938-as szintaktika, szemantika, pragmatika felosztása révén), a szociolingvisztika (Hymes, Labov stb.), az interakció-kutatás (pl. az együttműködési alapelvek, a

társalgási maximák megfogalmazása) (Tolcsvai Nagy, 2001: 17–18). Mindemellett az irodalomtudományban a 60-as években eléri csúcspontját a strukturalizmus, melynek középpontjában a szöveg áll. Ez pozitívan hatott a nyelvtudományra, ugyanis elősegítette, hogy a szöveg mind fontosabb szerephez jusson a kutatásokban. Jelentős lépés volt az irodalmi hermeneutika megjelenése is, amely új közegbe helyezte a szöveget, sőt már folyamatokról és műveletekről tesz említést (Tolcsvai Nagy, 2001: 18).

A **beszéd** szerepét hangsúlyozó irányzatok, elméletek, mint pl. az etnometodológia (mely szociológiai megalapozású), a beszédaktus-elméletek (Austin és Searle), a társadalomgyarázatok (pl. Goffman, Habermas, Luhmann) is megerősítik a nyelvtudomány szöveg felé irányulását (l. bővebben Tolcsvai Nagy, 2001: 18–19). A 70-es években napvilágot láttak az első önálló szövegelméletek is, amelyeket azonban itt nem célok áttekinteni, csak megemlítek közülük néhányat Tolcsvai Nagy Gábor (2001: 21–28) összefoglalása alapján. T. A. van Dijk elmélete a generatív szemantika hatása alatt született meg. Eszerint a szöveg lényeges jellemzője a mélyszerkezethez hasonlítható makrostruktúra, mely a globális koherencia biztosítója. Petőfi S. János (aki a szöveget komplex jelként kezeli) modelljének három fő összetevője a szöveggrammatikai, a világszemantikai és a lexikon-összetevő. M. A. K. Halliday szisztémikus-funkcionális elméletében a mondat fogalmi, interperszonális és textuális funkcióját állítja középpontba. „A formális szempontok mellett mindegyik elméletben nagy szerepe van a jelentésnek és a pragmatikának” (Tolcsvai Nagy, 2001: 28).

A szövegvizsgálat elsősorban az írott szövegek tanulmányozását állította célkeresztbe. Az írott szövegeken belül is gyakran idealizált beszédhelyzetben elhangzó mondatok, illetve szövegek képezték a szövegkorpust. Az írott szövegek mellett azonban ugyanolyan fontosnak bizonyul a mindennapi kommunikációnk során elhangzó szövegek, történeten az formális vagy informális beszédhelyzetben, vagyis a beszélt nyelvi szövegek elemzése. A társalgások elemzése, a várttól eltérően, nem a hagyományos nyelvészet keretein belül indult meg, hanem a XX. század 60-as és 70-es éveiben egy szociológiai indíttatású tudományág, az etnometodológia kezdett el foglalkozni a mindennapi társalgások vizsgálatával, amely az irányzat természetéből fakadóan, elsősorban szociológiai és antropológiai irányultságú volt (Boronkai, 2008: 10). A '80-as évektől az etnometodológiából kifejlődő konverzációelemzés³ foglalkozik a beszélt nyelvi

³ A konverzációelemzésről bővebben l. Iványi, 2001.

szövegek, illetve a társalgások vizsgálatával. Ez a tudományág azonban már főként nyelvészeti szempontú megközelítést alkalmaz. A XX. század utolsó évtizedeiben a beszélt nyelvi kutatásokat elsősorban a szociolingvisztika keretein belül végezték, a nyelvhasználat és a társadalom közötti kapcsolatot (pl. nyelvváltozatok, két- és többnyelvűség), a szóbeli megnyilatkozások jellemzőit állítva középpontba. Emellett a 80-as években önállóvá vált pragmatika (mely a jelek és a jelhasználó viszonyát kutatja) is nagy hangsúlyt fektet a beszélt nyelv vizsgálatára (pl. elvek, stratégiák, maximák a nyelvhasználat során).

A szövegtanra az 1970-es években tehát főként a formális, strukturális és generatív elméletek hatottak, míg az 1980-as évektől kezdődően egyre inkább érezte hatását a kognitív és a funkcionális szemlélet. Napjainkban mind az írott, mind a beszélt nyelvi szövegek **kognitív** megközelítésű leírása dominál.

1981-ben megjelent Beaugrande és Dressler *Einführung in die Textlinguistik* című szövegtana (Beaugrande–Dressler, 1981/2000), amely „a szöveg magyarázatába még hangsúlyosabban bevonja a tág értelemben vett pragmatikai, kommunikációs tényezőket” (Tolcsvai Nagy, 2001: 28). A szerzőpáros a szövegszerűség hét ismervét határozza meg (kohézió, koherencia, szándékoltság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség, intertextualitás), a szöveget folyamatnak tekinti, amely a szövegalkotás és -befogadás folyamatában jön létre, elméletüket pedig már kognitív keretben kívánják létrehozni.

Tolcsvai Nagy Gábor megfogalmazása szerint a kognitív nyelvészet még inkább felhívta a figyelmet arra, hogy a nyelv tudás, vagyis működése mentális folyamatokon alapszik, elutasítja azonban azt, hogy az ember a veleszületett kompetencia alapján automatikusan hoz létre megnyilatkozásokat, és érti meg azokat. Továbbá a nyelvi tudást, a nyelvi rendszert nem tekinti autonómnak, a nyelvi tudásban pedig kiemelt szerepet tulajdonít a konstruáló megismerésnek (Tolcsvai Nagy, 2013: 43).

A XX. század utolsó évtizedeiben a kognitivismus mellett fokozatosan megerősödött a funkcionális szemlélet, amely felismerte annak jelentőségét, hogy a nyelvet használatában kell vizsgálni, nem pedig idealizált megnyilatkozásokat, ahogyan elsősorban a generatív irányzat tette. Így egyre nagyobb teret nyertek a beszélt nyelvi kutatások, azon belül is az interperszonális kommunikációs szituációban elhangzó párbeszédok vizsgálata.

A kognitív és funkcionális irányzatok olyan kérdésekre adtak választ, illetve szemléleti és módszertani irányt, amelyek eddig megválaszolatlanok maradtak. Ezeknek az irányzatoknak a kibontakozásával egyértelművé vált, hogy a szöveg szerkezete és jelentése nem írható le formálisan szerkezetek rendszereként a mondatok mintájára (Tolcsvai Nagy, 2000).

A szöveg kognitív felfogásban, kommunikatív és nyelvi szempontból is, nyelvi megformáltságú értelmi egységként határozható meg (Tolcsvai Nagy, 2000). Ennek az értelmi egységnek, mely összetett nyelvi formában realizálódik, két fontos összetevője van: a szerkezet és a művelet. „A szerkezet olyan mentális modell, amely a beszédhelyzetben elhelyezett szöveg nyelvi és nem nyelvi összetevőit statikus, pontszerű entitások struktúrájaként írja le” (Tolcsvai Nagy, 2000). A beszélő vagy a hallgató a szöveg értelemszerkezetét a szöveg létrehozása, megértése folyamán alkotja meg mentális modellként. „A művelet az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza a szövegalkotásban vagy a szöveg megértésben, folyamatszerű, dinamikus jellegükben is felismeri” (Tolcsvai Nagy, 2000).

A szöveg létrehozása és megértése során összetett reprezentáció keletkezik. A szöveg általános szerkezete és értelemszerkezete tehát az elmében képződő összetett reprezentáció, amely a hosszú távú emlékezetben struktúráként tárolódik, a munkamemóriában aktivizálódik, és ismét műveletek tárgyává válik (Tolcsvai Nagy, 2000). Tolcsvai továbbá kifejti, hogy az általános szöveg- és értelemszerkezet az általános tudás, elvárások és motivációk rendszerében nyeri el valódi értelmét, e tudások, elvárások és motivációk pedig általában sémákba rendeződnek, amelyek pedig már a szövegtípusok felé mutatnak (Tolcsvai Nagy, 2000).

Tolcsvai Nagy Gábor kognitív szemléletű szövegtanában (Tolcsvai Nagy, 2001) a szöveg három szintjét különíti el: a mikro-, a mezo- és a makroszintet. A mikroszintű szövegelemek hatóköre kicsi, mindössze néhány szóra vagy mondatra terjednek ki. Mezoszinten az elemek hatóköre néhány mondatra vagy egy bekezdésre terjednek ki, míg a makroszinten a szöveg egészére vagy nagy részére. A szöveglétrehozás és a -megértés folyamán e három szinten hajtjuk végre a műveleteket, a szintek között azonban nem lehet éles határvonalat húzni, inkább kontinuumot alkotnak.

A szövegkutatáson belül a beszélt nyelvi szövegek mind nagyobb teret kaptak, és ezek kutatásához új módszerek váltak szükségessé. A szövegtanból kibontakozva lassanként önálló tudománnyá vált a diskurzuselemzés, mely legfontosabb feladatuként a beszéd jellemzőinek feltárását jelölte ki.

A **magyar szövegtani** kutatási irányokat, állomásokat nem célozom áttekinteni, csupán néhány mozzanatot emelek ki. (A nemzetközi és a magyar szövegtani kutatásokról l. bővebben Tolcsvai Nagy, 2001: 15–37; Szikszainé Nagy, 2004: 15–22, 25–31; Fehér, 2000 stb.)

A XX. század 70-es éveiben táptalajra találtak a modern nyelvészet kommunikációs irányzatai, s megjelentek az első, szövegtani szempontokat is érvényesítő munkák, majd megindultak a magyar szövegtani kutatások (pl. Telegdi–Szépe (szerk.), 1976; Békési, 1986; Balázs, 1985; Rác–Szathmári (szerk.), 1983; Petőfi S. János Békési Imrével közösen szerkesztett *Szemiotikai szövegtan* című sorozata, valamint a Petőfi S. nevéhez köthető *Officina Textologica* sorozat, Andor–Benkes–Bókay (szerk.), 2002, de számtalan más tanulmánykötet is napvilágot látott napjainkig).

A magyar szakirodalom azt tükrözi, hogy a nyelvészeti kutatások korpuszát főként az írott és az irodalmi szövegek képezték. A beszélt nyelvi szövegek igencsak háttérbe szorultak, illetve a vizsgálatok a megtervezett élőnyelvi szövegekre vonatkoztak. Miután teret hódítottak a nemzetközi beszélt nyelvi kutatások, a '80-as években előtérbe került a magyar élőnyelvi szövegek vizsgálata is.

A XX. század utolsó évtizedeiben, valamint századunkban is egyre felerősödni látszik a dialógusok és a társalgások iránti érdeklődés. Élőnyelvi szövegek tanulmányozásával foglalkozott többek között Keszler Borbála (pl. Keszler, 1983), a beszélt nyelvi kutatások korpuszát képezték pl. televíziós műsorokban elhangzó szövegek (pl. Wacha, 1988), valamint a társalgás is (pl. Albertné Herbszt, 1992). (Gósy Mária pszicholingvisztikai megközelítésű munkáiban foglalkozott többek között a beszédprodukciónal, beszédészleléssel; Gósy, 1998; 2002; 2005a; 2005b.) Később megjelentek a konverzációanalízis szempontjait érvényesítő kutatások is. Mindez arról tanúskodik, hogy lassan a magyar nyelvészetben is felerősödött a funkcionális szemlélet, mely a beszélt nyelvi szövegek vizsgálatát célozza meg. Ez magával hozta azt is, hogy középpontba került a szóbeli interakcióban elhangzó szövegek tanulmányozása (pl. Keszler–Tátrai (szerk.), 2008). Igen jelentőssé váltak a szövegtipológiai kutatások is,

amelynek keretében vizsgálták a történetmondást, a társalgási műfajokat, az interjút, a narratív diskurzusokat stb. (pl. Tolcsvai Nagy (szerk.), 2006c; Tátrai–Tolcsvai Nagy (szerk.), 2008).

Ma a dialógusok és a narratívumok kutatása a szövegtani vizsgálatok fontos területét képezi. A dialógusokat főként a konverzációanalízis, társalgáselemzés, illetve a diskurzuselemzés módszereit felhasználva vizsgálják (pl. Hámori Ágnes (2006), Iványi Zsuzsanna (2000; 2002), Boronkai Dóra (2008; 2009; 2013 stb.)⁴, de számtalan más kognitív szemléletű kutatás is történt. A történetmondást, a társalgási narrációt szövegtani (kognitív funkcionális) szempontból főként Andó Éva kutatta (pl. Andó, 2003; 2006; 2010; 2011), valamint Tátrai Szilárd foglalkozott a narratívumok vizsgálatával (pl. Tátrai, 2000; 2002; 2003; 2005; 2006).

A beszélt nyelvi szövegek azonban még számtalan ismeretlen, feltáratlan területet rejtenek magukban. E dolgozat a beszélt nyelvi élettörténetek néhány szövegtani jellemzőjét tanulmányozva szeretné gyarapítani a beszélt nyelvi kutatásokat.

⁴ E tudományágokról, valamint a dialóguskutatásról lásd részletesebben: Boronkai, 2009.

2. A KUTATÁS CÉLJAI, HIPOTÉZISEI ÉS A SZÖVEGKORPUSZ JELLEMZŐI

2.1. A kutatás céljai és hipotézisei

A kutatás **célja** a beszélt nyelvi élettörténetek néhány szövegtani jellemzőjének bemutatása. A vizsgálat elméleti háttérét a kognitív funkcionális nyelvészet biztosítja, így a dolgozat egyben azt is alátámasztja, hogy a kognitív funkcionális szemlélet eredményesnek bizonyul e szövegtípus leírásában.

A dolgozat a kutatás első lépésében a mentális folyamatok, illetve a sémák és az emlékezés szerepét vizsgálja a beszélt nyelvi élettörténetek létrehozásában. A következő hipotéziseket állítom fel:

- A beszélt nyelvi élettörténetek **kognitív sémák** alapján szerveződnek.
- A beszélt nyelvi élettörténetekben vannak „**univerzális**” **elemek**, amelyek szinte minden élettörténetben előfordulnak, de egyes élettörténetek eltérhetnek a sémától.

Röviden áttekintem a legfontosabb sémaelméleteket, amelyek közül a forgatókönyv-elmélettel foglalkozom kiemelten, mivel véleményem szerint ez az elmélet jól alkalmazhatóan bizonyul a beszélt nyelvi élettörténetek szövegszerveződésének vizsgálatában. Az emlékezetkutatás rámutatott arra, hogy az emlékek is sémák alapján rögzülnek, ez pedig kihatással van a szövegszerveződésre is. Az önéletrajzi visszaemlékezés és a szöveg konstruálódása tehát szorosan összefügg. Az elemzés célja meghatározni, hogyan befolyásolja a visszaemlékezés az élettörténetek szerveződését.

A beszélt nyelvi élettörténetek szövegtani jellemzőit egyrészt a makroszintű elemek, mint a nézőpont, valamint a tér- és időszerkezet segítségével próbálom feltárni. A kognitív szemléletben kiemelt szerepe van a nézőpontnak, hiszen többek között ebben nyilvánul meg a nyelv és az elme kapcsolata, vagyis a szövegalkotó egyéniség. A hipotézisek:

- A **deixis**, mely a mikroszintű szövegtani formák egyike, kiemelkedő szerepet tölt be a **nézőpontoszerkezet** és a **nézőpontváltozás jelölésében** a beszélt nyelvi élettörténetekben.

– Az elbeszélő nézőpontja **E/1.** személyű, valamint mindentudó. A történetmesélő feltehetően **visszatekintő** narratív perspektívából beszél, de az érzelmekkel teli emlékeknél megjelenhet az újra átélő perspektíva.

A beszélt nyelvi élettörténetekben fontos szerepe van a szövegvilág kialakításában az idő- és térszerkezetnek. A hipotézisek:

– Az élettörténetek **múlt időben** mesélődnek, míg a **jelen idő** használata azt mutatja, hogy az adott esemény, történet fontos szerepet tölt be a történetmesélő életében.

– A beszélt nyelvi élettörténetekben események időrendje nem felel meg teljes mértékben a valóságban megtörtént események időrendjének, vagyis a szöveg csak **részben kronologikus**, és egyfajta **tematikus-asszociatív szerveződés** jellemzi.

Ahogy az időszerkezetet, úgy a térszerkezetet is a visszaemlékezés alakítja. Az emlékek egyes helyek, helyszínek mentén való felfűzése konstruálja az élettörténeti szöveget és annak térszerkezetét, megrajzolja az egyén élettörténeti térképét.

Az élettörténetek szövegorganizációjához nagyban hozzájárulnak a már említett kognitív sémák. A kohezivitás és a koherensség elérésének számos nyelvi és nem nyelvi eszköze van. Jelen dolgozatban azt vizsgálom, hogy két mikroszintű nyelvi elem (amelyek hatóköre azonban túllép a mikroszinten), a lexikai ismétlés és a korreferenciális elemek hogyan járulnak hozzá a beszélt nyelvi élettörténetek szöveg-összefüggőségének megteremtéséhez. A hipotézis:

– A beszélt nyelvi élettörténetekben a kohezivitás megteremtésének fontos eszköze a **lexikai ismétlés**. E szövegtípus minőségét, koherensségét feltehetően bizonyos mértékben befolyásolják a **lexikai ismétlésmintázatok** is.

– A beszélt nyelvi élettörténetekben a szöveg-összefüggőség megteremtésében fontos szerepet töltenek be a **korreferenciális nyelvi elemek**.

Az élettörténetek stíloselemzése igen összetett feladat. Külön figyelmet szentelek a kognitív metafora vizsgálatának, amely a kognitív nyelvészet kiemelkedően fontos fogalma.

– A dialogikus formájú élettörténeti narratívában feltételezhetően a **társalgási stílus** jegyei figyelhetők meg, a társalgási stílus azonban más stílusokkal is keveredhet.

A beszélt nyelvi élettörténetek szövegtani jellemzőinek megállapításához adalékul szolgál e szövegek funkcionális szempontból való tanulmányozása is, vagyis annak megállapítása, **milyen szerepet töltenek be** a kommunikációs interakcióban. A hipotézis szerint:

– Az elbeszélő elsősorban **önmagát prezentálja**, és pozitív homlokzat kialakítására törekszik, de az egyén identitásának meghatározásában és fenntartásában is fontos funkciója van e szövegeknek.

Mivel a vizsgálat korpuszát beszélt nyelvi női élettörténetek képezik, a dolgozat végén egy összehasonlító szempontú kitekintés is helyet kap, melynek keretében felvázolok néhány, a női és a férfi-, valamint az írott és a beszélt nyelvi élettörténetek közötti különbséget.

A dolgozat elkészítése során alkalmazott kutatási módszer a következőképpen írható le általánosságban. Az egyes témakörök vizsgálatában az első lépés a vonatkozó szakirodalom feldolgozása volt, majd az adott jelenség alapos vizsgálata következett a szövegkorpuszban. Ezt a jelenségek jellemző példákkal való bemutatása, a megállapítások alátámasztása követte.

2.2. A szövegkorpusz

A 2.2. és a 2.3. fejezet az elemzett szövegkorpusz fő jellemzőit határozza meg. Bemutatja az adatközlők legfontosabb faktorait (életkor, foglalkozás, végzettség), majd a korpusz néhány szövegtipológiai jellemzőjét.

A *Vajdasági magyar nők élettörténetei* c. kötetben megjelent szövegek a nők társadalmi helyzetét kutató projektum keretein belül jöttek létre. Az intézmény munkatársai az előszóban elhangzott szövegeket diktafon segítségével rögzítették, majd lejegyezték. A szövegek alapvetően interjúhelyzetben keletkeztek, melyben az adatközlőt élettörténetének elmesélésére kérik meg, tehát egy-egy személy élettörténete kérdésekre adott válaszokból áll össze.

A *Vajdasági magyar nők élettörténetei* c. kötetben 15 vajdasági magyar nő élettörténete olvasható. Az élettörténeti szövegek betekintést nyújtanak a vajdasági magyar nők hétköznapijaiba és nyilvános szerepvállalásaiba a XX. és a XXI. században (Mitro, 2006: 26). Az adatközlők életkori megoszlása a következő: három személy képviseli a 80–86, három a 70–79, hat a 60–69 éves korosztályt, míg két személy tartozik az 50–59 és egy a 40–49 éves korosztályhoz. Döntő többségük tehát 60 év feletti személy (a történetmesélés pillanatában). Az adatközlők egy kivételével a Vajdaságban születtek (egy nő a mai Szlovákia területéről

származik, fiatal korában került a Vajdaságba), vannak közöttük falusi és városi származásúak is. A végzettség szerint is vegyes képet mutatnak az adatközlők: 2 személy általános iskolai végzettségű, 5 személy végzett középiskolát, 2 főiskolát, 6 pedig egyetemet (közülük egy magiszteri fokozatot is szerzett). Az alábbi táblázat az adatközlők adatait tartalmazza.

Sor-szám	Név	Születési év	Születési hely	Lakhely	Végzettség	Foglalkozás	Munkaviszony	Gyermekek száma	Családi állapot
1.	Angéla	1920	Ada	Ada	középiskola	postai tisztviselő	nyugdíjas	5	özvegy
2.	Erzsébet	1920	Torna (Szlovákia)	Kamendin Szőreg	általános iskola	háztartásbeli	nyugdíjas	8	özvegy
3.	Júlia	1926	Zombor	Zombor	egyetem	tanár	nyugdíjas	2	özvegy
4.	Margit	1927	Újvidék	Újvidék	általános iskola	háztartásbeli	nyugdíjas	1	özvegy
5.	Mária	1933	Ada	Ada	tanítóképző	tanítónő	nyugdíjas	2	férjezett
6.	Vera	1935	Belgrád	Újvidék	magisztrátus	tanárnő, opera-énekesnő	dolgozó	2	férjezett
7.	Anna	1937	Újvidék	Pétevárad	középiskola	újságíró, fényképész	nyugdíjas	1	férjezett
8.	Júlia	1939	Újvidék	Újvidék	egyetem	újságíró, fordító, tolmács	nyugdíjas, az ÖSZSZ ⁵ munkatársa	0	özvegy
9.	Rózsa	1939	Szécsány	Újvidék	egyetem	újságíró, irodalmár	nyugdíjas	2	férjezett
10.	Vali	1939	Újvidék	Újvidék	középiskola	újságíró, magántanár	nyugdíjas	2	elvált
11.	Gabriella	1943	Bács-palánka	Kelebia	középiskola	varrónő	nyugdíjas	2	elvált
12.	Irma	1944	Topolya	Újvidék	középiskola	ápolónő	nyugdíjas	1	özvegy
13.	Anna	1946	Pancsova	Újvidék	egyetem	fordító, koordinátor	dolgozó, ÖSZSZ	2	férjezett
14.	Mária	1947	Újvidék	Újvidék	főiskola	kosárlabdázó, edző	nyugdíjas	1	elvált
15.	Lídia	1960	Zenta	Karlóca	egyetem	újságíró	dolgozó	3	elvált

1. táblázat – Az adatközlők adatai (Mitro, 2006: 27 alapján)

Az általam vizsgált korpusz szövegeit a Kisebbségi nők élettörténetei kutatóprojektum keretében a Női Stúdiumok és Kutatások készítette dr. Svenka Savić vezetésével. A projektum fontosabb részleteiről Veronika Mitro a *Vajdasági magyar nők élettörténetei* c. kötet *Bevezető* fejezetében megjelent tanulmánya alapján (Mitro, 2006) számolok be az alábbiakban.

⁵ ÖSZSZ – Ökumenikus Szeretetszolgálat

Az említett projektum dokumentáló jellegű. Célja, hogy a XX. század első felétől napjainkig a Vajdaságban élő nők életét dokumentálja egy kidolgozott adatgyűjtési és dokumentációs metodológia segítségével. A projektum feltevése szerint a nők élettörténete adatforrásként szolgál a nők társadalmi helyzetéről. A kutatás egyik célja a begyűjtött és rendszerezett adatok alapján összehasonlító vizsgálatok végzése egy társadalmon belül (a Vajdaságban) és a vajdasági társadalmi helyzet más, hasonló típusú, pl. a kelet-európai államok társadalmával való összevetése (Mitro, 2006: 23).

Az adatok begyűjtésére a kutatók életrajzi módszert alkalmaztak, vagyis az élettörténet szolgál adatforrásként. Az élettörténetek interjú segítségével jöttek létre, és diktafonnal rögzítették azokat. A továbbiakban az interjú elkészítésének körülményeit foglalom össze az említett tanulmány alapján.

A kutató általában nem áll rokoni kapcsolatban az adatközlővel, legtöbbször egy ismert személy a környezetéből, de teljesen ismeretlen személy is lehet. A kutató minden esetben azonos nemzetiségi csoportba tartozik az adatközlővel, vagyis magyar anyanyelvű személy. A többnyelvű személyeknek lehetőségük van anyanyelvükön, illetve a többségi társadalom nyelvén elbeszélni élettörténetüket. Általában a kutató és az adatközlő részéről is előkészítő munka, többszöri találkozás eredményezi azt, hogy az adatközlő megnyíljon, és elmesélje élete eseményeit (főként, ha a kutató ismeretlen személy). Az interjú az adatközlő lakásában készül, nyugodt, bizalmas légkörben, mások jelenléte nélkül. Az interjút a kutató azzal indítja, hogy megkéri az adatközlőt, meséljen a gyermekkoráról. A kutatónak nincsenek előre elkészített kérdései, és célja, hogy az adatközlőt minél kevesebb megszakítással beszéltesse, vagyis a nők a lehetőségekhez mérten spontánul beszéljék el élettörténetüket, felölve életük legfontosabb állomásait, történéseit, pl. család, származás, gyermekkor, nevelés, iskola, foglalkozás, házasság, gyerekek, anyagi helyzet, szabadidő, közéleti és politikai szerepvállalás, politikai események stb. A kutató természetesen bizonyos mértékben irányítja a beszélgetést, ha arra szükség van, illetve ha beszéltetnie kell az elbeszélőt, valamint ha úgy értékeli, hogy fontos témákra nem tért ki az adatközlő, arra irányuló kérdések segítségével lendíti tovább a történet kerekét. Ez azonban – ahogyan majd az elemzések során láthatjuk – nem jelenti azt, hogy a felsoroltak mindegyike megjelenik minden élettörténetben: az adatközlőnek megvan az a szabadsága, hogy saját elképzelése szerint alakítsa élettörténeti elbeszélését.

A diktafonnal rögzített szöveget átírják, és elektronikus formában rögzítik. A projektum szerint az átírás során a tájszólást nem javítják. Amennyire lehetséges volt, igyekeztek megőrizni a beszéd táji, morfológiai jellegét és szókincsét. (Megjegyzem, a szövegkorpusz a nyelvjárási elemek jelölésének szempontjából nem egységes.)

2.3. Az élettörténet mint szövegtípus

A történetek fontossága vitathatatlan, a mesékhez hasonlóan már a régmúlt időkben is közösség-összetartó erejük volt. Egy-egy élettörténetnek nem kevésbé fontos a szerepe egy család, egy közösség életében. Életünk részét képezik, annak mintájául szolgálhatnak.

Az életrajz általános meghatározás szerint tudományos, ismeretterjesztő és irodalmi műfaj. Az életrajz az epikai műnembe sorolható, egy személy élettörténetének, illetve életének és munkásságának az elbeszélése. Rendkívül sokarcú műfajról van szó, s ennek megfelelően több tudomány tárgyát képezi.

Az életrajz vizsgálható irodalmi szempontból, irodalmi műfajként, amely egészen az ókorig nyúlik vissza. Az antik kor legnevesebb szerzői között szerepel Plutarkhosz, Tacitus stb. A reneszánsz időszakában, mivel az egyén egyre fontosabbá vált, megnőtt e műfaj jelentősége (pl. Boccaccio), de a későbbi korokban is fontos irodalmi műfaj maradt. Az önéletrajz műfaja gyakran nehezen választható el a rokon műfajoktól, mint pl. visszaemlékezés, memoár, vallomás, emlékirat, feljegyzések. Az irodalomban manapság is igen divatos az életrajzi szövegek különböző műfajainak kutatása, illetve különböző önéletrajzi elméletek is napvilágot láttak (pl. Paul de Man, Philippe Lejeune elmélete).

Beszélhetünk a tudományos szakirodalom részét képező életrajzokról is, ilyenek pl. a lexikonokban szócikkek formájában szereplő életrajzok. Az élettörténetek azonban a tudományos kutatás eszközeként is szolgáltak és szolgálnak ma is. Elemzésükkel más tudományágak is foglalkoznak, pl. a történelemtudomány (oral history), a néprajztudomány, a kulturális antropológia (életinterjúk, biográfiai dokumentumok), a szociológia, a pszichológia. Ezekben a tudományokban az élettörténet egy-egy vizsgált téma kutatási eszközeként szolgál.

Sokszor célirányos interjúkérdések által születnek az élettörténetek, vagyis azzal a szándékkal, hogy feltárjanak egy pszichikai vagy társadalmi jelenséget. A XX. században az ún. népi írók (pl. Móricz Zsigmond) tollából is születtek a paraszti életet bemutató művek, de számos (paraszti) népi önéletírás is született. A Vajdaságban is több népi önéletírás látott napvilágot, amelyeknek elsősorban a néprajzi, antropológiai, de más aspektusú vizsgálata is várat magára.

A személyes narráció sok szempontból kutatható. Jelentős pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai aspektusú vizsgálatok is történtek, hiszen az élettörténeteknek fontos szerepe van a gyermekek nyelvi fejlődésében, a szocializációban, a társas interakciókban, az emlékezésben, de a narratológiai kutatások tárgyát is képezi. Emellett, mint ahogyan jelen dolgozat is teszi, nyelvészeti, illetve szövegtani szempontból is vizsgálható.

A dialogikus szituációban létrejött beszélt nyelvi élettörténeteket (illetve azok történeteket tartalmazó szövegrészeit) narratívának tekintem. Ahogyan a fentiekben is láthattuk, a narratívák több tudományág vizsgálati tárgyát is képezhetik, de egy tudományág, a narratológia kifejezetten a narratívák vizsgálatával foglalkozik. Jelen dolgozatban nem célom részletes áttekintést nyújtani a narratíva fogalmának értelmezési lehetőségeiről, sem a narratológiai kutatásokról, csak röviden felvázolom a kutatási téma szempontjából relevánsakat, elsősorban a narratíva nyelvészeti elemzési lehetőségeire fektetve a hangsúlyt.

Narratíva lehet egy történet, élettörténet, elbeszélés, mese, egy beszélgetés részlete stb. A narratívakutatás gyökerei megtalálhatók az önéletrajzi emlékezet pszichológiai szempontú vizsgálatában, valamint a néprajzi kutatásokban. Az 1970-es években a narratíva strukturális szemlélete dominál, amelynek egyik alapműve Propp *A mese morfológiája* című munkája. Propp a varázsmesék szerkezetével foglalkozik, értelmezésében a narratíva valójában történet, amely szerkezeti egységekkel rendelkezik. Van Dijk a történetnek szintén narratív struktúrát tulajdonít, Schank a történetet forgatókönyvnek, majd Schank és Abelson sémának tekinti. Labov és Waletzky narratívummodelljében a perszonális narráció szerkezetének meghatározására tesz kísérletet szintén strukturalista megközelítésben. Az itt felsorolt elméletekkel részletesen foglalkozom a 3.1. fejezetben.

Bahtyin kiemeli, hogy a történet mindig valakihez szól, vagyis van címzettje (Bahtyin, 1953/1988: 275), Barthes szintén azt hangsúlyozza, hogy nem létezik történet narrátor és olvasó/hallgató nélkül. Gérard Genette (1996) szerint a narratív valóság aspektusai a történet és

az elbeszélés fogalma mellett a narráció, vagyis az elbeszélői eljárás. A történet léte narrációhoz kötött, a történetmondás aktusa tehát utal a kommunikációs szituáció fontosságára is. Ezek és más itt nem említett elméletek tehát a narratíva interakciós jellegét, a kommunikációs interakció felőli megközelítését is kiemelik.

A kognitív narratológia a narratíva létrehozását és megértését helyezi a középpontba. Itt említhető meg Bartlett (1932/1985), akinek a nevéhez köthető a séma fogalom, s aki az emlékezés reprezentációs jellege mellett érvel.

Tátrai Szilárd, Szili József szavait idézve, a narratológiai kutatások interdiszciplináris jellegét támasztja alá: az elbeszéléselemélet „nemegyszer átcsap a nyelvészet tárgyának és módszerének modern kiterjesztésével létrehozott szövegeleméletbe, illetve a szövegtudomány módszereit terjeszti ki az irodalmi és folklór elbeszélés vizsgálatára” (Szili, 1993: 127; idézi Tátrai, 2002: 7). Megjegyzi, hogy a narratológiának mint a narratív szövegek elméletének a kutatási területe az utóbbi időben kibővült, már nemcsak a szépirodalmi elbeszélések képezik tárgyát, hanem minden narratív szöveg. A szöveg irodalmi és nyelvi szempontú vizsgálata természetesen érintkezik, mégis lényeges különbség mutatható ki közöttük. Míg az irodalomtudomány a szöveget az esztétikai tapasztalást magában hordozó műalkotásként kezeli, a nyelvészeti aspektusú szövegkutatás a szöveget a nyelv megismerése és megértése felől közelíti meg (vö. Gadamer, 1986: 25; Tátrai, 2002: 7). Ahogyan Tátrai is megállapítja, a szövegnyelvészetnek (illetve szövegtannak) figyelembe kell vennie a szöveggel foglalkozó más tudományok eredményeit is.

A szövegtan elsősorban a szövegtipológia keretein belül kutatja a narráció, illetve a narratívák jellegzetességeit. A beszélt nyelvi élettörténetek vizsgálata során több átfedés is tapasztalható más tudományágakkal. A dolgozat témájának inter- és multidiszciplináris jellegéből adódóan tehát más tudományok eredményeire is támaszkodom, azok megállapításait pedig a célból próbálom meg felhasználni, hogy hozzájáruljanak a beszélt nyelvi élettörténetek szövegtani vizsgálatához és a beszélt nyelvi élettörténetekről való minél komplexebb kép kialakításához.

Mivel az élettörténetek elemzése elsősorban szövegtani szempontú, röviden kitérek a szöveg fogalmának arra az értelmezésére, melyet alapul veszek (vö. Tátrai, 2002: 9–14). A dolgozatban azt a felfogást követem, mely a **szöveg** fogalmát tágabban, diskurzusként értelmezi,

tehát nemcsak a monologikus szövegek, hanem a dialogikus szövegek, a társalgások is a kutatás tárgyát képezik. A továbbiakban a szöveg (illetve a diskurzus) fogalmát ilyen értelemben használom. Továbbá azt a szövegelfogást fogadom el, amely a strukturalista nyelvészettől és a transzformációs generatív grammatikától eltérően a szöveget nem mondatok sorozataként, illetve grammatikai szabályok által létrehozható egységnek tekinti, hanem a szöveg fogalmának kognitív felfogását jellemző műveleti és procedurális jellegét, illetve a megismerésben betöltött szerepét hangsúlyozza. A szöveg kommunikáció-központú felfogását szem előtt tartva, mely szerint a szöveg nem vonatkoztatható el a kommunikációs szituációtól, amelyben az végbement, a beszélt nyelvi élettörténetek kontextusát is figyelembe veszem, hiszen enélkül aligha kapnánk reális és komplex képet e szövegekről. (A szöveg fogalmának meghatározása nem egységes, vannak általános jellegű, kommunikációs, funkcionális szempontokat stb. előtérbe helyező meghatározások. A szöveg fogalmáról lásd pl. Kárpáti, 2006.)

Tátrai meghatározása szerint narratív diskurzusról „olyan szépirodalmi vagy nem szépirodalmi, fikcionális vagy nem fikcionális verbális (szóbeli vagy írásbeli) szövegek kapcsán beszélhetünk, ahol a beszélő a világról való ismereteit a narratív distancia alkalmazásával közvetíti, azaz önmagától elidegenítve egy történet keretében közli, pontosabban ahol a konkrét diskurzus során e **narratív közlésmód** dominánsnak mondható (Tátrai, 2002: 23). A vizsgált szövegek nagyobb hányada természetükből fakadóan narratív jellegű, illetve történetek sorából összeálló élettörténet. A narratív részeket gyakran váltják vagy átszövik azokat (ön)reflexív gondolatok, véleménykifejtések, amelyek szintén az élettörténetek részét képezik. Ezek aránya élettörténetenként változó, de a szövegekben általában a narratív jelleg dominál.

„Nyelvi tevékenységünk során számos narratívnek nevezhető diskurzust folytatunk. E diskurzusok – legyenek azok dialogikus társalgások vagy monologikus (azaz virtuálisan dialogikus) szövegek – meghatározó jellegzetessége, hogy bennük, illetve általuk a világról való tapasztalataink temporális eseménysorokká, azaz történetekké szerveződnek” (Tátrai, 2006: 212).

Tátrai a narratív diskurzusról, a **horizont** fogalmával kapcsolatosan, amely Hans Robert Jauss nevéhez köthető, a következőket írja: „A narratív diskurzusban részt vevő beszélő horizontjára az jellemző, hogy a »látóhatárba« kerülő dolgokat, vagyis a világról való tapasztalatait történetté rendezi, narratív módon strukturálja, azaz temporálisan és kauzálisan

szerveződő, nyelvileg realizálódó eseménysorokat hoz létre” (Tátrai, 2002: 23). Tátrai kiemeli, a narratív szövegek létrehozásához és megértéséhez sajátos szövegalkotói és -befogadói stratégia szükséges.

Tátrai megállapítása szerint a narratív diskurzusokra elsősorban a **tranzaktív nyelvhasználat** jellemző, vagyis a narratív diskurzus a valóság megismerésének sajátos lehetőségét hordozza magában: a beszélő a világról szerzett tapasztalatairól egy történet elmondásával, az események nyelvi közvetítésével tájékoztatja a befogadót. A tranzakció során explicit vagy implicit módon kifejeződhetnek a személyes attitűdök és személyközi viszonyok is (Tátrai, 2002: 21).

„A nyelvhasználat mint szimbolikus kommunikáció olyan társas megismerő tevékenység, amelynek – amellet, hogy a személyközi (interperszonális) kapcsolatok kifinomult bonyolítására is lehetőséget biztosít – az a jellegadó tulajdonsága, hogy mások számára hozzáférhető (interszjektív) világreprezentációk létrehozását teszi lehetővé” (Tátrai, 2011: 172). Tátrai szerint a nyelvi szimbólumok, amelyeket alkalmazunk, nem egyszerűen leképezik a világot, hanem ráirányítják a figyelmet a világ dolgaira és eseményeire, vagyis a világreprezentációk perspektivikus természetűek. Tomasellóra hivatkozva kifejti, hogy ezen túlmenően irányítjuk azt, hogy az emberek egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon figyeljenek és értsenek meg (Tomasello, 1999/2002; hiv. Tátrai, 2011: 172).

A nyelv, mely szociokulturális teljesítményként, de az elme működési módjaként is értelmezhető, valójában az elmék közötti társas interakciók sorozata, eredménye, vagyis a nyelv **társas mentális tevékenység**ként értelmezhető (Tátrai, 2006: 214). Tátrai megállapítása szerint a nyelv tehát mint társas mentális tevékenység együttesen és egymást feltételezve tölti be két alapvető funkcióját: a világ interszjektív megismerését, hiszen a nyelv mások számára hozzáférhető világreprezentációk létrehozását teszi lehetővé, másrészt az emberek közötti kapcsolatok kialakítását és fenntartását. Egyes diskurzusokban a világreprezentációk készítése válik hangsúlyossá, míg a személyközi kapcsolatok háttérbe szorúlnak. Más diskurzusokban pedig ennek ellenkezőjét tapasztaljuk. Tátrai szerint a narratív diskurzusok narratív jellegében a nyelv megismerő funkciója a primáris: a diskurzusok résztvevői a világról szerzett tapasztalataikat történetként reprezentálják; mindemellett a narratív diskurzusok akár meghatározó szerepet is játszhatnak a személyközi viszonyok alakításában. (Tátrai, 2002: 20–34)

Megállapítható, hogy az élettörténetekben mint narratív diskurzusokban a világról szerzett tapasztalataink történeté formálása mindenképp hangsúlyos, de az interkommunikációs szituációban való történetmondásnak lényeges szerepe van a személyközi kapcsolatok alakításában is. Az élettörténet-mesélés **társas megismerő tevékenység**ként is értelmezhető. Az irodalmi életrajz (önéletrajz, önéletírás) műfaj beszélt nyelvi változatának feleltethető meg. A beszélt nyelvi élettörténetek tehát a narratívák egyik típusát képviselik, vagyis az (élet)történetmondást a beszélt nyelvi narratív műfajok egyikének tekinthetjük.

A beszélt nyelvi élettörténet jelen esetben interkommunikációs szituációban létrejövő történetmondás, melyben az egyén életének eseményei, személyes élményei, emlékei jelennek meg élettörténeté szerveződve. Az élettörténet kifejezés alatt főként az egyén eddigi élete történéseinek összességét értem, míg a történet általában az élettörténet egy epizódját jelöli.

Az elbeszélt élettörténet az egyén **visszaemlékezése** gyermekkorára, felnőtté válására, életének meghatározó eseményeire, áttekintés arról az útról, amelyet bejárt eddigi élete során. Annak ellenére, hogy nem szépirodalmi szövegekről van szó, hanem azok akár egy hétköznapi beszélgetés alkalmával, akár egy interjúhelyzetben létrejövő változataról, rokonságot mutatnak az autobiografikus műfajokkal, így nem kerülhető meg az önéletrajzi olvasat, hiszen ezeket a szövegeket is, mint ahogyan sok szépirodalmi prózaformát is, a retrospektivitás, a jelenből a múltba való visszatekintés, az önértelmezés jellemez.

Mivel dolgozatom nem kifejezetten az önéletrajzzal foglalkozik, a vizsgált korpuszok csak érintik e műfajt, nem célom a műfaj részletes elméleti áttekintése, csak néhány sajátosságot emelek ki, melyek fontosnak bizonyulnak a beszélt nyelvi élettörténetek esetében is, illetve jellemzik azokat.

Az önéletrajz mint irodalmi műfaj meghatározása, határainak kijelölése korántsem egyszerű feladat. Márcsak azért sem, mert „mozgásban lévő, folyton alakuló, határait változtató műfaji alakzat” (Dobos, 2006: 68). Lejeune szerint az önéletírás „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi” (Lejeune, 2003: 18). Megjegyzi, hogy az önéletírást talán lehetetlen vagy szükségtelen definiálni: kritériumai valójában a legkülönbélebb, időben és egyénenként változó, gyakran egymással sem összefüggő kritériumok, s „ha sikerülne világos és általános képletet felállítani az önéletírásról, az igazából bukás lenne” (Lejeune, 2003: 46).

Pászka Imre megfogalmazásában „a narratív történetforma [...] valakinek vagy valakiknek az élményeit, tapasztalatait, vágyait, érzelmeit stb. fedi fel, szubjektív nézőpontból úgy, ahogy saját megélt és elbeszélte életét, a körülötte zajló eseményeket látta, illetve látja” (Pászka, 2009: 174).

Pászka Imre az élettörténet, önéletírás elbeszélések öt fontos jellemvonását határozza meg:

a) az emberek múlt, jelen és jövőbeli események közötti kapcsolataik és tényállásaik jelennek meg;

b) az emberek helyükről, az eseményekben és tényállásokban játszott szerepükről, álláspontjukról alkotott felfogásukat beszélnek el úgy, ahogy azt látták/látják/láttatják;

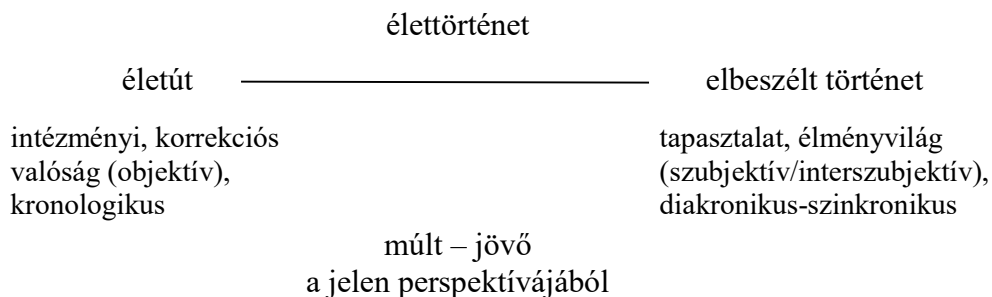
c) a történetek az események cselekményeiből, tényállásokból, szerepekből bomlanak ki;

d) az összefüggések jelentősége az események és kontextusaik kifejtésében válik láthatóvá;

e) a történetekben az emberek eseményekben szerzett tapasztalatai, élményei, szerepei, feladatai, érzései jelennek meg, amelyek szociokulturális mintákba ágyazottak, és szabálykövetőek (Pászka, 2009: 175).

Az élettörténetek felépítése nem alapulhat máson, mint magán a valóságban megélt életúton, élettörténeti eseményeken. Ahogyan Pászka is megjegyzi, ez valójában a Ricoeur-i mimesis kérdése, vagyis „az elbeszélés utánozza a megélt élet történéseit” (Pászka, 2009: 195).

Pászka az élettörténetek alapszerkezetét a következőképpen határozza meg, mely az önéletírásra is vonatkoztatható: „Az élettörténet kettős szerkezeti sémája – életút, elbeszélte történet – egyben arra is utal, hogy minden szubjektív nézőpontból elbeszélte történet az objektív életút (életpálya) tényeire támaszkodik, abból építi fel az elbeszélő tapasztalati és élményhorizontját” (Pászka, 2009: 201). Ezt a következőképpen ábrázolja:

1. ábra – Az élettörténet kettős szerkezeti sémája

Az ábra szerint az élettörténet két alkotóeleme, az életút és az elbeszélte történet egymást feltételezik, szerves egységet alkotnak (Pászka, 2009: 201). „Nemcsak a tulajdonképpeni elbeszélte történet [...], hanem az életút is az elbeszélő által strukturált és interpretált. Más szóval: az elbeszélő – miközben élete történetét idézi fel – önmagára reflektál, felidéz és szelektál saját jelen idejének perspektívájából (Pászka, 2009: 202).

Az élettörténetek középpontjában egy egyén élete áll, a megélt életesemények pedig a jelenből reprezentálódnak úgy, ahogyan az egyén átélte és értelmezi azokat. Az élettörténetekben az elmesélt események mellett kiemelt jelentősége van annak, hogyan mutatják be életük eseményeit az elbeszélők, hogyan élték meg azokat ők maguk, vagyis az ő szemüvegükön keresztül látjuk élettörténetüket.

Mivel elemzésem tárgyát beszélt nyelvi élettörténetek képezik, a narráció vizsgálatokor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a **kommunikációs szituációt** sem. Mint ahogyan a nyelvi közlésnek is van címzettje, ugyanúgy a történetmondás, a történet elbeszélése is valakihez, valakinek szól. A narratív diskurzusok létrejöhetnek közvetett és közvetlen kommunikációs szituációban, vagyis közvetlen vagy közvetett interakcióban is, ami szerint két csoportba különülnek el az elbeszélő szövegek: beszélhetünk irodalmi narratívákról és társalgási narratívákról (Tátrai, 2002: 28). Míg azoknál az elbeszélő szövegeknél, amelyeket közvetett interakciós kommunikációs szituáció jellemez, a szövegalkotás és a szövegbefogadás folyamata nem azonos időben és térben történik, a megírás és az olvasás ideje között években, sőt évszázadokban mérhető távolság is lehet, a közvetlen interakciós szituációban végbemenő kommunikáció esetében a nyelvi kommunikáció egy időben és térben történik. Az élettörténetmesélés során tehát a hallgató befolyásolhatja a beszélő történetmondói tevékenységét. A vizsgált korpuszban ez leginkább úgy nyilvánul meg, hogy kérdéseket tesz fel a beszélőnek, ezáltal irányítva a történetmondást, de nonverbális jelzéseivel is jelezheti, fenntarthatja érdeklődését. Míg a mindennapi történetmesélés során a beszélői szerepek felcserélődhetnek, hol az egyik, hol a másik beszédpartner ragadja magához a szót, vagyis „szimmetrikus” társalgás történik, addig a vizsgált élettörténetekben nem cserélődnek fel a szerepek. A történetmesélő egyén a beszélő, aki közvetve az olvasó elé tárja élete történetét, míg a beszédpartner, aki a hallgató szerepét tölti be, nem válaszol az elmondottakra, csupán kérdéseivel segíti a történetmesélés folyamatát. Vagyis a történetmondó tevékenység a beszélgetőpartnerek

egyikéhez köthető, hiszen csak ő az, aki a szövegvilágot, illetve a történetvilágot kibontakoztathatja (Schegloff 1984/2001; Tátrai, 2002: 29). A beszélt nyelvi élettörténetek tehát társalgási vagy **dialogikus narratívának** tekinthetők.

A szövegek vizsgálata előtt tehát fontos meghatározni, hogy milyen körülmények között, azaz milyen kommunikációs szituációban és milyen céllal keletkeztek az elemzendő szövegek. Andó Évához hasonlóan az élettörténet-mondást mint dinamikus folyamatot értelmezem, amely figyelembe veszi a kontextusnak, az interaktív kommunikációs szituációnak a szerepét a történet formálásában (vö. Andó, 2006: 141–142).

Ha közelebbről megvizsgáljuk a kommunikációs színteret, amelyben elhangzottak e szövegek, láthatjuk, hogy az adatközlők nem teljesen spontánul mesélik el életük történéseit. Felmerül a kérdés, hogy hol helyezhetők el a beszélt nyelvi élettörténetek egy egyenesen, amelynek egyik végpontján a teljesen spontán szövegek, a másik végpontján a tervezett szövegek állnak. Nyilvánvalóan nem sorolhatók sem a prototipikus spontán, sem a prototipikus tervezett szövegek kategóriájába, inkább félig spontán, illetve félig tervezett szövegekről beszélhetünk, hiszen a beszédtema keretei meghatározottak, vagyis az egyén életének történéseit meséli el, valamint a különböző szövegekben azonos, illetve hasonló kérdések is felbukkannak. A kérdések nem szorítják béklyóba az elbeszélőt, hanem szabadon, saját akarata szerint alakíthatja élettörténeti szövegét. Egyes élettörténetekben az adatgyűjtő személynek minimális szerepe van a beszélgetés irányításában, hiszen az elbeszélők egy-egy kérdés elhangzása után a történeteiket egymásba fűzve egész történet sorokat, életüknek jelentős részét vagy annak egy tematikus vonalát mesélik el. A kérdések a legtöbb esetben katalizátorként szolgálnak a történetmondás előremozdítása céljából.

A kommunikációs színtér tehát nem teljesen formális szituációnak tekinthető, a beszélgetés témája részben meghatározott, és a szövegek bizonyos kötött elemeket is tartalmaznak. A kommunikáló felek meghatározott céllal kezdeményezik a kommunikációt, a kérdező személy szükség szerint irányítja a beszélgetést, a történetmondást. Mindenekelőtt tehát fontos megállapítani, hogy e szövegek **nem** tekinthetők **prototipikus párbeszédnek**, hiszen a beszélgetőpartnerek nem egyenrangú felekként vesznek részt a társalgásban olyan tekintetben, hogy a beszélő a történetmesélés által előtérbe kerül, a kérdező személy pedig háttérbe szorul, beszélgetőpartnerből hallgatóvá válik. Szerepe a történetmondás fenntartására korlátozódik. Az

elbeszélő személy szerepe pedig a történetmondás, és nem tesz fel kérdéseket beszélgetőpartnerének.

A kérdéseket sok esetben akár törölhetnénk is a hosszabb terjedelmű monologikus egységek közül, hiszen azok általában szépen összeolvadnának egy élettörténetté. A vizsgálat során nem hagyom figyelmen kívül az élettörténetek dialogikus formáját, de nem a társalgáselemzés elméleteit és módszereit alkalmazom, nem a dialogicitáson van a hangsúly, hanem a monologikus egységeken, melyek élettörténeti narratívumokká szerveződnek.

A történetmondás során a beszédproduktum tervezésének, kidolgozásának és létrehozásának, illetve megjelenítésének relatív egyidejűsége következtében a spontán beszéd legtöbb jellemzője az élettörténet-mondás során is érvényesül.

Andó Éva Miller–Weinert (1998) alapján a spontán beszélt nyelvi forma jellegzetességeit a következőkben határozza meg:

- valós idejű, rögtönzött;
- a hallgató és a beszélő rövid távú memóriájának kapacitása befolyásolja;
- rendszerint meghatározott kontextusban, interkommunikációs szituációban jön létre;
- akusztikai sajátosságokkal jellemezhető;
- gesztusok, arckifejezések, testbeszéd kíséri (Andó, 2003: 96).

A spontán szöveg jellemzői nagymértékben érvényesülnek az élettörténet-mondás során, e szövegek bizonyos értelemben mégsem tekinthetők teljesen spontán személyes narratívumnak. Mivel az élettörténetek interjúhelyzetben születtek, a vizsgált beszélt nyelvi élettörténetek szerkezetét a kérdező személy is befolyásolja kérdései által, hiszen azok kihatással vannak az elbeszélő megnyilatkozásaira, vagyis a kérdező személy a történetmondóval együtt közvetett módon a szöveg alkotójává válik. Így tehát ilyen értelemben félig irányított, illetve félig spontán történetmondás zajlik.

3. ÉLETTÖRTÉNET, SÉMA, EMLÉKEZÉS

3.1. „Kognitív térképek”⁶, sémák és modellek

A kognitív nyelvészet a saját meghatározása szerint interdiszciplináris elmélet, amely felhasználja a pszichológia, a neurológia, a mesterségesintelligencia-kutatás és a filozófia eredményeit. Tolcsvai Nagy Gábor megjegyzi, ezek a tudományágak a tudást kutatják, mint ahogyan a kognitív nyelvészet is, hiszen – Taylor megállapítása alapján – a nyelv végsősoron nem más, mint **tudás** (Taylor, 2002; hiv. Tolcsvai Nagy, 2013: 40). A 3. fejezet a kognitív nyelvészetnek (eredetileg a transzformációs generatív grammatikában megjelenő) e felfogásához kapcsolódik, miszerint a nyelv tudás. Továbbfejlesztve ezt a gondolatot, nemcsak a nyelv tudás, hanem a nyelvhasználat és a szövegalkotás alapját is egyfajta tudás feltételezi. E fejezet e tudás beszélt nyelvi élettörténetekben való realizálódását kutatja.

A szövegemlékezés tanulmányozása nem újkeletű a pszichológiában, de a XX. század utolsó negyedében egyre kutatottabb, szerteágazóbb területté vált. Ennek oka részben abban rejlik, hogy a kognitív tudományokban fejlődésnek indultak a megismerési modellek, a kognitív pszichológia aktualizálta a sémaelméleteket a megértés és az emlékezés tanulmányozásában, valamint felhívta a figyelmet az emlékezés konstruktív jellegére (Pléh, 1986: 12). A pszichológia mellett több tudományág is foglalkozik az emlékezetkutatással, illetve a szövegemlékezettel, pl. a pszicholingvisztika és a pedagógia.

A nyelvészetben a múlt század 70-es éveiben már nem a mondatot tartják a legmagasabb, nyelvészetileg elemezhető szintnek. Az utaló elemek használata, az egyeztetés és más nyelvi elemek már egyértelműen túlmutatnak a mondat szintjén. Ahogy teret hódít a szöveg fogalma, lassan felerősödnek a szöveg szerkezetére irányuló vizsgálatok. Az irodalomtudomány, illetve a narratíva is foglalkozik szövegszerkezeti kérdésekkel, de más tudományok is érdeklődést tanúsítanak iránta, néprajzi, szociológiai indíttatású kutatások témája is. Az emlékezet-, szövegemlékezet- és a szövegszerkezet-kutatások kölcsönösen ösztönözték egymást, és sikeresen felhasználták egymás kutatási eredményeit.

⁶ A kognitív térkép kifejezés Tolman nevéhez fűződik (l. a 47. oldalon).

A kognitív nyelvészet a nyelvet a megismerés részeként vizsgálja, figyelembe véve kölcsönös egymásra hatásukat is. Ebből következően a **szövegekre** (legyen az írott vagy beszélt) **való emlékezést** egy komplex interaktív folyamat eredményének tekinti, melynek során meghatározott nyelvi megnyilatkozások értelmet nyernek a befogadó tudatában, koherens egészet képezve, szöveggé válva, ami pedig nem más, mint a szövegfeldolgozás, -befogadás folyamata (De Bie–Kerékjártó, 2004: 52).

Ahogy Ágnes de Bie–Kerékjártó összefoglalja, a **szövegalkotás**, illetve **-feldolgozás** olyan, egymást tükröző mentális tevékenységek, melyek az alkotó, illetve a befogadó emlékezetében tárolt enciklopédikus tudás aktiválásán és felhasználásán alapulnak. Ez a tudás mindenféle általános ismeretet jelent, pl. a szocializáció során megszerzett tudást, a nyelv, valamint a nyelvhasználat ismeretét, a szövegtípusokról szerzett ismereteket, a világról alkotott tudást stb. (De Bie–Kerékjártó, 2004: 52). A befogadó a háttértudása segítségével, valamint a kommunikációs szituáció ismeretében tudja értelmezni a nyelvi megnyilatkozásokat – a szöveg tehát a befogadó értelmezése, feldolgozása által válik szöveggé.

A szövegemlékezeti kutatások fellendülése egyben Frederic Bartlett (1932/1985) munkásságának újrafelfedezését is jelentette (Pléh, 1986: 12). Bartlett megállapítása szerint az emlékezet **konstrukció** jellegű, és nem reprezentáció. A történetyszerkesztés tehát az elme képessége (Andó, 2006: 117). Az ő nevéhez fűződik a **séma** fogalom is, amely egyfajta tudásmintát takar, s amelyen alapszik maga az emlékezés, de a szövegalkotás, sőt a szövegmemória is. Bartlett feltételezése szerint az emlékezés során először eszünkbe jutó legfontosabb jellegzetességek, jegyek képek formájában vagy a nyelv használatával jeleníthetők meg. A sémák vagy keretek (mely fogalmakat szinonimaként használja) személyfüggőek. Az emlékezet személyes, minden ember esetében más: „a felnőtt emberi emlékezet működésének sémák szerveződésére van szüksége, ami viszont egy adott személyre sajátosan jellemző vágyak, ösztönök, érdeklődések és eszmények kölcsönhatásának függvénye” (Bartlett, 1932/1985: 307; idézi Pászka, 2009: 225). Kísérleteinek eredményeként megállapította, hogy a szövegek felidézése szelektív, de emellett hozzáadások és torzítások is jellemzik (Pléh, 1986: 13). Az emlékezéssel és az önéletrajzi emlékezettel a 3.3. alfejezet foglalkozik.

Enciklopédikus tudásunk megléte alapján arra következtethetünk, hogy elménkben létezik egy kognitív tudáshálózat, amely tárolja ezt a tudásmennyiséget. A kognitív tudományok

szerint a világ jelenségeit kategorizáljuk. E kategorizálást pedig a **prototípuselmélet** alapján végezzük. Elménkben a dolgok reprezentáció formájában jelennek meg, amelyekhez nyelvi reprezentációk kapcsolódnak. A mentális reprezentáció csupán egy adott személynek az inger által kiváltott mentális konstrukciója (a nyelvi információ is inger, melynek hatására mentális folyamatok indulnak el), és nem azonosítható a valós világgal (De Bie–Keréjártó, 2004: 54).

Konceptuális rendszerünkben **kognitív sémákban** (modellekben) raktározódik el a tudás. E kognitív sémák tehát különböző tapasztalatok ismeretanyagát tartalmazzák. A feldolgozott szövegek valójában szintén sémákat képeznek az elménkben. A sémák különböző helyzetekben szükség szerint aktiválódnak. Meghatározzák a kommunikációs interakció lefolyását, de a kommunikációs szituációk is visszahatnak rájuk. A sémák tehát állandóan változnak, illetve az alaptudáshoz új kiegészítések járulhatnak. Nem merev keretként működnek, hanem a szituációhoz alkalmazkodva rugalmassá válnak, módosulnak.

Andó Éva rámutat, a sémát az észlelés központi kognitív struktúrájaként Neisser (1984) határozta meg: „A séma az észlelőhöz képest belső, a tapasztalat által módosítható, az észlelt dologra nézve pedig specifikus. Irányítja a megismerő folyamatokat, [...] az új adatok tovább módosítják” (Andó, 2006: 125).

A sémák közös jellemzője az egyedi eseményekből absztrahált általánosítás, melyben az egyediség már teljesen háttérbe szorul, de az adott kontextushoz igazítva bármely egyedi esetben újra alkalmazható ez az általános tudás, mely meghatározza, irányítja az adott szituációban elvárt (nyelvi) viselkedést. Neisser (1984: 24–25) nyomán azt mondhatjuk, az emlékezést, a képzeletet, a beszédet, a gondolkodást és a megismerést is sémák irányítják. A séma a külső hatások következtében folyamatosan változik. Hat a szituációra, de a szituáció is visszahat rá. Ahogyan Neisser megállapítja, a séma egyben a cselekvés mintája, és minta a cselekvéshez. Mindent, amit észlelünk, azonnal kategorizálunk is, ezt pedig a sémák alapján tesszük. Ahogyan az osztályozás, úgy maga az észlelés is minták alapján történik, vagyis bizonyos információkat figyelmen kívül hagyunk. Pászka (2009: 224) úgy fogalmaz, a sémák irányítják a szelektív figyelmet. A megfigyelés és az észlelés is kulturálisan meghatározott. A hagyomány „észlelési, megfigyelési sémákat közvetít, amelyek részei az adott tér-idő tudáskorpuszának, ezek az időbeli-térbeli sémák egyfajta kognitív térképeket (Tolman) alkotnak. Az egyén számára a kognitív térképek szociokulturális szerveződések alapján változó, orientációs sémákat jelentenek” – írja Pászka

Imre (2009: 224). A séma szociokulturális meghatározottsága egyben azt is jelenti, hogy az egyén a sémákat a szocializáció során sajátítja el az adott kulturális közegben.

William James meghatározása szerint az emberi gondolkodás kétfajta: egyrészt érvelő, másrészt „narratív, leíró, szemlélődő” (Bruner, 1986; idézi Andó, 2006: 123). A történetmesélés során elsősorban ez utóbbi érvényesül, illetve gondolkodásmódunk narratív jellege. „E narratív feldolgozás és megközelítés időrendi, pragmatikus, diskurzusra épülő és társas meghatározottságú. Kontextusba ágyazott forma, amelyben dominál az egyediség és a történeti epizódok oksági láncolatának feltárása” (Andó, 2006: 123). Andó (2006: 124) is megjegyzi, hogy Bruner (1990) szerint a narratív séma három alapvető ismérve: 1) a lineáris, cselekvésközpontú szerveződés; 2) a szokatlan iránti érdeklődés; valamint 3) az egyértelmű perspektíva. Tehát Brunernél is megjelenik bizonyos formában az említett egyediség, ő a szokatlan iránti érdeklődésként említi. A történet fontos összetevője az egyediség, az egyedi esemény, attól válik érdekessé a történet. Bartlett-nél is hasonlót találunk, szerinte „a jó mesélő úgy kezdi történetét, hogy a maga számára kifejez, hallgatóiban pedig előhív valamilyen érdeklődéscsoportot. Ezután rövid szünet következik, fenntartja az érdeklődést, megvárhatja őket, s azután jön az »odaillő« anyaggal, s az érdeklődés kielégül” (Bartlett, 1932/1985: 334; idézi Andó, 2006: 125).

Pléh Csaba kiemeli, hogy Tulving (1968) nevéhez köthető a szemantikus és az epizodikus szerveződés megkülönböztetése: a leíró, azon belül is főként a tudományos szövegekben a szemantikus szerveződés időtől független alá- és fölérendelési és predikálhatósági viszonyai hordozzák a lényeges információt, míg a narratív szövegekben az epizodikus szerkezeten van a hangsúly (Pléh, 1986: 27). A kutatások azonban kimutatták, hogy e kétfajta emlékezet szorosan összefonódik, nem választható el ilyen könnyen egymástól (Pléh, 1986).

A történetekre való emlékezés több kutató központi kutatási témájává vált, hiszen ahogyan Pléh Csaba fogalmaz: „a szövegek e kitüntetett típusa, a történet mindenféle eseményekre való emlékezés mintájává válik” (Pléh, 1986: 27). A tudás narratív természetét hangsúlyozó kutatók addig a megállapításig is eljutottak, mely szerint a tudás a múlt tapasztalatai alapján szerkesztett történeteken alapul (pl. Schank–Abelson, 1995: 1; hiv. László, 1998: 143).

A **történet-séma** tehát rendkívül fontosnak bizonyul kognitív szempontból, valójában a gondolkodás, a megismerés mintájaként szolgál, vagyis alapvető sémája. „A séma fogalma a

narratív elméletekben kettős szerepű: egyrészt a történetek rögzítésére vonatkozik, másrészt pedig az individuum tudatában létező, a világlátással összefüggő elrendező mintázat” (Andó, 2006: 124). A sémák „globális ismeretminták, amelyek az események és állapotok időbelileg vagy oksági kapcsolatok alapján rendezett egymásutániségát tartalmazzák (vö. Rumelhart, 1975; Kintsch–Van Dijk, 1978; Beaugrande–Colby, 1979). A kognitív tudomány azzal árnyalja a szövegtanilag is érvényes sémafogalmat, hogy a sémákban mindig vannak kitöltetlen helyek, amelyeket új, konkrét információ tölthet ki. A séma lényegi tulajdonsága, hogy soha nem befejezett, lezárt egység” (Andó, 2006: 124). Az egyén az adott (kommunikációs) helyzetben a kívánt cél megvalósítása érdekében kisebb vagy nagyobb mértékben adaptálhatja, illetve aktualizálhatja a sémát.

A séma többfajta tudást is magában foglal. Létezik fogalmi séma, keret, prototípus, történetiséma, forgatókönyv stb., mely fogalmak meghatározása nem mindig teljesen egyértelmű. A fogalmi sémák a szakirodalom szerint statikus ismeretstruktúrákat tartalmaznak, és egyszerű sémáknak tekinthetők. Összetett sémák pl. a forgatókönyvek, amelyek az emlékezet dinamikus működését feltételezik, időbeli egymásutániségra és ok-okozati összefüggésekre épülnek.

A világról szerzett ismereteinket tehát **ismeretmintázatok** alapján tároljuk. Beaugrande és Dressler Kintschre hivatkozva megjegyzi, hogy a tárolás gazdaságossága és a keresés gazdaságossága közötti kiegyenlítődés valószínűleg úgy történik, hogy a gyakran használt alakzatokat egészben tároljuk, míg a ritkán használt alakzatokat alkalomadtán állítjuk össze, az egyes alkotórészeket egyenként keressük ki (Kintsch, 1977: 290–291; hiv. Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 127). Vagyis elménkben az ökonomikusság elve érvényesül.

Bizonyos globális mintákat tehát egészben tárolunk, mivel sokféle feladatra alkalmasak. Beaugrande és Dressler (1981/2000: 127–128) szerint globális minták a keretek, a sémák, a tervek és a forgatókönyvek, s a következőképpen határozzák meg e fogalmakat. A keretek hétköznapi ismereteket tartalmaznak valamely központi fogalommal kapcsolatban. A keretek alapján tudjuk, mely dolgok tartoznak egybe, de nem tudjuk, milyen sorrendben lesznek elvégezve vagy megemlítve. A sémák események vagy állapotok időbeli közelség vagy okság alapján sorrendbe állított egymásutánjai. A sémák alapján különböző hipotéziseket állíthatunk fel, mi fog történni egy adott ponton, illetve mi fog következni egy adott szövegvilágban. A tervek állapotok és események olyan globális mintái, amelyek valamilyen célra irányulnak. A

tervek esetében a tervező (pl. a szövegalkotó) minden elemet abból a szempontból értékeli, mennyire segíti elő a céljához való közeledést. A forgatókönyvek rögzített tervek, amelyekben a résztvevők és a tőlük elvárt cselekedetek előre meg vannak határozva. A forgatókönyveknek tehát előre megszabott menetük van, és igen gyakran alkalmazzuk őket. E globális ismeretminták tehát „megmutatják, hogyan kerekedhet ki a szöveg tárgya (keretek), hogyan haladhat egy eseménysor (sémák), hogyan törekedhetnek céljaik elérésére a szöveghasználók vagy a szövegvilág szereplői (tervek), és hogyan épülhetnek fel a helyzetek úgy, hogy bizonyos szövegek éppen a megfelelő pillanatban hangozzanak el bennük (forgatókönyvek)” (Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 128).

A szocializáció során elsajátított ismeretminták meghatározzák ismerettárolásunkat, gondolkodásunkat, az események értelmezését, világlátásunkat, cselekedeteinket, viselkedésünket és nem utolsósorban (mindezek következtében) szövegalkotó- és -megértőképességünket is. Minden egyes eseményhez, történethez megpróbálunk mintát társítani, amely segíti eligazodásunkat.

A szövegek mögött meghúzódó sémák valójában a kognitív nyelvészet **prototípus** kategóriájára vezethetők vissza, vagyis a szövegeknek is van prototípusa, illetve rendelkezniük kell prototipikus jegyekkel. Ebből az is következik, hogy a különböző szövegtípusok sémái valamelyest eltérnek.

A történet nem más, mint a valós élet modellje, ezért is került a történet a szövegelemlekezeti kutatások középpontjába (Pléh, 1986: 27). Az élettörténetek esetében a történet még inkább az egyén életének modelljeként szolgálhat, illetve az ismeretmintázatok alapján az egyén valós életeseményeinek minél realisabb bemutatását célozza meg. A történet-sémával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a történetnek a beszélő tudatában létező modell mellett a hallgató elvárásainak is – amelyet szintén a séma alakít – meg kell felelnie.

Mint ahogyan a különböző ismeretmintázatokat, úgy az élettörténet szerkesztését is a szocializáció során sajátítjuk el. Az élettörténet-mondás során valójában történet szerkesztést végzünk. Életünk különféle eseményeit a világról, a társadalomról stb. alkotott gondolatainkkal megtűzdelve narratív formában közöljük. Ahogyan minden történetnek, úgy az élettörténeti szövegnek a vázát is az élettörténetekre vonatkozó tanult sémák, minták adják, a szöveg „tartalommal való feltöltését” pedig az egyén végzi, vagyis „egyedíti” élettörténetét. Az

élettörténetek szerkezetének vizsgálata tehát szorosan kapcsolódik a megismerési és szövegalkotási sémákhoz, valamint az emlékezetkutatáshoz.

A XX. század 70-es éveitől, amikor felismerték a beszéd jelentőségét, a **beszédelemzésnek** egyre több, különböző szempontú megközelítésmódjai és modelljei születtek. Pl. a stratégiai beszédfeldolgozás modellje (Teun A. van Dijk és Walter Kintsch, 1983/2008), átfogó beszédelemzés (William Labov és David Fanshel, 1977/2008), a nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze (Charles J. Fillmore, 1985/2008), különböző koherenciamodellek (pl. Julia A. Goldberg, 1983/2008), szociokulturális modell (Alessandro Duranti, 1985/2008), beszédesemény-modell (Dell Hymes, 1974/2001), relevanciaelmélet (Dan Sperber és Deirdre Wilson, 1982/2008), konverzációanalízis stb. (l. bővebben: Síklaki (szerk.), 2008; Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.), 2001; Iványi, 2001; Laki, 2007 stb.). Az említett modellek többsége átfogó beszédelemzési modell, azonban olyan modellek is megjelentek, amelyek egy bizonyos típusú, illetve műfajú szöveggel foglalkoznak (pl. terápiás interjú, hír, érvelő szövegek). Egyes modellek a történet szerkezetek vizsgálatát tűzték ki célul.

A kognitív történetmodellek többsége az 1970-es években jött létre három kutatási területen. Ezek: az emlékezetkutatás bartletti hagyományán alapuló kognitív pszichológia (pl. Kintsch, Stein és Glenn, Mandler és Johnson, Thorndyke stb.), a pszicholingvisztikai és irodalomelméleti alapú kutatások (pl. Prince, Chafe, Van Dijk, Beaugrande és Colby), valamint a számítógépes szöveg megértésre vonatkozó kutatások (pl. Rumelhart, Shank és Abelson) (Síklaki, 1985: 10). Síklaki ugyanitt megjegyzi, hogy ezekben az elméletekben feltűnnek a bartletti memóriakutatás eredményei, táplálkoznak Propp mesemorfológiájából és annak továbbgondolt strukturalista változataiból, de megjelennek a generatív grammatika bizonyos elképzelései és a szociológiai és antropológiai szempontokat érvényesítő etnometodológiai kutatások eredményei is.

A történet sematizálására irányuló elképzelések különböző jellegzetességeket emelnek ki. Igen sok, a sémákra építő elmélet, modell született, ezek részletes áttekintése és a gyakorlatban való alkalmazhatóságuk vizsgálata szétfeszítené e fejezet kereteit, ezért nem céлом teljes áttekintést adni róluk, és elemzést végezni e helyen. A modellek gyakorlatban való alkalmazásával, összevetésével már többen is foglalkoztak (Síklaki, 1980; 1985; Pléh, 1986; Kárpáti, 2006 stb.).

Az élettörténetek kognitív vonatkozásait előtérbe helyezve mégis szükségesnek mutatkoznak az élettörténetek szerkezetével kapcsolatos vizsgálódások. Miután a teljesség igénye nélkül megemlítek néhány olyan modellt, melyek felhasználhatók a történetelemzésben, kiemelten foglalkozom a forgatókönyv-elmélettel és az élettörténetek mögött megbújó sémával, forgatókönyvvel. A modell ismertetése után megvizsgálom, hogyan és milyen formában érvényesül a forgatókönyv-elmélet az élettörténet-mesélés során. (Andó Éva egyik tanulmányában már foglalkozott a beszélt nyelvi történetek analízisében felhasználható modellekkel, de az áttekintés elsősorban elméleti jellegű, és jobbára csak elemzési szempontokat kínál, l. Andó, 2006.)

A forgatókönyv-elmélet példáján szeretném láttatni és bizonyítani, hogy a kognitív séma az élettörténeti szövegek mögött is ott rejlik. A forgatókönyv-elmélet ugyanis alkalmazhatónak látszik annak alátámasztására, miszerint az elménkben egy kognitív tudásmintázat aktiválódik az élettörténeti szövegek megalkotásakor. Ennek az elméletnek nagy előnye, hogy nagyobb terjedelmű szövegek elemzésére is alkalmazható. E modell a történetsémát nem műfaji, illetve irodalomelméleti szempontból közelíti meg, hanem megismeréstudományi szempontokat érvényesít, ami pedig kiváló elméleti alapot biztosít a kognitív szövegtani aspektusú vizsgálathoz. Segítségével rávilágítok arra, hogy az élettörténeti szövegek mögött forgatókönyvek (vö. Pataki, 1997), vagyis kognitív sémák fedezhetők fel. Ezek alapjaiban biztosítják a szövegösszefüggést, illetve jelzik, hogy mentális tevékenységek zajlanak az élettörténeti narráció során. Reményeim szerint a kutatás hozzájárul az élettörténet-szerkesztéshez szükséges tudásforma, ismeretmintázat bizonyos fokú feltárásához.

Meg kell jegyezni azonban, hogy jelen korpuszban a történetyszerkesztésnek nem tiszta példáját látjuk, vagyis a visszaemlékezés és a történetséma alakulásáról csak részben kapunk reális, természetes képet, hiszen a szövegalkotás kontrolláltan történik: a kérdező személy kérdéseivel hangot adhat érdeklődésének, meghatározott irányba terelheti a beszélgetést. Egyes élettörténeteknél mindössze néhány alapkérdést tesz fel az adatgyűjtő személy, míg másoknál több kérdés hangzik el. E kérdések általában hasonlóak. Jelentős különbség nem fedezhető fel a több, illetve kevesebb kérdés által előhívott élettörténetek között. Ez pedig arról is tanúskodik, hogy mind a történetmesélő, mind a beszélgetőpartner ismeri az élettörténethez kapcsolódó sémát, tudáshálózatot. A történetyszerkezetek vizsgálatához nem bizonyulnak maradéktalanul

megfelelőnek e történetek, alkalmasak lehetnek viszont annak alátámasztására, hogy az élettörténet-szerkesztéshez sémákat, forgatókönyveket alkalmazunk.

3.1.1. Néhány kognitív történetmodell vázlatos áttekintése⁷

3.1.1.1. A makrostruktúra

Walter Kintsch és Teun van Dijk a történetek megértését és alkotását, valamint az emlékezeti mechanizmusok működését modellálja elméletében, melynek legfontosabb fogalmai a **mikro-** és a **makrostruktúra** (Kintsch–Dijk, 1978; Dijk–Kintsch, 1983/2008; Dijk, 1980; Kintsch, 1977). A szöveg mikroszerkezete az egymáshoz közel elhelyezkedő mondatok közötti közvetlen kapcsolatból ered (pl. korreferenciális utalások), míg a makroszerkezet a szöveg egészére vonatkozó struktúra, jelentésszerkezet.

Andó Éva kiemeli, hogy Van Dijk megkülönbözteti a diszkurzív (szöveg-) és narratív struktúrát, a cselekvés szempontjából pedig a szöveget és a történetet (Andó, 2006: 125). Kintsch és Van Dijk a *textus* fogalom alatt a szöveg formális nyelvtani szerkezetét érti, míg a szövegbázis a *textus* mögötti szemantikai szerkezet, vagyis valójában a mikroszerkezet. Megállapításuk alapján a mikroszerkezetet **kijelentések** alkotják, amelyek predikátumból és argumentumokból tevődnek össze. Kintsch szerint minden értelmes emlékezet alapja a kijelentés. A kijelentések a mondatok jelentését reprezentálják. Az implicit mikroszerkezetet a *textus*ban ténylegesen megjelenő mondatok alkotják, míg az explicit az általános ismereteket és a háttértudásra vonatkozó proposíciókat is magukban foglalják. Ezek meghatározott szabályok szerint törlődnek a szövegalkotás során. A mikroszerkezeti szinthez tartoznak pl. az anaforikus és kataforikus jelenségeket létrehozó elemek. A makroszerkezet a kijelentéseknél nagyobb egységekből körvonalazódik, és rugalmas. A makroszerkezet fogalmának kiemelt szerepe van,

⁷ A 3.1.1. fejezet a *Hungarológiai Közlemények* c. tudományos folyóirat 2011/1. számában megjelent tanulmányom bővített változata. Lásd Laki, 2011.

mivel a produkció folyamán kiindulópontot jelent, a percepció esetében pedig ennek létrehozása a végcél (Andó, 2006: 125–126).

Feltételezésük szerint a mikroszerkezetből már a megértés során megpróbálunk következtetni a makroszerkezetre a makroszabályok (pl. kihagyás, általánosítás, szelekció) segítségével; a nyelvhasználó nemcsak egy bekezdés, fejezet vagy az egész szöveg befogadása után tudja megfejteni a szöveg makrostruktúráját, hanem már az első propozíciókból származó minimális információkból megpróbálja kitalálni azt (Dijk–Kintsch, 1983/2008). A makroszerkezet valójában a szöveg globális jelentésszerkezete.

A szerzőpáros szerint a különböző szövegek különböző sémákkal rendelkeznek. Más a sémája pl. egy argumentációnak, és más egy pszichológiai beszámolónak. Az ilyen séma a szöveg **szuperstruktúrája**. A szuperstruktúra adja az átfogó szintaxist a szöveg globális jelentése, a makroszerkezet számára. A nyelvhasználók azonnal megpróbálnak aktiválni egy szuperstruktúrát, amint a kontextus vagy a szöveg valamilyen információt biztosít ehhez. E struktúrák nyilvánvalóan valamelyest kontextusfüggőek, személyfüggőek, hiszen minden személynek különbözik a háttértudása, ismerethálója.

Feldolgozási modelljük alapján:

– A bemenet a (mikroszerkezeti) kijelentéslista:

1. a STM-ban (short-term memory, rövid távú emlékezet) tisztázódnak a korreferenciális viszonyok
 - ha nincs átfedés, LTM (long-term memory, hosszú távú emlékezet);
 - ha ott sincs, az ismereteinkre alapozva, következtetések alapján felismerjük a szuperstruktúrát (sémát).

– A feldolgozási folyamat végén tárolódnak:

1. az észlelési és nyelvi nyomok;
2. a megértési folyamatból származó nyomok;
3. a kontextuális nyomok.

– Felidézéskor:

1. A makroműveletek fordított felhasználásával, az emlékezet felhasználásával részlegesen rekonstruáljuk az eredeti szöveget.

(Kárpáti, 2006: 137 alapján)

A szöveg tehát kisebb egységekből, kijelentésekből áll össze, melyek annak mikroszerkezetét adják. A mikroszerkezeti jellemzőkön túl a szöveg magasabb szinten is megszerkesztett. Ezek a szövegegységek „távolabbi”, magasabb szintű kapcsolatai. A szövegek jellemző szerveződése már a szövegtipológia, illetve a műfajok irányába mutatnak. Az egyes szövegtípusok, mint ahogyan a történet is, jellegzetesen ismétlődő elemeket tartalmaznak – többnyire kultúrától függetlenül. A makroszerkezeti jellemzők és a szuperstruktúra feltárása összefüggést mutat a szöveg sematizációjával.

Mivel a modell alapegysége a kijelentés, a rendszerint hosszabb terjedelmű élettörténetek elemzésének első lépése, vagyis a kijelentések meghatározása és a mikroszerkezetet létrehozó elemek vizsgálata rendkívül hosszadalmasnak bizonyul. A történet, mely szuperstruktúráként funkcionál, elemeinek (pl. epizód, bonyodalom, megoldás) meghatározása szintén nehézkes az élettörténetek egészében, hiszen azok gyakran szerteágazóak, és a modell nem feltétlenül képes összetettségükben magragadni őket (illetve túl bonyolulttá válhat az elemzés). Általában több vagy több egymásba olvadó történetről van szó, vagyis több epizód, bonyodalom és megoldás is helyet kaphat az élettörténetben, de ezek az elemek inkább egy-egy, az élettörténet részét képező történet elemei. A nem kifejezetten narratív jellegű egységek, illetve azok, amelyek nem tartoznak szorosan a történethez (pl. véleménykifejtés egy társadalmi jelenségről), gyakran kimaradnának az elemzésből. Ez a megközelítés, úgy tűnik, csak részben visz közelebb az élettörténetek szerkezetének feltárásához, illetve hiányosságok tapasztalhatók. A vizsgált élettörténetekben állandó tartalmi elemek a születés, a gyermekkor, a munkavállalás/karrier, a családalapítás stb. Ezen elemek hatására feltételezhetően aktiválódik elménkben az élettörténet makro-, illetve szuperstruktúrája. Ezek az elemek nem képezhetik bármilyen történet kivonatát, hiszen tartalmilag az élettörténetekhez kapcsolódnak.

3.1.1.2. A történetnyelvtanok

A **történetgrammatika** irányzat a XX. század 60-as és 70-es éveinek fordulóján jelentkezik. A történetgrammatika vagy történetnyelvtan nemcsak az általános szöveg felépítését, hanem a szöveg egy bizonyos fajtájának, a történeteknek a szerkezetét kutatja. Az irányzat a

kognitív képességek előtérbe helyezésével a történet megértésének és létrehozásának szabályait, sematizációs folyamatait próbálja feltárni, a proppi mesemorfológia hagyományára építve.

A kognitív történetmodellek célja egy olyan struktúra felállítása, mely minden történet mögött ott rejtőzik. Síklaki (1985: 11) megjegyzi, e struktúra a generatív grammatika szellemében egyfajta mélyszerkezetként is értelmezhető, mely meghatározza minden történet alapszerkezetét. Ennek alátámasztására példaként idézi Prince *Történet-grammatika* című művének első sorait: „Ebben a munkámban megkísérlem kimutatni, hogy véges számú explicit szabály képes megmagyarázni mindazon halmazok és csak azon halmazok szerkezetét, amelyeket általában és intuíciónk alapján történeteknek mondunk” (Prince, 1973; idézi Síklaki, 1985: 11).

Colby és Prince történetnyelvtanai a generativizmus hatása alatt állnak (Síklaki, 1985: 12). Prince (1973) arra próbált rámutatni, hogy a szövegek szerkezete megfogalmazható véges számú explicit szabály formájában. Alapfogalmai a *minimális történet* és a *narratív esemény*. A minimális történetet narratív események alkotják, és három egymást megelőző eseményből tevődik össze (Síklaki, 1985: 12–13). Colby nyelvtanainak egyik jelentősége abban áll, hogy a strukturalista modellekbe beépítette az emlékezetkutatások eredményeit (Andó, 2006: 127). Történetnyelvtanának alapegységei az *eidonok*, amelyek az esemény vázát alkotják. Jelentős fogalmai a motiváció, a tevékenység és a megoldás. Az eidonok a nem szokásos epizódok, illetve a szokásos epizód elmaradását jelzik. Andó megjegyzi, hogy a jól formált történetek egyik jellegzetessége, hogy a nem megszokottat, a közönségestől eltérőt mondjuk el narráció során, Colby eidon kategóriája pedig pontosan ennek tesz eleget (vö. Andó, 2006: 127).

A történetmodellek megalkotói szerint tehát szintaktikai szabályok segítségével bármely kijelentéssorhoz hozzá tudjuk rendelni a megfelelő szerkezetet. Síklaki (1985) tanulmányában rámutat, ez pusztán szintaktikai szabályok alkalmazásával lehetetlen.

A valódi kognitív történetmodellek középpontjában inkább annak kérdése áll, hogy hogyan értelmezzük a történeteket, ezen belül pedig a szerkezet hogyan befolyásolja a történetekre való emlékezést (Síklaki, 1985: 16), ami pedig a történetek reprodukálásának és a történetalkotásnak az alapja. Olyan történet-létrehozó és történetmegértő szabályokat próbálnak alkotni, amelyek az emberi kognitív képességek működésére is kiterjednek. Ez már szorosan kapcsolódik a kognitív pszichológia és nyelvészet területéhez is. Síklaki (1985: 16) kiemeli,

hogy kognitív pszichológiai feltevések szerint a szövegekre nem szó szerint emlékezünk, hanem azt értelmezve emlékezetünkben annak csak a kivonatát tároljuk; felidézéskor rekonstrukciós folyamatok mennek végbe az elmében, s annak eredményeként jutunk el a szöveghez, illetve annak parafrázisához. A kognitív történetnyelvtanok feltevése szerint minden történetnek van történetsémája, amely értelmezési sémaként funkcionálva segíti a történetek megértését, a séma pedig szorosan összefügg az emlékezettel is, hiszen meghatározza a történet emlékezeti reprezentációját, és lehetővé teszi annak emlékezetből való rekonstrukcióját is (Síklaki, 1985: 16).

Az egyik legjelentősebb kognitív történetnyelvtan Rumelhart (1975) nevéhez fűződik, ezt a történetmodellt azonban többen is továbbgondolták (pl. Stein és Glenn; Mandler és Johnson; Thorndyke; l. bővebben Síklaki, 1985: 16). Rumelhart a generatív grammatika elképzelései alapján olyan történetnyelvtant próbált létrehozni, amely képes egy olyan szabálysort leképezni, amely által bármely történet generálható. Elképzelése szerint a történetnek is van mélyszerkezete: ez a történetséma, és léteznek újraíró szabályok, amelyekkel feltárhatók a történetmegértés és -felidézés vázlatos mechanizmusai. A modellben a szintaktikai szabályokhoz szemantikai szabályok is kapcsolódnak, amelyek az egyes összetevők viszonyát határozzák meg. A modell alkalmazásakor több nehézség is felmerül, pl. nem mindig dönthető el, hogy egy adott mondat új *epizód* kezdete, vagy esetleg *esemény*, az „összetettebb” történeteknél több szereplőnek is vannak *tervei*, a szöveg kontextusát pedig egyáltalán nem vonja be a modellbe stb. (l. Kárpáti, 2006: 133).

Thorndyke (1977) elmélete szerint az egyszerű narratívum részei a *keret*, a *téma*, a *cselekmény* és az *eredmény*. A keret összetevői a *szereplők*, a *hely* és az *idő*, a témát pedig a *cél* és az *esemény* alkotja.

Általánosságban elmondható, hogy e modellek alkalmazhatók az egyszerű narratívumok elemzése esetében, de a hosszabb terjedelmű, összetett narratívumok (mint pl. az élettörténetek) analíziséhez túlságosan merevnek bizonyulnak, alkalmazásuk nehézkes.

3.1.1.3. William Labov narratívummodellje

William Labov modellje szintén nem általános szövegmodell, hanem a narratívum szerkezetére vonatkozik. Labov a történetmondás vizsgálatával a (szociolingvisztikai indíttatású) szövegelemzést a mondat feletti szintre emelte. Andó Éva fordításában Labov a perszonális narráció fogalmát így határozza meg: „valamely személyes élmény elbeszélése jelentés egy olyan eseménysorozatról, amely a **beszélő élettörténetének** részét képezi. A narratívum alapsémája tehát nem egy kulturálisan hagyományozódott irodalmi szöveg [...], hanem egyéni élményből kiinduló, tervezetlenül elhangzó beszédprodukció” (Andó, 2006: 128). A történeteket a hétköznapi kommunikáció részeként, illetve a társalgásba ágyazva vizsgáló irányzatok Labov és Waletzky szociolingvisztikai hagyományából táplálkoznak (Andó, 2006: 128).

Fontos szót ejteni a Labov nevéhez fűződő elmondhatósági kritériumról, mely kimondja, hogy az elbeszélés egy szemantikai és szerkezeti középpont, és a leginkább elbeszélhető esemény köré szerveződik. A narratív kutatások egyik legfontosabb műve, amely jelen esetben azért is lényeges, mivel beszélt nyelvi szövegre vonatkozik, és a perszonális narrációt vizsgálja, Labov és Waletzky (1967) *Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience* című munkája. Ennek az elméletnek több továbbgondolt változata is megjelent, míg végül kikristályosodott az ún. kiértékelő modell (l. pl. Labov–Fanshel, 1977/2008; Labov, 1981). A modellt az alábbiakban Andó (2006: 129) ismertetésére támaszkodva mutatom be.

A **kiértékelő modell** egy formális elemzési módszer, amely az ismétlődő elemeket vizsgálja. A modell alapját a referenciális és az értékelő funkció képezi. Az elbeszélés referenciális funkciója, hogy a hallgató információhoz jusson a történetről. Az értékelő funkció abban nyilvánul meg, hogy a narrátor megjegyzéseket fűz a történethez, illetve saját nézőpontjából mutatja be a történetet.

Labov és Waletzky a narratívum funkcióit meghatározó legkisebb nyelvi kifejező egységek leírását tűzi ki célul, amelyek pedig a mellékmondatok. Az időbelileg rendezett független mellékmondatok a narratívum meghatározott pontjain szerepelnek, ezek mellett pedig szabad és részben korlátozott felcserélhetőségű egységek alkotják a történetet (Andó, 2006: 128–129).

Labov szerint egy személyes tapasztalaton alapuló szóbeli narratívum szerkezete hat részre osztható, amelyeket az alábbiakban beszélt nyelvi élettörténeti példákkal szemléltetnek.

1. Tartalmi összefoglalás (fakultatív egység)

A történet indulhat a téma rövid összefoglalásával vagy egy általános megnyilatkozással, amelyet a történet majd igazolni fog, be fog mutatni. Pl.:

(1a) „A bombázást átélni nem volt kis dolog.” (VMNÉ: 69)

2. Orientáció

Az orientáció az ún. narratív kontextust határozza meg: idő, személyek, hely, szituáció. E háttértudás nélkül a történet általában nem érthető meg. Pl.:

(1b) „Én még a régi Jugoszlávia ideje alatt jártam iskolába. Később jöttek a magyarok, azután a bombázás.” (VMNÉ: 69)

3. Bonyodalom

A narratív mondatok sora, mely elbeszéli az eseményt. Itt jelenik meg a konfliktus vagy a krízis és a fordulópontok. Valójában ez a történet tartalma. Pl.:

(1c) „Én nem akartam kimenni, mert egy órákor el kellett haladnia egy vonatnak...”
(VMNÉ: 69)

4. Értékelés

A beszélő álláspontját juttatja kifejezésre, kiderül, milyen a mesélőnek az eseményekhez való viszonya. Pl.:

(1d) „...szerencse, hogy nem hagyott ott, mert akkor bombázták az állomást, és meghalhattam volna. [...] Hálásan köszönöm neki, hogy visszajött.” (VMNÉ: 69)

5. Eredmény

A konfliktus, illetve a krízis megoldása. Pl.:

- (1e) „Az egyik munkatársam biciklivel hazaindult, de [...] visszafordult értem...”
(VMNÉ: 69)

6. Kóda (fakultatív egység)

Visszatér az elbeszélés idejéhez, lezárja a történetet. Pl.:

- (1f) „Ezek a mostani fiatalok, mikor legutóbb volt a bombázás, kimentek és nézték...”
(VMNÉ: 69)

Labov narratív elemzési módszere strukturalista megközelítésű, vázlatos, csupán egy elemzési keretet biztosít. Az élettörténetet ezeken kívül sok más tényező is alakíthatja. Tapasztalatom azt mutatja, hogy az egységek sorrendje nem azonos minden történet során (lásd pl. a fenti szöveget), illetve egy-egy kategória el is hagyható.

Ezt az elemzési módszert Labov a gyémántmodellben ábrázolta, melynek csúcsán az értékelés áll. Az értékelés meghatározhatja a narratívum lényegét, de akár egyedivé is teheti. Andó Éva (2006: 130) megjegyzi, hogy az értékelés kifejezésre juttatásakor a történet időbeli előrehaladása megáll egy pillanatra, a narrátor kiszól az elbeszélésből (pl. a fent bemutatott történet esetében a már említett mondat: „Hálásan köszönöm neki, hogy visszajött!”), valamint az értékeléssel jelzi, hogy képes elmondani, bemutatni, láttatni a történetet. Pl. egy másik történetrészletben:

- (2) „Az oroszok nagyon szomorú dolgokat műveltek, amit én elítélek.” (VMNÉ: 69)

Az élettörténeti narráció szempontjából fontosnak bizonyul a modell értékelő összetevője, hiszen az értékelés áthatja az egész élettörténetet, sőt a beszélő perspektívája,

világlátásmódja érvényesül annak minden pontján. Labov narratívummodellje azonban úgyszintén inkább egy adott történet analízisét teszi lehetővé, a teljes élettörténet komplex szerkezetének elemzésére nem alkalmas maradéktalanul.

3.1.2. A forgatókönyvek⁸

3.1.2.1. A forgatókönyv-elmélet

A forgatókönyv-elmélet szerint, melynek megalkotója Roger C. Schank és Robert P. Abelson (Schank–Abelson, 1977; Schank, 1999/2004), **forgatókönyv** alapján viselkedünk a különböző helyzetekben. Elméletük szerint az egyes szerepekhez cselekvések kapcsolódnak, amelyek meghatározott sorrendben követik egymást. Legismertebb példájuk az étterem forgatókönyve, amely az étteremben történő események, cselekvések sorát tartalmazza. A négy fő epizód a belépés, a rendelés, az evés és a távozás. A forgatókönyvek magukban foglalják a célokat, a terveket, a magatartás elemeit (pl. rendelés, evés, fizetés, távozás, borralaló stb.) és a fizikai felszerelést is (étlap, étel). Feltevésük szerint a szerelemnek, az autóbalesetnek vagy a földrengésnek is van forgatókönyve.

Forgatókönyv-elméletük a történetmondásra is kiterjed. Elképzelésük szerint a forgatókönyv nemcsak a cselekvések szerveződésének mintája, hanem a szövegeknek is van sémájuk (pl. történetséma). A modell alapegysége a *kijelentés*. A történetek elemi egységek alapján értelmezhetők, az egységek pedig *forgatókönyvekké* állnak össze, amely a modell középponti fogalma. Az egyes eseményeket, eseménysorokat, megnyilatkozásokat, illetve szövegeket az elménkben tárolt tudásstruktúrák segítségével tudjuk értelmezni, vagyis értjük meg a bennünket körülvevő világ történéseit. Az élettörténetek megértéséhez tehát az olvasónak, illetve a hallgatónak az elmében tárolt tudásstruktúrák alapján bizonyos összefüggéseket kell rekonstruálnia, koherenssé kell tennie a szöveget.

⁸ A 3.1.2. fejezet rövidített változata megjelent a *Hungarológiai Közlemények* c. tudományos folyóirat 2018/2. számában. Lásd Laki, 2018.

Schank és Abelson (1977) a forgatókönyvet kezdetben úgy határozta meg, mint „egy olyan struktúrát, amely egy bizonyos helyzet megfelelő eseménysorrendjét írja le, vagy mint egy előre meghatározott, sztereotip cselekvéssorrendet, ami egy jól ismert helyzetet jellemez” (idézi Schank, 1999/2004: 20). Az egyes helyzetekben alkalmazott forgatókönyvek közös kulturális szokásokon alapuló, sztereotip jellegű tudásstruktúrák. Schank a forgatókönyv modelljének megalkotásakor a következőképpen jellemzi a fogalmat: „a forgatókönyv olyan tudásstruktúra, mely a következtetési folyamatok irányítása és a bemenet elemeinek összekapcsolása révén segítséget nyújt a szövegfeldolgozásban. A beérkező mondatokban utalást találhatunk egy forgatókönyvre, melynek általános struktúrája előírja a mondatok kapcsolódását. A forgatókönyveket olyan, magas szintű tudásstruktúráknak tekintettük, amelyek a megértéshez szükséges háttérinformációt szolgáltatják” (Schank, 1999/2004: 16). A forgatókönyvet tehát olyan tudásként határozta meg, mely irányítja a következtetéseket, és háttérinformációk révén segíti a szöveg megértését. Schank *Dinamikus emlékezet* c. munkájában módosítja a fogalom meghatározását: a forgatókönyv olyan adatstruktúra, mely szerepet játszik az előrejelzések kialakításában, valamint a tapasztalat hatására fejlődik (Schank, 1999/2004: 21–22).

Boda István Károly és Porkoláb Judit (2008: 12) javaslatot tesz a fogalom definícióinak egyesítésére: „a forgatókönyveket olyan egyszerű, alacsony komplexitású sémáknak tekintjük, amelyek felhasználhatóak adott helyzetekben a cselekvések eredményének vagy a történéseknek az előrejelzésére (és ennek megfelelően következtetések levonására), és az ezzel kapcsolatos cselekvés irányítására (egyfajta »cselekvési programként«)”. A forgatókönyv fogalma egy általánosabb, megismeréstudományi keretben is értelmezhető, de ennek tárgyalására itt nem térek ki (l. bővebben Boda–Porkoláb, 2008: 12).

Schank (1999/2004: 16) szerint minden nyelvelméletnek magában kell foglalnia az emlékezetelméletet is, ugyanakkor minden emlékezetelmélet egyben tanulásemélet is. A nyelvet emlékezeti folyamatként szemléli, ennek következtében pedig a nyelvi megértést integrációs folyamatnak tartja, vagyis „az emberek nem képesek megérteni valamit anélkül, hogy eszükbe ne jutna, amit már tudnak, vagy hogy mit gondolnak arról, amit éppen hallottak. [...] A megértés során a hallott vagy átélt eseményeket a meglévő tudással vetjük össze” (Schank, 1999/2004: 16).

A forgatókönyv az emlékek szerveződésének módja, kerete, az ismeretek elrendeződési mintázata. Az elmélet szerint egy szituációban mindig az adott helyzethez legközelebb álló ismeretünk jut eszünkbe, a hasonlóságok miatt pedig a valamelyest eltérő szituációkat is általában jól tudjuk kezelni, viszonylag könnyen adaptáljuk a már meglévő tudásstruktúrákat. Ha egy ismeretlen szituációban nem rendelkezünk az adott helyzetben alkalmazható tudásstruktúrával, akkor a bemeneti információk feldolgozása és a következtetések megalkotása nagyobb agyi tevékenységet követel. Viszont ha ismerjük az adott helyzethez kapcsolódó forgatókönyvet, akkor annak alkalmazásához jóval kisebb elméleti tevékenység szükséges, csak előhívjuk a kész struktúrát. Ha ugyanis egy információ alapján ráismerünk a forgatókönyvre, azonnal aktiváljuk azt, és szinte automatikussá válik a cselekvéssor, illetve a következtetések. Ahogy Schank fogalmaz: „A forgatókönyv egy értelem nélküli mentális struktúra, amely megment minket a sok gondolkodástól” (Schank, 1999/2004: 20).

A sémák általános jellegűek, és a generikus tudás által alkalmazhatók a konkrét helyzetekben is. A forgatókönyvek számtalan formában jelenhetnek meg, de az ember általános tudása révén fel tudja ismerni az alapsémát, és kezelni tudja az attól eltérő szituációkat is.

Ahogy a Boda–Porkoláb (2008) szerzőpáros is megjegyzi, a 70-es években megjelent elméletben hiányosságok tapasztalhatók: pl. nem tértek ki annak megválaszolására, hogy egy adott forgatókönyv miért épp az adott elemekből áll, de a terv és a cél kategóriája is kérdéseket vet fel, (ez azonban már egy helyzet, illetve szöveg feldolgozásához kapcsolódó tudásstruktúrák területére kalauzol bennünket), a tudásstruktúrák fejlődését, módosulását, az előhívás és tárolás, illetve a memória működését sem vizsgálták behatóbban, de az újraértelmezett forgatókönyv-elméletben már ezek a problémák is előtérbe kerülnek.

Schank újabb modelljének (1999/2004) egyik fő kérdése, hogyan alakulnak ki a tudásstruktúrák, hogyan szerveződik az emlékezet. A tudásstruktúrákra, illetve a forgatókönyvekre tapasztalat útján teszünk szert. Emellett nemcsak a konkrét eseményről nyerünk tapasztalatot, hanem agyunk egyfajta absztrahálási tevékenységet is végez, generalizál. Schank a forgatókönyv és a többi magas szintű tudásstruktúra közötti különbséget épp az absztrakció és a generalizáció fogalmában határozza meg. A forgatókönyvek specifikus információkat tartalmaznak a gyakran ismétlődő szituációkkal kapcsolatban, miután többször is átéltünk egy élményt. Ezzel szemben az embereknek általános ismereteik is vannak olyan

helyzetekről is, melyeket nem éltek át. „A forgatókönyvi tudást általában közvetlenül, többszöri tapasztalat útján szerezzük meg, de emellett általános információkra is szert teszünk, mégpedig egy bonyolultabb eljárás során, saját tapasztalataink absztrahálásával és generalizálásával, illetve mások tapasztalatainak felhasználásával” (Schank, 1999/2004: 24). Schank ennek alapján arra következtet, hogy emlékezetünkben kétfajta információ található: a tapasztalati úton szerzett specifikus struktúrák és az absztrakt információt tároló általános struktúrák. Az elmélet az emlékezetet tehát dinamikusnak tekinti (dynamic memory), a forgatókönyveket pedig dinamikus emlékezeti struktúráknak. A forgatókönyv Schank feltételezése szerint „az ismételt tapasztalat hatására fejlődik” (Schank, 1999/2004: 22), vagyis módosulhat: egy hasonló szituációban a forgatókönyvek adaptálhatók.

A további vizsgálatok arra engedtek következtetni, hogy a forgatókönyveken túl általánosabb, illetve elvontabb szerkezetek is léteznek: a *tervek* és a *célok*, amelyek tematikus szerveződési pontok. A megértést és az emlékezést ún. *MOP*-ok (memóriaszerveződési csomagok) teszik lehetővé. A *TOP*-ok (tematikusan szerveződő csomagok) azokat az információkat reprezentálják, amelyeket a különböző történetekből absztrahálunk a történetek hasonlóságai alapján. Egy korábban már ismert történet előhív egy bizonyos tudáskeretet, amelynek alapján értelmezni tudjuk a történetet, az eseményt, tudjuk, mi fog történni, mi várható. Az emberek az új történeteket a már ismert történetek felől közelítik meg, értelmezik, vagyis amikor egy új történetet hallunk, a saját történeteink között keresünk ahhoz hasonlót, és annak alapján, segítségével próbáljuk értelmezni. A régi történet alapján létrehozunk egy új, a kontextushoz igazított, vagyis módosított struktúrát. Vagyis az emlékezet dinamikus működésére van szükség: a beérkezett információ alapján kutatunk emlékezetünkben, megpróbálunk egy már meglévő tudásstruktúrát aktiválni, szükség esetén pedig bővíteni azt.

Az elmélet felhívja a figyelmet a **történet** fontosságára is. Schank szerint elsősorban arra emlékszünk, amit történetek formájában hallottunk. „A tudás tapasztalatot és történeteket jelent, az intelligencia pedig a tapasztalat megfelelő használata, valamint történetek alkotása és elmesélése” (Schank, 1999/2004: 104). Schank fontos kijelentése a történetalkotással kapcsolatban, hogy „a történetalkotás [...] emlékezeti folyamat. A történet elmondásával az élmény lényegét alkotjuk meg, amely bármikor előhívható, amikor történetet alkotunk az adott esemény elmesélésére” (Schank, 1999/2004: 113). A történet megalkotásával tehát egy

emlékezeti struktúrát is létrehozunk, amely a történet lényegét tartalmazza (Schank, 1999/2004: 113).

Pataki Ferenc (1997) megjegyzi, hogy többek között a Gergen házaspár, valamint Barclay munkáiban is felmerül a kérdés, hogy vajon az önéletrajzokban, az élettörténetekben is megjelenik-e valamilyen történetséma. A magyar szakirodalomban a beszélt nyelvi történetekben a történettel mint kognitív sémával elsősorban Andó Éva (2006) foglalkozott, míg az élettörténeti foratókönyvekkel (pszichológiai megközelítésben) Pataki Ferenc (1997).

3.1.2.2. A beszélt nyelvi élettörténetek foratókönyve

A vizsgált élettörténetek – amint azt az alábbiakban láthatjuk – azt bizonyítják, hogy a szövegekben felfedezhetők bizonyos jellemző, ismétlődő elemek, ami pedig arra enged következtetni, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek is foratókönyvekkel rendelkeznek.

Fontos kiemelni, hogy az élettörténeti foratókönyv fogalmát értelmezhetjük tágabban és szűkebben is, hiszen az vonatkozhat az élettörténet egészére, de az annak egy részét alkotó történet, helyzet, esemény struktúráját is meghatározhatja. Jelen vizsgálatban a fogalom tágabb értelemben való használata kerül előtérbe, tehát nem az egyes események foratókönyvét tanulmányozom, hiszen ahhoz e dolgozat keretei szűknek bizonyulnak, hanem a beszélt nyelvi élettörténetek sémáját próbálom feltárni.

Az elemzések alapján megállapítható, hogy az élettörténeti szövegekben megkülönböztethetünk **domináns** és **fakultatív** elemeket. A **domináns elemek** alatt értelemszerűen azokat az életrészeket, eseményeket, történéseket stb. értem, amelyek megjelennek az élettörténetek többségében. E narratívumok általában az egyén bemutatkozásával (megszületés), majd a család bemutatásával kezdődnek. A vizsgált korpuszban a foratókönyvek fő elemei általában a következők: megszületés, gyermek- és ifjúságkor, tanulmányok, munkába állás (otthon végzett munka), szerelem/házasság, család/gyermekvállalás, -nevelés, hivatás vagy más (társadalmi) tevékenység, nyugdíjas évek/időskor. E domináns elemek képezik az élettörténetek vázát, hozzák létre az élettörténetek foratókönyvét. Természetesen a felsorolt

elemek közül olykor egy-egy kimaradhat az élettörténetekből, az egyén életétől függően, ez azonban nem jelent semmiféle hiányt: az élettörténeti forgatókönyv felismerését, illetve a szöveg e kategóriába való besorolását, értelmezését valamely elem kimaradása nem gátolja. A domináns elemek azonban – természetüknél fogva – különféleképpen realizálódnak az élettörténetekben, ami a történeteket egyedivé teszi, hiszen mint ahogyan genetikailag kódolva minden ember különböző, úgy minden élettörténet is más és más.

A domináns elemek mellett tetszőlegesen megjelenő, **fakultatív elemek** is képezhetik a forgatókönyvet. Ezek realizálódásának mikéntje még inkább hozzájárul az élettörténetek egyedivé válásához. Ilyen elemek pl. a gyermekkori játékok leírása, az első szerelem története, egy díj elnyerése, az elbeszélő édesanyjával vagy gyermekével való viszonya stb. Ezeknek az elemeknek a nagy része már élettörténet-függő. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezek az elemek is a forgatókönyv részét képezik-e, ha csak egy-egy élettörténetben jelennek meg. Véleményem szerint indokoltnak tűnik az élettörténeti forgatókönyv részének – ritkábban előforduló, illetve nem kötelező elemeinek – tekinteni őket, mivel a hallgatóban többnyire ugyanúgy előhívják az élettörténet forgatókönyvét, valamint ezek az események is életünk részét képezik, vagyis minden élettörténetben előfordulnak a domináns elemeken kívül más – nem kötelező elemek is. Megjegyzem, a domináns és fakultatív kategóriák között azonban átjárhatóság van, vagyis nem feltétlenül élesen körülhatárolt kategóriák ezek.

A történet szerkezetek kapcsán meg kell említeni azt is, hogy nemcsak a történetmesélő (beszélő), hanem a kérdező személy is rendelkezik az élettörténeti forgatókönyvre vonatkozó tudással, amelyet egyrészt a szövegfeldolgozásban, -megértésben tud hasznosítani, másrészt megfelelő kérdések segítségével részben irányítja is a történet szerkezet alakulását.

Tolcsvai Nagy Gábor (2001) kognitív szöveg tanában **fogalmi sémákról** beszél, amelyek a szövegek jelentés-összefüggését biztosító elemek szerveződését jelenti. A fogalmi sémát alkotó elemek lehetnek statikus és dinamikus jelentésűek is, ezek a tudáskeret, illetve a forgatókönyv. Tolcsvai a forgatókönyveket aszerint csoportosítja, hogy a fogalmi séma a szöveg mezoszintjén megneveződik-e, vagy sem. Ennek alapján három típust különít el: „1. a fogalmi séma egyszerű említést kap (egy szóval vagy kifejezéssel), s ez valamilyen bennfoglalással érvényesül a szöveg értelemben; 2. a fogalmi séma egyes részei vagy egésze megnevezés nélkül kifejtődnek a

szövegrészletben; 3. a fogalmi séma egyes részei vagy egésze a séma megnevezésével együtt kifejtődnek a szövegrészletben” (Tolcsvai Nagy, 2001: 272).

Az **élettörténet forgatókönyve** már a könyv címében meg van nevezve: *Vajdasági magyar nők élettörténetei*, amely azonnal előhívja az élettörténet forgatókönyvéhez kapcsolódó tudásunkat (ha élettörténeti narrációról van szó, az adott szituációtól függ, hogy megnevezik-e a társalgó felek a forgatókönyvet). Az élettörténeti forgatókönyv egyes elemeit (amelyek maguk is forgatókönyvként funkcionálnak) megnevezheti a történetmesélő, de kifejtődhetnek úgy is, hogy a forgatókönyvelem megnevezése rejtett marad, ilyenkor a háttértudásunk segít hozzá bennünket egy-egy történet, szituáció megértéséhez. Gyakori, hogy az adatgyűjtő személy részben vagy egészében megnevezi a forgatókönyv egy-egy elemét a feltett kérdésekben vagy a témairányító megjegyzésekben, melyek révén szintúgy aktivizálódik az adott forgatókönyvhöz kapcsolódó tudásunk, illetve tudáskeretünk, pl.:

- (3a) „Meséljen a gyermekkoráról!” (VMNÉ: 138)
- (3b) „Milyen volt a házasesete?” (VMNÉ: 36)
- (3c) „Amikor kislány volt, miről álmódzott, mi szeretett volna lenni, mikor felnőtt?” (VMNÉ: 41)
- (3d) „Hogyan múlnak a hétköznapijai?” (VMNÉ: 57)
- (3e) „Emlékszik-e a II. világháborúra?” (VMNÉ: 57)

Tolcsvai szövegtanában Nothdurft forgatókönyv meghatározását idézi: „a forgatókönyveket kulturálisan felismert cselekvésszituációk alakíthatják ki, amelyekben a cselekvők különböző, egymáshoz illő szerepet játszanak, s amelyekben a résztvevők kölcsönösen megértik a történetet. A forgatókönyv sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció” (Nothdurft, 1986: 93–94; idézi Tolcsvai Nagy, 2001: 75). Dobi Edit (2008) tanulmányában továbbgondolja ezt a szövegtipológia és a forgatókönyvek összefüggésének meghatározása céljából. Felveti azt a kérdést, hogy vajon a forgatókönyv bizonyos sajátosságai összefüggenek-e a szövegtípusokkal, pontosabban a szövegtipológia szempontjából kérdésfeltevése a következő: léteznek-e olyan forgatókönyvek, amelyekről az adott forgatókönyveket tartalmazó szövegek típusára, illetve műfajára lehet következtetni, a forgatókönyv-tipológia szempontjából pedig így

hangzik a kérdés: bizonyos szövegtípusokra, illetve műfajokra szemantikai összefüggésük létrehozásához tipikus forgatókönyvek jellemzők-e (Dobi, 2008). A forgatókönyvek tipologizálását annak alapján végzi el, hogy a forgatókönyv elemeinek lineáris rendje szerepet játszik-e a szöveg jelentés-összefüggésének megteremtésében. Az alábbiakban Dobi (2008) forgatókönyv-tipologizációját ismertetem:

1. létezik olyan forgatókönyvtípus, mely meghatározott események meghatározott sorrendjéből jön létre

a) a forgatókönyv a cselekményeket rögzített sorrendben tartalmazza, ugyanis az események rendje (egy cél elérése vagy feladat teljesítése érdekében) nem változtatható meg. Pl. ilyen szövegek az ételreceptek és a használati utasítások.

b) a szövegek szemantikai szervezésében több forgatókönyv is részt vesz, amelyek közül egy a cselekményeket rögzített sorrendben tartalmazó forgatókönyv (de lehet több is). Annak alapján, hogy a szöveget szervező forgatókönyvrendszerben hol található, további alcsoportok különböztethetők meg:

b₁) a cselekményeket rögzített sorrendben tartalmazó forgatókönyv, amelybe egy vagy több nem rögzített belső struktúrájú forgatókönyv illeszkedik. Ide sorolhatók pl. a mesék, az istentiszteletek, de ilyen keretforgatókönyve van a kétszereplős találkozásoknak is, ahol az üdvözlés és az elköszönés forgatókönyve közötti szituáció „szabadon” alakítható. A keretforgatókönyv elemeinek felcserélése a legtöbb esetben zavart keltene.

b₂) a cselekményeket rögzített sorrendben tartalmazó forgatókönyv olyan forgatókönyvrendszerbe illeszkedik, amelyben a rögzített sorrendű forgatókönyv a teljes cselekmények/eseményeknek pusztán egyetlen mozaikja. Ez a típus a leggyakoribb. E csoportba olyan szövegek tartoznak, melyek kötött sorrendű forgatókönyveket is tartalmaznak, habár előfordulhat nem kötött sorrendű forgatókönyv is, és az sincs meghatározva, hány kötött sorrendű forgatókönyv fordul elő.

2. Olyan szövegek tartoznak ebbe a csoportba, amelyekben az adott szituáció a befogadó előzetes tudása alapján érthető, beleilleszkedik a tágabb szituatív környezetbe anélkül, hogy a szituációt alkotó cselekvéseknek, eseményeknek előre elvárható sorrendjük lenne. Dobi a születésnap ünnepség példáján mutatja be, hogy a megérkezés, üdvözlés, beszélgetés (kérdések és válaszok), asztalhoz ülés, vacsorázás, játék, tánc, mulatozás stb. cselekvések, események

sorrendje nem kötött, kevésbé kiszámíthatók, mint egy ételrecept esetében. A narratív és a dialogikus szövegek tartoznak ebbe a csoportba, amelyekben a szituáció megértése a háttértudásunk része, de ez a tudás megengedi a cselekmények, események sorrendjének különböző variációit. Dobi megállapítása szerint ehhez a típushoz nemigen rendelhetők műfaji kötöttségek, de ide tartoznak a hétköznapi szituációk szövegei, a novellák, az elbeszélő műfajok.

(Dobi, 2008 alapján)

Ahogy láthattuk, Tolcsvai a szövegösszefüggést megteremtő tudáskeretek tipológiáját annak alapján végzi el, hogy azok verbálisan kifejtettek-e. Dobi (2008) ezt a tipologizálást alkalmazva a forgatókönyvekre megállapítja, hogy léteznek olyan forgatókönyvek, melyek minden elemének explicitnek kell lennie ahhoz, hogy a forgatókönyv betölthesse funkcióját a szövegben, de ezzel szemben léteznek olyanok is, amelyek bizonyos elemei csak a közös háttértudás révén értelmezhetők, tehetők egy forgatókönyv részévé. A forgatókönyv azonban ezek verbalizálása nélkül is egyértelmű. Az eddigi két kategorizálás vegyítésével arra az eredményre jut, hogy a maradéktalanul kifejtett forgatókönyvek az 1a) pontban megjelölt szövegekhez rendelhetők, vagyis amelyeknél nagy szerep jut az elemek sorrendjének, de a cselekvéssor minden elemének kifejtettnek kell lennie a szituáció egyértelműsítése céljából. A nem teljesen kifejtett forgatókönyvek elsősorban azokat a szövegeket jellemzik, melyek szövegei egyszerűek és spontán szerveződésűek, pl. utcai társalgás, szépirodalmi szövegek dialógusai stb. Ezekben az esetekben nincs meghatározva, hogy milyen cselekvéseknek, eseményeknek kell a forgatókönyvhöz tartozniuk, illetve az elemek sorrendje is variálható.

A vizsgált szövegek esetében az élettörténeti forgatókönyvek elemei csak részben lineárisan, illetve kronologikusan rendeződnek el (l. az 5.2. fejezetet). Az írott szövegek többségében viszonylagos kronologikusság figyelhető meg, ez azonban nem szabályszerű. A beszélt nyelvi élettörténetekre is az jellemző, hogy a beszélő a bemutatkozását, szűkebb családjá bemutatását követően gyermekkoráról, ifjúkoráról beszél, de a forgatókönyv ezen, valamint főként további elemeinek sorrendje nem kötött. Az elemek sorrendje valamelyest követi az élettörténet fonalát, de előre- és visszaugrások is bőven előfordulnak. Mint ahogyan a későbbiekben szó lesz erről (l. a 3.2. fejezetet), az elemek, események sorrendjét az elsajátított séma mellett az önéletrajzi visszaemlékezés határozza meg (megjegyzem, maga a séma is az

emlékezet által funkcionál, aktiválódik), amely felboríthatja az események kronologikus sorrendjét. A legtöbb esetben egy viszonylagos kronologikusság érvényesül az élet főbb eseményeit illetően, és az események tematikus-asszociatív elrendezése is jellemző lehet (l. az 5.1. fejezetet), de mindezzel nem sértjük meg a forgatókönyv „szabályait”.

A domináns elemekről, sorrendjük variálódása ellenére is, de a fakultatív elemekről szintúgy felismerjük, hogy az élettörténet forgatókönyvéről van szó. A kommunikációs szituációban az élettörténet-mesélés első elemei azonnal aktiválják az élettörténet forgatókönyvét, és felismerjük, hogy az egyén élettörténetét vagy életének egy, illetve néhány eseményét közli. Ha pedig mi magunk vagyunk a szövegek alkotói, akkor is segítségünkre van egy mentális struktúra, ismeretmintázat arról, hogy milyen jellegű elemeket „kell” tartalmaznia egy élettörténetnek, egyrészt a tanult forma alapján, másrészt a szövegalkotási mintát segíti a világról, az életről, az élettörténetünkről alkotott tudás és az a fajta valóság-hűség, mely az élettörténeti szöveget jellemzi.

A beszélt nyelvi élettörténeteket mint narratív szövegtípust Dobi tipologizációjában a 2. típusú forgatókönyvek közé sorolhatnánk be, ahol az elemek sorrendje nem kötött (de teljes mértékben nem variálhatók szabadon), és nincs szigorúan meghatározva, mely elemeket kell tartalmaznia. Megjegyzem, hogy valós élettörténetünk elemeinek sorrendje kötöttebb, mint az élettörténeti narratívánk elemeinek sorrendje.

Az élettörténetekben a szabad variálhatóság a viszonylagos kronologikusság által valamelyest korlátozva talán egyfajta **keretforgatókönyv**be is van helyezve. A keretforgatókönyv nyitó elemét a bemutatkozás, esetleg a családról/gyermekkorról való legalapvetőbb információk képezhetik, a záró elemet pedig (a kérdésfeltevő irányításával) általában a beszélő eddigi életének, illetve annak egy szegmensének összegzése, értékelése, számvetése adja (gyakran a Teljesültek-e álmai?, Mit üzen a jövő generációjának? Megváltoztatná-e a múltat, eddigi életét, ha tehetné? és hasonló kérdésekre válaszolva). Az adatgyűjtők, tudván, hogy élettörténeti szövegeket rögzítenek, az ehhez kapcsolódó ismeretmintázat, forgatókönyv aktiválódása alapján a bemutatkozásra és a gyermekkorra vonatkozó bevezető kérdéseket tesznek fel, illetve általában az egyén életének értékelésére, összegzésére irányuló kérdésekkel zárják a beszélgetést. Természetesen, eltérés is mutatkozik

ettől, ha a beszélgetés megköveteli azt, de a szövegek többségénél felfedezhetjük az élettörténeti események effajta keretbe helyezését. Pl.:

(Mária, 1947)

(4a) „– Mesélj gyermekkorodról!

– Ezerkilencszáznegyvenhét december huszonhatodikán születtem. Anyámmal és két nővéremmel, Terézzel és Katarinával a Liman nagyon szegényes környékén éltem. Szüleim hamarosan születésem után elváltak. Apámat ritkán, anyámat néha egész nap nem láttuk, állandóan dolgozott, hogy hármunkat eltartson és felneveljen. Odahaza magyarul beszélünk. [...]” (VMNÉ: 215)

(4b) „– Mit mondanál végezetül?

– A kosárlabda támaszom volt felnőtté válásomban. A kosárlabda segítségemre volt abban, hogy erős személyiséggé váljak, a játékból és azon kívül is. A sport nevelt és edzett. Büszke vagyok mindarra, amit elértem mint sportoló, mint ember. Évek óta távol vagyok a kosárlabdától, időm java részét otthoni munkával töltöm. Jógára járok, ez igazán jó esik fizikailag, pszichikailag is, a fiammal és a barátnőimmel vagyok.” (VMNÉ: 224)

(Lídia, 1946)

(4c) „– Hol és mikor születtél?

– Zentán születtem, ezerkilencszázhatvan június harmadikán, második gyerekként. Szüleimnek, Bóka Ferencnek és Magdának már volt egy négyéves fiuk, László, akit mindenki csak Öcsinek szólított. Egyéves voltam, amikor Újvidékre költöztünk, Rózsa nagynénim lakásába. Erre az időszakra csak homályosan emlékszem. Szüleim dolgoztak, apám újságíró, anyám tisztviselő volt. [...]” (VMNÉ: 225)

(4d) „– Mit tanácsolsz a gyerekeidnek?

– Útravalónak annyit, hogy senki ember nem kapott a természettől jogot arra, hogy másoknak parancsoljon. A szabadság mindenki eredendő joga. Legyenek tisztességes, jó emberek, tartsák szem előtt, hogy a siker és a boldogság titka a

tiszta szív, őszinteség és szeretet. Természetesen mindenért keményen meg is kell dolgozni.” (VMNÉ: 238)

(4e) „– Mennyire teljesültek álmaid?

– Teljes egészében nem teljesültek, de én még álmodom. Valóra vált a kívánságom, hogy három gyereket szüljek, és olyan hivatásom legyen, amit szívvel-lélekkel csinálok. Teljesült a vágyam, hogy egészségesek legyünk. Viszont nem tudtam elérni, hogy házaseletem is sikeres legyen. Talán mindez nem is fér el együtt. Az sem kizárt, sőt nagyon remélem, hogy egyszer valahol valakivel újra megnyílik előttem a szerelem kapuja, ahol boldogság vár. Mint ahogyan már mondtam, a rám mért utat végig kell járnom. Ki tudja még, mi minden vár rám útközben?” (VMNÉ: 238)

Az élettörténetek korábban említett állomásait, szakaszait természetesen számtalan más elem is gazdagítja. Az alábbiakban az élettörténeteket alkotó további (kiegészítő) elemeket fejtem ki részletesebben, amelyek egy módosított forgatókönyv-felfogásban szintén a forgatókönyvek részét képezhetik. Ezek nem feltétlenül cselekedetsor vagy eseménysor elemei, de az élettörténet szövegének jellemző elemei, ami jogot formál arra, hogy az élettörténeti forgatókönyv részeként kezeljük azokat, illetve az élettörténethez kapcsolódó tudáskeretként, mivel közelebb visznek bennünket az élettörténet szerkezetének, jellegzetességeinek feltáráshoz.

Az élettörténeti emlékek többnyire a **társadalmi helyzet** és a **történelmi események** kíséretében, hálójában idéződnek fel. A vizsgált korpuszban a gyermekkori élmények mellett a társadalmi meghatározottság, a szociális helyzet szinte kivétel nélkül minden élettörténetben hangsúlyosan megjelent, de a későbbiekben is sok utalást találunk rá. Pl.:

(5a) „Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot. [...] Ekkor kezdődtek számunkra a rossz napok. A boltot államosították, apám munka nélkül maradt: a jólétből a nincstelenségbe csöppentünk, de akkor már mindenki rosszul élt.” (VMNÉ: 101)

- (5b) „Alig volt megélhetési lehetőségünk, abból éltünk, amit anyám eltett nyáron befőttnek, meg volt egy kis krumplink.” (VMNÉ: 58)
- (5c) „Még ha volt is pénzem, akkor sem vehettem meg azt, amit akartam.” (VMNÉ: 75)

Megfigyelhetjük, hogy a szövegek támaszpontjait többször az egyén sorsának alakulását jelentősen befolyásoló események képezik. Igen gyakori annak megszövegeződése, hogy a történelem milyen hatást gyakorolt az egyén, illetve családtagjainak életére. Pl.:

- (6) „A férjem nagyon rendes ember volt. Tanító volt ő tulajdonképpen, csak mivel a cseheknél tanult, nem felelt meg a végzettsége. Illetve már a magyarok ideje alatt sem volt tanító, mert már harminckilencbe Kárpátalját megszállták a németek. Mivel a csehek elmentek, a postán nem volt egy tisztségviselő se. Elmenekültek a németek elől. Kiadták a parancsot, hogy aki tud németül, jelentkezzen. Ő tudott, ezért felvették a postára dolgozni. Aztán Husztot átengedték a magyaroknak, őt pedig áthelyezték Budapestre. [...] Így került Adára is. Én akkor már a postán dolgoztam, s megismerkedtünk. [...] Közbejött a háború, elveszítette az állampolgárságát, mert ő Huszton született, az valaha Csehország volt. Előbb magyar megszállás alatt volt, aztán pedig az oroszokhoz csatolták. Nem tudta beszerezni az okmányokat, így körülbelül nyolc évig szórakoztunk: sétáltunk, moziba jártunk.” (VMNÉ: 36–37)

Az élettörténetekben **önjellemezések**, valamint **kategoriális meghatározások** (vö. Andó, 2006) is megjelennek az énről vonatkozóan, az önreflexív gondolkodás részeként.

- (7a) „Tudtam, hogy jó korrektor vagyok, valószínűleg ezért is tartottak ott...” (VMNÉ: 105)
- (7b) „Volt egy füzetem, abba jegyeztem a durvább újságírói és szerkesztői hibákat. Miután jó néhányat összegyűjtöttem, szétszítottam feljegyzéseimet: nem váltottam ki vele nagy sikert. Olyan ember vagyok, aki mindenkinek tanácsot

szereket adni. Rossz szokás, de erre már csak mostanában jöttem rá, mármint arra, hogy ezt az emberek nem szeretik.” (VMNÉ: 106)

(7c) „...tizenévesen nehezen kezelhető gyerek voltam: durcás és önfejű.” (VMNÉ: 226)

A beszélt nyelvi élettörténetekben az **életfilozófiák** is gyakran verbalizálódnak. Néhány életút esetében megfigyelhető, hogy az élettörténet egy adott életfilozófiát igyekszik alátámasztani.

(8) „Én mindig is azt vallottam, hogy becsületesen, tisztességesen kell élni, hittem benne, hogy ha másokon segítek, akkor rajtam is segíteni fognak.” (VMNÉ: 106)

Nem ritkák a családtagok, rokonok bemutatása, **jellemzése** sem, pl.:

(9a) „A vejem különös egyén volt [...]. Művészlélek volt, aki valóban nagyon szépen festett, és hatással volt Lajosra is, mivel benne is, mint minden emberben megbújt a művészi hajlam. (VMNÉ: 196)

(9b) „Nem is emlékszem másként apámra, csak úgy, hogy megérkezik munkájáról, ebédel és fogja a táskáját, indul tovább privát dolgozni, hogy még keressen.” (VMNÉ: 201)

Az élet fontos állomásai, pl. a **születés**, a **betegség**, a **halál** minden élettörténet szerves részét képezi (l. a (14a) idézetet is).

(10) „A második gyermekem hatvanegyben született, sajnos betegen. Down-szindrómája van, de nélküle nem tudom elképzelni az életem. Nagyon nehéz volt felnevelni, mert érzékeny volt az ételre, meg sok másra is. Gyakran betegeskedett kicsi korában.” (VMNÉ: 56)

Az elbeszélők gyakran reflektálnak a **nők társadalmi helyzetére** is (egyres elbeszélők kérdésre válaszolva):

- (11a) „Az volt nehéz számomra, hogy nekem mindent kétszer jobban kellett megcsinálnom, duplán kellett bizonyítanom, mint fotós és mint nő.” (VMNÉ: 108–109)
- (11b) „Továbbra is úgy érzem, hogy itt még mindig nagy hatása van a középkori patriarchátusnak, a nők ahelyett hogy tömegesen jelen lennének a közéletben, számuk mind jobban csökken.” (VMNÉ: 117)
- (11c) „Azt hiszem, mindig öntudatos lány, asszony voltam, amit anyámnak, nevelésemnek köszönhetek. Sosem éreztem, hogy kevesebbre vagyok képes a férfiaknál. [...] Hiszem, hogy voluntór munkám kapcsolatban van a nők helyzete iránti érdeklődéssel.” (VMNÉ: 208)

Gyakori téma a **vallás**, illetve a vallásosságról vallott nézetek bemutatása, hol kérdésre válaszolva, hol a narrátor saját maga tartja fontosnak elmondani. Pl.:

- (12) „Én ebben a világban nevedtem, és én most is úgy vagyok vele, hogy nekem fontos a vallás. Hiszek az Istenben, és biztos vagyok benne, hogy az ember nem véletlenül létezik, és az ember a világűrnek a része. Az ember nem egy földhöz kötött anyag. Annak ellenére, hogy porrá válik, az ember mégis testből és lélekből áll. Mindegyik keresztény vallás erre tanít.” (VMNÉ: 40)

Rendszerint megjelenik a **nemzeti identitás**ra, a nemzeti hovatartozásra való utalás is. Mária élettörténetének első bekezdésében olvashatjuk az alábbi, már idézett részletet, amely arról tanúskodik, fontosnak tartotta élettörténetének elején megemlíteni nemzeti identitását.

- (13) „Ezerkilencszáznegyvenhét december huszonhatodikán születtem. Anyámmal és két nővéremmel, Terézzel és Katarinával a Limán nagyon szegényes környékén éltem. [...] Odahaza magyarul beszélünk.” (VMNÉ: 215)

Az adatgyűjtő személyek gyakran felteszik azt a kérdést is, melyik volt az egyén életének legszebb és legszomorúbb pillanata.

- (14a) „A legszomorúbb az volt, amikor meghaltak a szüleim, aztán meg mikor meghalt a férjem. Nekem nem volt semmi más bánatom, vagy szomorúságom. [...] Volt rá eset, hogy beteg volt valamelyik gyerek, a Gyuri például egyszer tüdőgyulladást, meg agyhártyagyulladást kapott, majdnem belehalt. Öt napig tartogattam a kezembe, nem tudtunk mit csinálni vele. Akkor nagyon sok gyerek meghalt, és az egy nagyon szomorú periódus volt. De ezek minden családnál megtörténnek, mindenütt van ilyesmi.” (VMNÉ: 41)
- (14b) „A legboldogabb most, ez a korszak, amikor sikerül az, amit elképzelttem.” (VMNÉ: 41)

Egyes élettörténetekben a kérdező személy által előhívott gondolat a **jövő generációjának szánt üzenet:**

- (15) „Nem vagyok túl nagy személyiség, de szerintem az életben a legszükségesebb a szeretet. A természet, a szülők, a testvérek, s a másik nem iránti szeretet. Emellett még nagyon sok türelemre van szükség: a türelem a legfontosabb. Mindig azt szoktam mondani: számolj tízig, s akkor reagálj!” (VMNÉ: 60)

Az említett témák mellett rendszerint előfordulnak a hétköznapokkal, szakmai vagy más sikerekkel, kudarcokkal, más egyénekkal, családtagokkal, barátokkal stb. kapcsolatos történetek is. Az élettörténetek több kisebb történetből, életeseményből tevődnek össze, ún. **mikronarratívumok** (Pataki, 1997: 364; 2001) táplálják az élettörténeti szövegek egészét. Hogy mely mikronarratívumok jelentkeznek, az az önéletrajzi visszaemlékezéstől függ.

Ha a forgatókönyv alatt nem az élettörténet egészére vonatkozó sémát értjük, hanem az élettörténetet alkotó különböző események forgatókönyveit vizsgáljuk, megállapítható, hogy az élettörténet-forgatókönyvön belül számtalan más esemény forgatókönyve is érvényesül. Pl.

munkába állás, házasság, családalapítás, gyermekkori játékok, látogatás, utazás, ismerkedés, válás stb., vagyis a felsoroltak is rendelkezhetnek forgatókönyvvel vagy hozzájuk kapcsolódó tudáskerettel. Az élettörténet forgatókönyvében belül létező újabb sémákat **al/részforgatókönyveknek** (illetve **mikrosémáknak**) nevezem. Tehát az élettörténeti forgatókönyvet hierarchikus felépítésű sémának is tekinthetjük, mely részforgatókönyvekből, illetve azok sorából tevődik össze. Egy-egy részforgatókönyv tehát a hierarchikus struktúrában feljebb elhelyezkedő elem részét is képezi, de ezzel egyidőben önmaga is sémaként funkcionál, vagyis további elemekből áll. Az élettörténetekben tehát egyfajta forgatókönyv-hálózat nyilvánul meg. Egy-egy forgatókönyv helyzete változó, szövegtől, kontextustól függően magasabb és alacsonyabb szinten elhelyezkedő forgatókönyv szerepét is betöltheti. Azonban ezeknek a forgatókönyveknek az elemei is csak viszonylag állandóak, egy-egy elem el is maradhat, sorrendjük olykor variálható. Mindezek azonban nem gátolják az egyes történetek, események megértését. Ezeknek a forgatókönyveknek a vizsgálata azonban nem képezi jelen dolgozat témáját, hiszen nagyon tág kutatási témának bizonyul.

Meg kell említeni azt is, hogy egy forgatókönyv elemeinek meghatározása nem mindig problémamentes. Ezt illetően a modell továbbra sem ad biztos támpontot. Az elemek meghatározása néha a kutató szubjektív megítélésén alapszik, vagyis a modell veszít objektivitásából. Minden egyes esemény forgatókönyvének leírása azonban túl bonyolulttá tenné a modellt, másrészt, mivel az egyes forgatókönyveket elsajátított minták és tapasztalatok által alkotjuk meg, egyes forgatókönyvek egy-egy egyén elméjében valamelyest különbözhetnek is, vagyis nem merev keretként működnek, hanem bizonyos fokú szubjektivitást is megengednek. Ez részben egyénfüggő, részben szociokulturális meghatározottságú.

Pataki Ferenc (1997: 362) pszichológiai megközelítésű tanulmányában kérdőíves adatgyűjtés és írói önéletrajzok vizsgálata alapján úgy véli, hogy a sematizálódási folyamatok két irányba mutatnak. Az egyik az önéletrajzi történet-sémák (minták) *alaki* szerkezetének, a másik a személyes „*sorsdráma*” eseménymintázatának kidolgozása felé mutat. Ahogyan Pataki is megállapítja, az élettörténeteknek külső támpontjai is vannak. A vizsgált beszélt nyelvi élettörténetekben az egyéntől, életének jellegétől függően kisebb vagy nagyobb mértékben megjelennek az intézményes szocializáció állomásai is. A szocializációhoz köthető sémák, pl. az

alapvető, hétköznapi jelenségek, az intézményes szocializáció mintái kevésbé személyes jellegűek, míg az egyén élményei, történetei személyessé, egyedivé teszik az élettörténetet.

Pataki a sematizálás másik irányát az élettörténet *pszichodinamikájának*, esetleg sorsdinamikájának nevezi, mely az élettörténet mozgásirányát jelenti: hullámszerűségét, töréseit, kudarcait, sikereit, felemelkedéseit stb., valamint a történelem és a politika hatását az egyén életére.

Az egyén élete során, a születés pillanatától a halálig, folyamatosan változik, úgy is fogalmazhatunk, hogy fejlődik. Az élettörténetekben tehát általában egy fejlődési ív bontakozik ki, amely olykor törésekkel tarkított (vö. Pataki, 1997). Ez a fejlődés főként az élettörténetek első felében, az egyén kb. 30-40 éves koráig nyilvánul meg intenzíven. Ez valamelyest megegyezik a Patakinál (1997) *egyenletes gyarapodásként* említett történetsémával, amelyet kiegészít azzal, hogy az egyén a jelenből visszapillantva sikeresnek, sőt akár idillikusnak ítélni meg életét. Ennek a sémának a jelenléte a beszélt nyelvi élettörténetekben azonban tiszta formájában nem jellemző. Több sikeres életútról is olvashatunk a kötetben (pl. Rózsa, Vali, Anna vagy más elbeszélők élettörténete), de legyen szó akár szakmai, akár magánéleti sikerről az elbeszélések mégsem keltik a teljes idill képét, sőt egyes sikeres életutakat akár negatív események is beárnyékolhatnak. A tökéletesen eszményi életút helyett inkább az élettörténetek egy-egy szakaszát jellemzi a boldog, idillikus hangvétel. Mindegyik élettörténetben találkozunk különféle megpróbáltatásokkal, kudarccal, válsággal, melyeket azonban általában több-kevesebb sikerrel megoldottak az elbeszélők. Néhány egyén életútja (pl. Gabriella) szinte próbatételek sorából tevődik össze. Általában mégis pozitív, optimista hozzáállás, a küzdelemre biztatás cseng ki a szövegekből. Ez rokonságot mutat a Pataki által említett „*fent – lent – újra fent*” (Gergenékre is alapozó) típussal.

Pataki említett tanulmányában írói önéletrajzokat tanulmányozva három forgatókönyvtípust különített el:

a) a **lineárisan építkező élettörténeti krónika**, mely a leginkább konvencionális. Ennek szerkezetét az intézményes szocializáció lépcsőfokai adják meg (milyen iskolába járt, kikkel barátkozott, elkezdte szakmai tevékenységét, családot alapított), vagyis az életkori fejlődés szakaszai határozzák meg. Ezekhez kapcsolódnak az egyén személyes élményei, életének jelentős eseményei, valamint értékelő reflexiói.

b) az **élettörténeti novellafüzér**, mely lazább szerkezetű, az idő és a szocializációs keretek háttérbe szorúlnak, és a jelentős, reprezentatív életeseményeket emeli ki, melyek jelenlegi énjének kialakulása szempontjából a legfontosabbak. Ezek a minitörténetek gyakran anekdotikusak, és fontos szerepük van a társas viszonyok alakításában. Sokszor rendkívüli, szokatlan és szélsőséges szituációkat tartalmaznak.

c) az **élettörténeti esszé** rendszerint egy vagy több vezérmotívum, életérzés, kulcsélmény köré szerveződik, valamint életfilozófiai reflexiók megfogalmazását tartalmazza. Ez a legkövetlenebb és egyben legszubsjektívebb forgatókönyv.

(Pataki, 1997: 365 alapján)

A vizsgált beszélt nyelvi élettörténetek nehezen sorolhatók be a Pataki által megalkotott hármass felosztásba, sokszor keverednek e típusok. A szövegek talán az élettörténeti krónikához állnak legközelebb, melynek vázát az életkori fejlődés szakaszai adják, és ezekhez társulnak az egyén személyes élményei, azzal, hogy mindez nem feltétlenül szigorú kronológia mentén történik. Az intézményes szocializáció keretei olykor háttérbe szorúlnak, és inkább a személyes élmények, vélemények stb. dominálnak. Az élettörténeti krónikát a történetek mellett az egy témához kapcsolódó, asszociatív alapú gondolatkifejtések, esetleg történetek tarkítják. Egyes személyek akár egész életüket példaként állíthatják a közösség elé. A vizsgált történetek szinte mindegyikében rábukkanunk olyan életfilozófiai vagy bölcs gondolatokra, melyek vezérelvként szolgálhatnak életünk során, de olykor (leginkább a hivatáshoz kapcsolódó) vezérmotívumok is felfedezhetők. Egy-egy élettörténet követendő példaként is állhat a közösség előtt, akár a szakmai elhivatottság, akár az egyén egyes tulajdonságai, életfelfogása miatt, viszont azt nem tudjuk biztosan, hogy a szövegek kifejezetten ezzel a céllal jöttek-e létre (ezzel kapcsolatban lásd bővebben a 8. fejezetet).

Összegzés. Mivel kutatásom nem a klasszikus történet szerkezet vizsgálatát tűzte ki célul, sokkal inkább az élettörténetek mögött meghúzódó ismeretmintázat, tudás feltárását, amely alapján élettörténetünk szövegét szerkesztjük, ennek vizsgálatára a bemutatott modellek közül a forgatókönyv-elméletet találtam a legalkalmasabbnak, de az élettörténetek terjedelmessége és dialogikus formája miatt is ez az elmélet bizonyul a legjobban alkalmazhatónak.

Megállapítható, hogy az elemzett élettörténetekben bizonyos elemek ismétlődnek, vagyis jellemzőek egy-egy szövegre, tehát az élettörténetekben azonosságok fedezhetők fel. Ez arra enged következtetni, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek is kognitív sémák alapján szerveződnek, vagyis hogy egy **élettörténeti forgatókönyv**, amely szociokulturális beágyazottságú, tapasztalatunkon és az ismeretmintázat elsajátításán alapszik, meghatározza az elbeszélés szerveződésmódját. A forgatókönyv sémajellege ellenére elemei nagyon is szubjektív módon realizálódnak, a forgatókönyv tehát csak keretként szolgál a szövegalkotáshoz, illetve a -megértéshez. Az élettörténeti forgatókönyvben megkülönböztethetők a **domináns** és a **fakultatív elemek**. Az élettörténetet alkotó egyes történetek, események (mikronarratívumok) is sémák (al/részforgatókönyvek, mikrosémák) alapján szerveződnek. Amint láthatjuk, az élettörténet forgatókönyve komplex struktúrává fejlődik a narratívumokban, és végsősoron a szöveg-összefüggőség, a koherencia hordozója is egyben (vö. Tolcsvai Nagy, 2001; Petőfi S.–Szikszainé Nagy (szerk.), 2004 stb.).

Az emlékezésnek nemcsak a sémák szerveződésében van meghatározó szerepe, hanem (ezáltal) a szövegek formálódásában, konstruálódásában is. A következő alfejezetben az önéletrajzi visszaemlékezéssel foglalkozom.

3.2. Emlékezés és önéletrajzi emlékezet⁹

3.2.1. Az emlékezés

A 3.2. alfejezetben az önéletrajzi visszaemlékezés megvalósulását és szerepét vizsgálom a beszélt nyelvi élettörténetekben. Először az emlékezés fogalmát járom körül, majd pedig azt tanulmányozom, hogyan realizálódnak és válnak az élettörténetek részévé a gyermekkori és a traumatikus élményekre, valamint a történelmi pillanatokra való visszaemlékezések. Megbizonyosodhatunk arról, hogy az **önéletrajzi emlékezet** és az élettörténetek szerveződése

⁹ A 3.2. és az 5.1.2. fejezet a *Hungarológiai Közlemények* 2012/3. számában megjelent tanulmányom bővített változata. Lásd: Laki, 2012a.

között szoros összefüggés áll fenn. E szövegekben az (élet)történet és az emlékezés összefonódása nyilvánul meg, aminek tanulmányozásához kitűnő elméleti háttérrel biztosítanak a kognitív tudományok.

Az emlékezés működésének feltárása különösen fontos, ugyanis hozzájárul az élettörténetek pszichológiai, szociológiai és egyéb szempontú értelmezéséhez, valamint az életrajzi szövegek konstruálódásának vizsgálatát is segíti. Az emlékezés hozza létre az élettörténetek struktúráját, vagyis a kognitív sémák mozgatórugóját képezi, hiszen nélküle nem tudnánk elsajátítani, majd felidézni, aktiválni az ismeretmintázatokat.

A kognitív szemléletű szövegtan központi fogalma a szövegvilág. „A szövegvilág a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, a beszédhelyzetben részt vevők viszonyrendszeréből és cselekedeteiből és a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból, cselekvésekből, körülményekből áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által” (Tolcsvai Nagy, 2000: 496). Minden szövegtípus létrehozásában bizonyos mentális struktúrák játszanak szerepet. Az élettörténet is **kognitív** (történet- és emlékezeti) **sémák** alapján jön létre.

A beszélt nyelvi élettörténetek az egyén **emlékei** alapján szerveződnek. Az emlékezés folyamata, működése, az életünk történéseire, élményeinkre való visszaemlékezés meghatározza élettörténetünk konstruálódását, struktúráját. Az emlékezés és a történet közötti kapcsolatról Kónya Anikó pszichológus a következőket írja: „A történetstruktúra alatt ott mozog az emlékezeti struktúra, és ahogy haladunk a történet értelmezésében, a kettő egyre inkább összerendeződik. Az epizódok megtalálják helyüket a történetben – e kettős idővonal összerendeződése értelemszerűen csak visszafelé történhet, amely egy ricoeuri gondolat (Kónya, 1998: 546).”

Az emlékezés fogalmának tanulmányozása elsősorban a pszichológia és a szociológia területére kalauzol bennünket. A fogalomnak igen kiterjedt szakirodalma van, de mivel dolgozatom nyelvészeti, illetve szövegtani érdeklődésű, nem célom az emlékezés kutatásának részletes bemutatása, csak a fejezet szempontjából fontosnak bizonyuló, rövid áttekintés következik.

Az emlékezés meghatározásának két fő iránya van: a Rom Harré nevéhez fűződő **diszkurzív** felfogás és az emlékezet szociokulturális beágyazottságát kiemelő, Frederic Bartlett és Maurice Halbwachs által képviselt **kontextualista** irányzat.

A **diszkurzív pszichológia** önmagát a kognitív pszichológia megújítójaként határozza meg, és a pszichológia olyan szintézise szeretne lenni, amelyben az ember egyidejűleg jelenik meg társadalmi és cselekvő lényként, hiszen az ember társadalomban él és cselekszik (Bodor, 1997: 135). Bodor Péter tanulmányában kiemeli, hogy a kognitív pszichológia főárama mentalistának nevezhető irányzat, és igencsak elkülönül a társadalomtudományoktól. Továbbá kifejti, hogy a diszkurzív pszichológia felfogása szerint az emlék nem az agyban létező mentális állapot, illetve neurofiziológiai mintázat, hanem az elme funkciója, hogy általa emlékezhessünk, míg a tárgyak emlékeztetőül szolgálnak (Bodor, 1997: 137).

Rom Harré a második kognitív forradalommal foglalkozó tanulmányában az emlékezés diszkurzív értelmezése kapcsán arról ír, hogy az emlékezés során a múltban megtörtént és számunkra akkor tudatos dolog reprezentációjának vagy leírásának tekintett dolgot mutatunk be önmagunknak vagy másoknak (Harré, 1997: 149). A diszkurzív nézőpont szerint az emlékezés során a múlt reprezentációjához és leírásához bizonyos eszközöket használunk, pl. agyunk emlékezési mechanizmusait, naplóírást, fába vésett jeleket, zsebkendőre kötött csomókat. A diszkurzív felfogás szerint az emlék reprezentáció. „A reprezentáció csak akkor emlék, ha pontos vagy igaz reprezentációja valamely múltbeli eseménynek, állapotnak, helyzetnek stb., melyben szerepet játszottunk, s melynek tudatában voltunk” (Harré, 1997: 149). Harré az emlékezés diszkurzív értelmezése kapcsán megjegyzi, hogy az emlékeket diszkurzívan alkotjuk meg – ami kiemelten fontos kutatási témám szempontjából, valamint hogy az emlékek háromféleképpen jutnak kifejezésre: képekben (vizuális, auditorikus vagy taktilis), testileg megvalósított tevékenységekben, valamint állításokban (Harré, 1997: 149).

Már korábban említettem Pléh Csaba nyomán, hogy a kognitív pszichológiai szemlélet újra aktualizálta a megértésre és az emlékezésre vonatkozó konstruktív, sémaközpontú elméletek kérdését. Egyes tudományok fejlődése által, mint a pszichológia, nyelvészet, irodalomtudomány, néprajz, mesterségesintelligencia-kutatás lehetővé vált, hogy a szöveg mint nagyobb összefüggő egység belső szerveződésével, szerkezetével kapcsolatos elméletek az emlékezeti modellálás elősegítőjévé váljanak (Pléh, 1986: 12). A szövegemlékezeti kutatások fellendülése korábbi elképzelések, elsősorban Frederic C. Bartlett munkásságának újrafelfedezését is magával hozta. Bartlett bizonyos megállapításai nagyban hatottak a mai narratív pszichológiai elméletekre, pl. a már említett diszkurzív pszichológiára, azon belül is elsősorban Rom Harré munkásságára, de

fontos megemlíteni Jerome Bruner nevét is, aki a lélek működését narratívumként határozza meg.

Bartlett az 1932-ben (magyarul csak 1985-ben) megjelent, *Az emlékezés* c. munkájában kiemeli, hogy az emlékezés sokkal inkább **konstrukció** jellegű, nem pedig reprodukció (Bartlett 1932/1985: 296–297). Más elképzelések szerint az emlékezet csupán reprodukív jellegű. Andó Éva Bartlett nyomán megjegyzi, hogy ennek alapján lehetetlen lenne az élettörténetek feldolgozása, hiszen az elme időrendbe helyezi az eseményeket, és jelentést tulajdonít nekik (Andó, 2006: 117).

Emlékeinket tehát megszerkesztjük az emlékezés során. Egyetérthetünk Andó Éva megállapításával, miszerint ez azt is jelenti, hogy a **történet létrehozása, szerkesztése az elme képessége** (Andó, 2006: 117). Emellett az emlékezetet állandóan befolyásolja a közösség, illetve a társadalmi elvárások. A múlt folyamatosan újrakonstruálódik a jelen elvárásai alapján. Mivel az egyéni emlékezet összeszőődik a közösség létével, történetével, az egyén emlékei a közösség történéseiből táplálkoznak. Az egyén sajátjaként éli meg azokat, s ily módon megőrződnek a csoport, a közösség, a társadalom életének eseményei is.

A pszichológiai emlékezetkutatást nagyban meghatározta az a felfedezés, hogy az emlékek sémák alapján rögzülnek. A **séma** fogalom, ahogyan már említettem, Bartlett nevéhez fűződik, aki eredetileg egy neurológustól vette át. A séma „múltbeli reakciók, múltbeli tapasztalatok aktív szerveződését jelöli. [...] A séma általi meghatározottság a valamikor a múltban történt reakciók és élmények befolyásoló lehetőségei közül a legalapvetőbb” (Bartlett, 1932/1985: 293).

Ahogyan már korábban említettem, a sémák aktualizálhatók, megváltozott körülmények között újabb részletekkel egészíthetők ki. Az egyén bizonyos (összetett) helyzetekben nem idéz fel minden apró részletet, hanem egy általános benyomást nyer az eseményekről, s ezek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket (Bartlett, 1932/1985: 299). Az emlékezés során a történetmesélő egy bizonyos sémát követ, annak segítségével rendszerezi emlékeit. A sémák elméletét, amely nemcsak az emlékezeti sémákban, hanem ahogyan a 3.1. alfejezetben láthattuk, a történet szerkezetben is megnyilvánul, sokan továbbgondolták. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kognitív sémák (így a forgatókönyvek) elsajátításában és működésében is jelentős szerepe van az emlékezetnek.

Andó Éva felhívja a figyelmet arra, hogy Bartlett (1932/1985: 146) kijelentése, mely szerint az emlékezés folyamán a forma és a visszaadott részletek a gyakori felidézés következtében gyorsan sztereotipizálódnak, főként a szövegtípusok kialakulása szempontjából fontos (Andó, 2006: 116). Ahogyan láthattuk, az élettörténet mint narratív diskurzus esetében is rögzül az, hogyan meséljük el történeteinket, általában milyen elemeket tartalmaz, milyen egy „standardizált” élettörténet. Az emlékek többszöri felidézése által azonban egyes részletek el is veszhetnek.

Az emlékezet szociális beágyazottságát hangsúlyozó elméletek, a diszkurzív konstruktivizmus és a dialogikus, szövegközpontú hermeneutika (Gadamer, Ricoeur) kapcsolatba hozható a durkheimi iskola első generációjának munkásságával, kitágítja az emlékezet értelmezési kereteit, és hangsúlyozza szociális aspektusait (Pászka, 2009: 287). Durkheim és követői felfogása szerint a társas világ mindent átszó. Ennek az elképzelésnek az egyik továbbgondolója Maurice Halbwachs volt, aki 1925-ben bevezette a **kollektív emlékezet** fogalmát.

Halbwachs 1925-ben megjelent (magyarul 1971-ben), *Az emlékezet társadalmi keretei* c. tanulmányában azt írja, hogy az emlék nem más, mint a szótól elválasztott kép, amely önmagában, minden társadalmi mozzanattól elválasztva létezik, ezzel szemben az emlékezés nem jöhet létre szavak nélkül (Halbwachs, 1925/1971: 128). Halbwachs szerint az egyén a csoport álláspontjáról emlékezik, míg a csoport emlékezete az egyén emlékezetén keresztül valósul meg és nyilvánul meg. Az emlékezés folyamatában Pléh Csaba (1996b: 218) kétfajta hozzáállást emel ki Halbwachsnál: a másiktól elkülönülő személyiségünkre vonatkozó és a csoporttagságra vonatkozó emlékeinket. Az egyén mindig az adott társadalmi szerepnek megfelelően emlékezik vissza. A csoporttagok kialakítanak egy általános normát, az egyéni emlékezet pedig tükrözi ezeknek a csoportnormáknak a hatását. Halbwachs szerint az emlékezés nem csupán pszichikai, illetve agyi, hanem szociális jelenség is. Ez azt jelenti, hogy az emlékezés nemcsak az ember elméjében történik, hanem az emberek közötti párbeszédében, elbeszélésekben, jelen esetben az élettörténetekben fejeződik ki. Azt, hogy mire emlékezünk, és hogyan tárjuk emlékeinket a társadalom elé, nagymértékben meghatározzák a társadalmi elvárások is. Pászka (2009: 288) kiemeli, hogy Halbwachs kollektív emlékezet fogalma arra utal, hogy az emlékezés **társas alapú értelmezés**. Továbbá megjegyzi, hogy Halbwachs szerint az

emlékezet kettős értelemben társadalmi: az egyéni emlékezet a csoportemlékezet része, a közösség által jön létre, de ugyanakkor közösséget is teremt, valamint hogy a kollektív emlékezet időhöz és környezethez kötött (Pászka, 2009: 288). Pászka ugyanitt felhívja a figyelmet arra is, hogy sem Halbwachs, sem Harré nem tesz különbséget a személy szóbeli spontán és írásos emlékezete között, vagyis az emlékezést a társas elbeszélés elméletébe integrálják.

A múlt század közepe táján a kollektív emlékezet fogalom feledésbe merült, mára azonban az emlékezetpszichológia ismét visszatért a kollektív emlékezet gondolatához. Kónya Anikó megjegyzi, hogy ehhez nagyban hozzájárult a kognitív tudományok felvirágzása, amikor is az emlékezést konstruktív folyamatként szemlélik, illetve „a visszaemlékezés én-tudatos, konstruktív folyamata [...] világosan levált az emlékezet passzív folyamatairól és ugyanakkor összefonódott a történetekre való emlékezéssel” (Kónya, 1998: 545). Kónya ugyanebben a tanulmányában a történet és az emlékezet kapcsán azt írja: „ha az elbeszélő személy felől tekintjük az emlékezetet, olyan sajátos történethez jutunk, amely a narrátor története, s etekintetben self-sémák és önmagunkra vonatkozó ismeretek mozgatójává. Más megvilágításban, a személyes vagy önéletrajzi narratívum együtt mozog az emlékezet és a tudás változatos formázatával” (Kónya, 1998: 546).

A 80-as években megjelent az én narratív szerveződésének és az én-elbeszélésnek a gondolata, az én *történetszerkesztő* és *elbeszélő ágenssé* lép elő (Pataki, 2001: 310). Lassan továbbfejlődik e gondolat. McAdams így fogalmaz: „történeteket szerkesztünk avégett, hogy életünk szétszórt elemeit integráljuk... Mindannyian önéletrajz-szerkesztők – par excellence történetmesélők – vagyunk. Az identitás valójában nem egyéb, mint életünk története” (McAdams, 1988: 18; idézi Pataki, 2001: 310).

Ugyancsak a 80-as években lendül fel az élettörténeti, vagyis az önéletrajzi visszaemlékezés kutatása. Az önéletrajzi emlékezet igen komplex rendszer, működésére egyelőre nincs pontos magyarázatunk, illetve nem rendelkezünk megfelelően alátámasztott elméletekkel.

„Az önéletrajzi elbeszélés magától értetődő módon mindig az önéletrajzi emlékezetre támaszkodó önreflexió terméke” (Pataki, 2001: 246). Pataki (2001: 313) Nelson (1993)-ra hivatkozva kiemeli, hogy a gyermek a felnőttekkel való érintkezés és társalgás révén sajátítja el a pragmatikus és az elbeszélő nyelvhasználat közötti különbséget. Nelson nevéhez köthető az a

megállapítás is, mely szerint az önéletrajzi emlékezés eredete „társas interakciós modell” (Pataki, 2001: 313). Az élettörténetek kulturálisan és történelmileg determináltak, társas interakciós mintákba vannak beágyazva, vagyis a szocializáció során sajátítjuk el a történetyszerkesztést, a történetmesélést. Az élettörténetek tehát **szociokulturális minták** alapján szerveződnek.

Az emlékezés során, mely maga is narratív természetű, emlékeinket összefüggő történetbe rendszerezzük. Az élettörténet kitűnő példája annak, hogy az ember alapvető természete szerint gondolatait, emlékeit narratív formában közli. Bizonyos esetekben érzéseinket is történetté formálhatjuk, és azon keresztül közöljük a külvilággal.

3.2.2. Gyermekkori, történelmi és traumatikus emlékek a beszélt nyelvi élettörténetekben

Az emlékeket nemritkán közösen idézzük fel a társalgások alkalmával. Kónya Anikó (1998) rámutat, hogy amikor egyedül próbálunk visszaemlékezni, akkor is ehhez hasonló jegyek fedezhetők fel. Az önéletrajzi emlékek felidézésének stratégiáját tanulmányozó egyes kutatók szerint az emlékezetben való keresés során arra törekszünk, hogy módszeresen leszűkítsük az eseményeket, belső monológyszerűen választ adva az alábbi, illetve hasonló kérdésekre: Mit csinálhattam az idő tájt? Ki lehetett velem? Hol? Mi előzhette meg az eseményt? Mi okozhatta? Stb. (Kónya, 1998: 547). Amikor felvillan egy emlékfoszlány, akár csak egy esemény egyetlen pillanata, egy kép, megpróbáljuk felépíteni, kontextusba helyezni azt. Az emlékek felidézésekor a narrátorok gyakran használnak az emlék felidézésének folyamatára utaló metakifejezéseket is, amelyek jelzik az emlékezeti tudatosságot, az emlékek megkonstruálásának tényét (Kónya, 1998: 547). A beszélt nyelvi élettörténetekben ilyen **metakognitív nyelvi megnyilvánulások** pl. az *emlékszem, emlékszel, visszaemlékszem, felidézem, eszembe jut, tudom*.

(16a) „Valamikor erősebb telek voltak, és édesapámmal mindig elmentünk az éjféli misére: annak idején mindig éjfélkor volt az éjféli mise, s nem este kilenckor, mint mostanság. Emlékszem, hogy csak úgy csikorgott a hó a lábunk alatt, s mi mentünk a templomba, ahol szaloncukrot dobáltak.” (VMNÉ: 59)

Néhány élettörténetre kifejezetten jellemzőek a metakognitív jelzések. Ezt tapasztaljuk pl. Mária (1933) élettörténetében is, aki igen gyakran reflektál a visszaemlékezés folyamatára, illetve megerősíti saját emlékeit:

- (16b) „Harmincháromban, amikor születtem – arra nagyon jól emlékszem –, nem voltak gazdagok az emberek.” (VMNÉ: 76)
- (16c) „Arra jól emlékszem, hogy egy alkalommal éppen édesapámmal mentünk volna vissza Újvidékre, Temerin előtt leállították a vonatot, katonák jöttek fel, és mindenkitől elszedték az értékesebb tárgyakat: legyen az akár örökíró, vagy bármi.” (VMNÉ: 77)
- (16d) „Nagyon jól emlékszem, nagyon fájó volt számomra, amikor az oroszok jöttek be.” (VMNÉ: 77)
- (16e) „Ha jó emlékszem vissza, vagy egy jó másfél évig itt voltak [...]” (VMNÉ: 78)
- (16f) „Egyszer, tudom, én vettem fel a telefont [...]” (VMNÉ: 78)
- (16g) „Emlékszem azonban, hogy nagyon sok embernek lehetőséget adtak, hogy földműveléssel foglalkozzon, az emberek földet kaptak.” (VMNÉ: 79)

Olykor az emlékezetfoszlányok nem szerveződnek emlékké, illetve történetté, csak emléktöredékek maradnak. Az emlékek elhelyezésének fontos szerepe van nemcsak az egyes történetek, hanem az egész élettörténet szerveződése, felépítése szempontjából is. Minél pontosabb egy történet helyi és időbeli meghatározása, minél részletesebb az emlék, a dialógusok, az élmények, az érzelmek, a lelkiállapot stb. felidézése, feltehetően annál fontosabb szerepet tölt be az adott történet az egyén életében.

A korai gyermekkori emlékekre vonatkozóan általánosságban azt mondhatjuk, minél régebbre nyúlnak vissza az emlékek, annál nehezebben tudjuk felidézni őket, annál kevésbé emlékszünk rájuk. Majd hirtelen eltűnnek az emlékeink. Ez az ún. **kisgyermekkori amnézia**, amelyre Tófalvy Tamás (2002: 347) más kutatókra hivatkozva több magyarázatot is felsorakoztat. Neisser szerint azért nem emlékszünk életünk korai eseményeire, mert gyermekként más formákban magyarázzuk a világot, és ezt később nem tudjuk beilleszteni a gondolkodásunkba. Más magyarázatok (pl. Pléh, 1986) szerint a verbális elbeszélői készség

hiánya okozza a kisgyermekkor amnéziát, vagyis amit nem tudunk narratívumként elmesélni, azt nem is tudjuk megjegyezni. A neuropszichológiai magyarázatok szerint az idegrendszeri struktúra változásai miatt feledjük el kisgyermekkor emlékeinket.

A vizsgált beszélt nyelvi élettörténetek arról tanúskodnak, hogy a korai gyermekkor emlékek sokszor **töredékesek**. Az élettörténetek kisgyermekkor szakasza jobbra emlékfoszlányok felvillanásaiból tevődik össze, amelyek nem szerveződnek történetté. Itt is megfigyelhető, hogy a korai kisgyermekkor emlékek inkább körülmények elmesélésére korlátozódnak (l. pl. Tófalvy, 2002: 347). Igazolható Freeman megállapítása is, miszerint az élettörténetek általában nem az egyén első emlékeivel kezdődnek, hanem olyan történetekkel, amelyeket családtagjaink mesélnek el nekünk, s azokat beépítjük saját múltunkba (Freeman, 1993: 53; hiv. Pataki, 2001: 314). Később fokozatosan egyre több konkrét emlék jelenik meg.

A visszaemlékezés készségének kialakulása szociális interakcióban történik: a felnőttek emlékeztető beszélgetéseket folytatnak a gyerekekkel, s eközben irányító kérdéseket tesznek fel nekik, vagyis a gyerekek a beszédelsajátítással egyidejűleg a nyelvi kommunikációs szabályokat is megtanulják a felnőttektől, ennek keretében azt is, hogyan kell elbeszélni egy történetet (Kónya, 1998: 553). Vagyis a (beszélt nyelvi) történetsémát is interakciós szituációban sajátítjuk el.

A legtöbb élettörténet bemutatkozással kezdődik: hogy hívják az illetőt, és mikor született. A narrátor többnyire azonnal rátér édesapja és édesanyja, esetleg a szűkebb **család bemutatására**, az **életkörülményeik leírására**, amelyeknél olykor érzékelhető, hogy a narrátor nem saját emlékeit idézi fel, hanem a családtagok által elmesélt, s ezáltal az emlékezetbe épített emlékeket. Pl:

- (17a) „Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot. [...] Apám Zsablyán született, korán árva maradt, Újvidékre került, itt tanulta ki a kereskedői szakmát. Német volt, szorgalmas ember. Gyorsan sikerült önállósulnia, üzletet nyitott.” (VMNÉ: 101)
- (17b) „Ezerkilencszázharminckilencben születtem Szécsányon, de csak egy évig éltünk ott, azután elköltöztünk Versecré.” (VMNÉ: 138)

Néhány élettörténetben maga a narrátor reflektál arra, hogy nem emlékszik vissza korai gyermekkorára. Pl.:

- (17c) „Korai gyermekkoromra nem nagyon tudok visszaemlékezni. Sokan azt állítják, hogy két-három éves korukra is emlékeznek. A második világháborúra már emlékszem. Ekkor kezdődtek számunkra a rossz napok.” (VMNÉ: 101)
- (17d) „Zentán születtem, ezerkilencszázhatvan június harmadikán, második gyerekként. Szüleimnek, Bóka Ferencnek és Magdának már volt egy négyéves fiuk, László, akit mindenki csak Öcsinek szólított. Egyéves voltam, amikor Újvidékre költöztünk, Rózsa nagynénim lakásába. Erre az időszakra csak homályosan emlékszem. Szüleim dolgoztak, apám újságíró, anyám tisztviselő volt.” (VMNÉ: 225)

Ezután, esetleg ezzel egyidejűleg, át-átszőve a családi körülmények bemutatását jelennek meg lassanként a gyermekkori emlékek (az első emlék felidézésére l. a (48a) szövegrészletet). A vizsgált élettörténetek elbeszélői közül többen a második világháború idején voltak gyermekek. Ezekben a narratívumokban a gyermekkori emlékeket alapjaiban meghatározzák a **háború** körülményei. Pl.:

- (18a) „Emlékszem, hogy a tej helyett mindig teát kaptam reggelire. Különböző szárított gyümölcsökből főzte anyám. Vaj, margarin sem volt. [...] Sovány voltam, alultáplált.” (VMNÉ: 101)
- (18b) „Azt az időszakot, a pincékben töltött éjszakákat nagyon nehezen viseltem el, a gyermekkorom legcsúnyább része volt az. [...] Szép gyermekkorunk nekünk nem volt.” (VMNÉ: 77)
- (18c) „Borzasztó látvány volt, ezek a sebesült katonák az agyonszagotott ruhácskáikban. Mert nagyon sokan sebesültek voltak, csak úgy cammogtak botokra támaszkodva, és vonultak Magyarország felé.” (VMNÉ: 78)

Némely élettörténetben nem az idillikus vagy idealizált boldog gyermekkor képét festik meg az elbeszélők, sokkal inkább a háború következményeként jelentkező szegénységet. Az egyik élettörténetben a narrátor ki is mondja:

(18d) „A gyermekkorról az embereknek rendszerint szép emléküik van. Nekem viszont elég nehéz gyermekkorom volt, és nemcsak az enyém volt az, mert egybeesett a háborús és közvetlenül a háború utáni évekkel.” (VMNÉ: 138)

Lassanként azonban felszínre törnek a gyermekkori **„szép” emlékek** is. Pl.:

(18e) „Mi egyszer piros-fehér kockás, dunyhahuzatnak való vászonanyagot kaptunk. Azt otthon kikeményítették, és olyan ruhát kaptam belőle, hogy hét nyelven beszélt. Gyönyörű volt. Az ember megtanulta viselni az egyszerű dolgokat is, és a maga módján még boldog is volt.” (VMNÉ: 138)

Az idealizált boldog gyermekkorral valamiféle ellentétben álló jelenség az, hogy az elbeszélők gyermekkoruk körülményeit gyermekként természetesnek tartották, s csak később, más perspektívából szemlélve – a felnőttkori visszaemlékezések során döbbenek rá arra, hogy gyermekkoruk nem is volt olyan vidám, mint amilyenek akkor tűnt. Az élettörténetekben megjelennek olyan események is, amelyeket gyermekként nem tudtak felfogni, értelmezni. Az emlékek tehát ebben az esetben nem megszépülnek az idő előrehaladtával, hanem valamelyest még negatívabb színben tűnnek fel, mint ahogyan átérték az elbeszélők. Ez a narrátori perspektíváról is árulkodik, vagyis hogy az elbeszélő nem a gyermek perspektívájából beszél, hanem immáron a felnőtt értelmezésében tárulnak elénk az események, amire többször reflektálnak is az elbeszélők. Pl.:

(18f) „Én akkor nem éreztem azt, hogy nehéz a gyermekkorom, hogy szenvedek, hogy szűkölködöm. Csak most visszagondolva tudom, hogy mennyi minden hiányzott.” (VMNÉ: 139)

(18g) „Én akkor, gyerekfejjel nem tudtam, hogy azok a furcsa szekerek, úgynevezett speditorkocsik, amelyeket csak a függöny mögül mertek meglesni a szederjes ajkú, holtra vált felnőttek, a táborban lelőtt, agyonvert vagy tífuszban meghalt német és más nemzetiségű foglyok feldobált holttesteivel vannak tele [...], s a sintértelepre szállítják őket, a városon kívülre, ahol mésszel leöntve, tömegsírokba dobálják őket. Gyermekkoromban én ezt nem tudtam, nem értettem.” (VMNÉ: 140)

Más élettörténetekben, az előbbiektől eltérően, a **boldog gyermekkor** képe jelenik meg. (A legidősebb elbeszélő 1920-ban, a legfiatalabb pedig 1960-ban született. A fiatalabb elbeszélők gyermekkorát már nem a háború évei határozták meg.)

(18h) „Boldog gyermekkorom volt. Szerettek, mindentől óvtak. [...] Tatához és mamához különösen szép emlékek fűznek, imádtam mindkettőjüket. Olykor még mindig a számban érzem a mama hájas kiflijének, vasárnapi húslevesének ízét.” (VMNÉ: 225)

Előfordul, hogy a narrátor reflektál is az **idealizált gyermekkorra**:

(18i) „Úgy vélem, hajlamosak vagyunk idealizálni a gyermekkort, fiatalkort, múltat, s így van ez esetemben is.” (VMNÉ: 162)

Megfigyelhető, hogy a kezdeti, inkább pillanatfelvételszerű, illetve körülményeket ábrázoló emlékek után felerősödik az emlékek történetté való szerveződése, és az élettörténetek folytatásában az életkörülmények leírása is történetek részévé válhat.

A **múlt** és a **jelen** összehasonlítása szinte minden élettörténetben megjelenik visszatérő motívumként:

(19a) „Nem voltak olyan babák sem, mint ma. Olcsó, pirosra festett orcájú papírbabákra emlékszem.” (VMNÉ: 139)

- (19b) „A játékok is másmilyenek voltak. Amikor elnézem mostanában a sok, műszakilag tökéletes játékot, ami mind gombnyomásra működik, mozog, hangot ad stb., sajnálom a mai gyerekeket.” (VMNÉ: 141)
- (19c) „Most eltávolodnak az emberek, sőt a családtagok is egymástól. Egyikük a számítógép elé vonul, a másik a tévé elé, a harmadik az újságot veszi elő, a negyedik esetleg a tiszteletdíjas munkája után szaladgál, és alig beszélnek egymással.” (VMNÉ: 143)

Utalások is előfordulhatnak az élettörténetben bekövetkezett – olykor sorsfordító – változásokra:

- (20a) „Nem tudott annyit keresni, hogy eltartsa a családját, és ezt nem tudta elviselni, inni kezdett. Ettől kezdve pokollá vált az életünk. Ezért kerültem tizennégy éves koromban Kulára, ahol az unokatestvéremnek jól működő varrószaletje volt. Három évet voltam náluk. Nehéz évek voltak ezek a számomra.” (VMNÉ: 102)
- (20b) „A hetvenes évek szintén sorsdöntőek lettek az életemben, mert megoldódott az egyik nagy problémánk, a lakáskérdés, nagyobb lakást kaptunk, és én végre kihúzhattam a lábamat a korrektoroktól.” (VMNÉ: 106)

Nagyon sok élettörténetet átszönek a nehéz életkörülmények, amelyek alapjaiban meghatározzák nemcsak a gyermekkori éveket, hanem az egyén életének alakulását is.

A Kónya–Törő (1992) szerzőpáros, valamint Andó Éva (2006) Brown és Kulik (1977)-re hivatkozva kiemeli a vakuemlék fogalmát: Brown és Kulik hívta fel ismét a figyelmet arra, hogy emlékezetünkben vannak különös élénkségű, fontos emlékek. Az olyan múltbeli eseményeket, amelyek megtörik a mindennapi tevékenységek sorát, a nagy érzelmi hatást előidéző eseményeket **vakuemlék**nek nevezik, mivel ekkor kiemelkedő fontosságú emlék keletkezik. Az elnevezés is jelzi, hogy ezeknek az emlékeknek a megörökítése pillanatképszerű, az események felidézése rendkívül élénk és részletes, habár egyes részletek teljesen jelentéktelenek lehetnek; az emlékezési séma elméletei szerint ez az emlékezés nem pontos, ami pedig összhangban áll az emlékezés bartletti hagyományával, vagyis annak konstruktív jellegével (Kónya–Törő, 1992:

312). Neisser szerint ezek az emlékek csak később válnak fontossá – jelentőségük miatt (Neisser, 1982/1993: 451), tehát „a vakuemlék is a rekonstruáló emlékezet műve” Andó (2006: 118), vagyis az emlék a rekonstruáló emlékezet hatására válik fontossá. Az események megtörténésének pillanatában gyakran még nem vagyunk tudatában az esemény jelentőségének. Neisser a vakuemlékek lényegét a külső és a belső események összetalálkozásában látja. „A vakuemlék olyan alkalmat idéz fel, amikor rendesen egymástól külön kezelt két narratívum – a történelem lefolyása és saját életünk – egy pillanatra egymás mellett sorakozik fel” (Neisser, 1982/1993: 453; idézi Andó, 2006: 118). Neisser már tanulmányának (1982/1993) címében is felveti, hogy a vakuemlékek inkább magaslati pontok az egyén életében, utalva arra is, hogy nem fotografikus pillanatfelvételekről van szó.

Neisser szerint a vakuemlékek lényege a személyes és a külső (történelmi, társadalmi, politikai stb.) események összefonódása. A külvilágban történő események elősegítik az egyén életeseményeinek felidézését, vagyis támpontként szolgálnak. Amikor fontos (történelmi) eseményekre emlékezünk vissza, megjelenik a hely, ahol tartózkodtunk, a tevékenység, amit folytattunk az adott pillanatban stb. Két párhuzamos narratívum találkozik itt, két párhuzamos narratívum metszéspontja ez, a személyes élettörténet és a történelem találkozása. Az önéletrajzi visszaemlékezés az élettörténet és a történelem egymásba olvadása, ahogy Kónya Anikó (2001) fogalmaz: „személyes történelem”. A történelem és az emlékezés összefonódik a személyes élettörténetben, az egyén életében a történet és a történelem átfedi egymást. Azok a társadalmi és politikai események, amelyeket az egyén átél, egyfelől élettörténetének részét képezik, másfelől pedig a történelem építőkövei.

A személyes történelem tehát társadalmi közegben zajlik, ahol a társadalmi események összefonódnak személyes életünkkel. „A személyes és publikus történelemről az élettörténet egyidejű keretében gondolkodunk, amelyben a történetírás személyességét az emlékezeti elbeszélés adja” – írja Kónya Anikó (2001). A hosszabb életperiódust átívelő történetek, illetve az egész élettörténet elmondása során váltakozik a közéleti események és a személyes történetek előtérbe kerülése (Kónya, 2001), emellett élettörténetünkben a közéleti és a politikai események is szubjektívvá válnak. Pl.:

- (21a) „Aznap azt mondták, hogy senkinek se szabad az állomáson maradnia, kivitték a szerelvényt a római sáncokhoz, a személyzettel együtt. Én nem akartam kimenni, mert egy órákor el kellett haladnia egy vonatnak, amely gyümölcsöt szállított, a gyümölcs romlandó, nem maradhatott ott. Az egyik munkatársam biciklivel hazaindult, de mikor a második sarokhoz ért, visszafordult értem és azt mondta: – Mancsi, nem maradhatsz itt! – Hálásan köszönöm neki, hogy visszajött! Ő egy Kerekes nevű romániai fiatalember volt, aki igazi munkatárs volt, s szerencse, hogy nem hagyott ott, mert akkor bombázták az állomást, és meghallhattam volna. Az egy nagyon borzasztó élmény volt. Hazamentem a szüleim házába, s amikor a bomba leesett, úgy éreztem, hogy a fejem a sarkamon jön ki.” (VMNÉ: 69)
- (21b) „Emlékszem, hogy a bombázás éjszakájára nagy társaságot hívtunk össze, mindenféle hangszert összeszedtünk, és zenéltünk a kertben.” (VMNÉ: 198)
- (21c) „A második bombázás szintén itt ért. Palacsintát készítettem.” (VMNÉ: 171)
- (21d) „Nagyon jól emlékszem, nagyon fájó volt számomra, amikor az oroszok jöttek be. Első polgáriba jártam, órára mentünk éppen. Az iskola akkor ott volt, ahol most a szálloda van. Bejött a tanárnő, és azt mondta, hogy nagyon szép csöndben mindannyian menjünk haza, de nagyon siessünk, ne álljunk le senkivel beszélgetni. Nagyon megijedtünk, tobáni (Adának egy negyede) gyerekek voltunk. Siettünk haza, fogtuk egymás kezét. Alighogy hazaértünk, megszólaltak a katyusák. A bara alján laktunk, a József Attila utcában, és a barát kegyetlenül lőtték, mert a túloldalon voltak a magyar katonák. Azt az időszakot, a pincékben töltött éjszakákat nagyon nehezen viseltem el, a gyermekkorom legsúlyosabb része volt az.” (VMNÉ: 77)

Neisser magyarázata szerint tehát az egyén életének és a történelmi eseményeknek az egymás mellé helyezése, találkozása az egyén életének magaslati pontjai. A vizsgált élettörténetekben is megfigyelhető, hogy a történelmi eseményekre való visszaemlékezéskor gyakran az egyén életének, illetve az adott történetnek az apró, jelentéktelen pillanatai idéződnek fel – akár több évtized távlatából is –, és válnak a szöveg(világ) szerves részévé.

Az egyén élettörténete tehát nem önmagában áll, hanem megjelennek benne az egyénre gyakorolt társadalmi hatások. Az egyén életét egy társadalmi közegben, adott térben és időben éli. Az egyén élete nem lehet mentes a társadalmi hatásoktól, élettörténetét át-átszövik a történelem eseményei, megjelennek annak a társadalomnak a lenyomatai, amelyben él. Minden élettörténet az adott történelmi kor egy aspektusát jeleníti meg – az élettörténet az adott történelmi tér-idő struktúráját az egyén nézőpontjából látatja. Fontos megemlíteni azt is, hogy a történelmi eseményeket, illetve azok töredékét, olykor pedig a társadalmi jelenségeket is gyermeki/női nézőpontból ismerjük meg (pl. az elbeszélő kislányságként hogyan élte át a háborús eseményeket).

A történelmi eseményeket tartalmazó élettörténeti visszaemlékezésekből fontos információkat kaphatunk a történelmi eseményekre vonatkozóan. Mivel e történelmi pillanatok minden egyén a saját nézőpontjából meséli el, egy eseményt más-más aspektusból ismerhetünk meg a különböző élettörténetekből. Felmerülhet a kérdés, vajon melyik történet az igaz. Valószínűleg minden ember visszaemlékezése, története igaz – az adott nézőpontból. Valójában a múlt egy-egy olvasatát kapjuk az esetlegesen eltérő történetekben. A társadalom képe, a történelmi események az egyén olvasatában tárulnak elénk. A hétköznapi ember életében lecsapódnak a történelmi események, sokszor közvetlen közletről élnek át egy-egy történelmi jelentőségű eseményt, melyek mindeközben nemritkán emberi sorsok kovácsolóivá lépnek elő. A beszélt nyelvi narratívumokban a történelem főként a mikronarratívumokban és az emberi sorsok által válik megragadhatóvá.

Természetesen, nem emlékezhetünk életünk minden eseményére. Hogy mire emlékszünk, és hogyan, azt befolyásolja a társadalom, a közösség, amelyben élünk. Ez egyben azt is jelenti, hogy amellet, hogy emlékeinket, történeteinket szubjektivitás jellemzi, azok közösségbe, társadalomba ágyazottak, tehát bizonyos emlékeink nemcsak a sajátjaink, hanem egyben a közösség múltjának emlékei is. Pl. a család, egy közösség, egy nemzet emlékei is. Ezzel pedig eljutottunk a **kollektív emlékezet** fogalmához.

„A kollektív emlékezet [...] azért rekonstrukciós, mert a múltból csak azt őrz meg, amit az adott csoport az adott vonatkozási keretek között képes rekonstruálni” (Pászka, 2009: 292). Az emlékezet a múltat nem tudja valóságában visszaadni, ez is alátámasztja, hogy rekonstrukciós folyamatról van szó, jegyzi meg Pászka ugyanitt. A múltat tehát folyamatosan újrakonstruáljuk.

A múlt rekonstrukciójának, értelmezésének folyamatát pedig a szociális környezetben tanult tapasztalatok irányítják.

A kollektív emlékezethez kapcsolódik az a tény is, hogy a családoknak általában megvannak a saját emlékeik, amelyeket többnyire csak a családtagok ismernek (Halbwachs, 1925; idézi Bartlett, 1932/1985: 408; Andó, 2006: 120), esetleg adnak át generációról generációra. Az alábbi idézet is igazolja Halbwachs megállapítását, mely szerint a családi emlékezet funkciója alapján a csoporthoz tartozást erősíti (Halbwachs, 1925: 286–287; idézi Andó, 2006: 120).

- (22) „De édesanyám elbeszélése szerint nagyon nagy szerencsénk volt: soha nem akart anyai nagyanyám a gyerekekkel (velünk) elmenni a légiriadók alatt. Mindig azt mondta, hogy ő nem fél. Először történt meg, hogy otthagya a házat, amikor eltalálták a bombák.” (VMNÉ: 121)

Egyes történelmi, de más, az egyén életét mélyen befolyásoló események is traumatikus élményt, hatást válthatnak ki. A **traumát** megjelenítő, feldolgozó irodalmi szövegek kapcsán traumairodalomról beszélünk, amely trauma és irodalom kapcsolatát tárgyalja, vagyis azt, hogy az irodalmi szövegek hogyan beszélnek el a traumatikus eseményeket, hogyan válhatnak történetté, illetve elbeszélhetőek-e egyáltalán. Természetesen ezek a kérdések nem csak az irodalmi szövegekkel kapcsolatban tehetők fel. A traumát átélt személy általában hallgatásba menekül a társadalom, sőt akár önmaga elől is. „A trauma elszenvetője ugyanúgy nem képes arról beszélni, amit átélt, mint ahogy a súlyos társadalmi traumákat is hallgatás övezi” (Menyhért, 2008: 5). Továbbá Mieke Balra utalva kifejti, hogy a traumatikus emlékezet „különbözik az emlékezet normál működésmodjától: nem történetyszerű, hanem fragmentált, nem kontrollálható, hanem váratlan emléketörések jellemzik, sokszor a testi emlékezet kiváltotta testi tünetekkel és felfokozott érzelmi állapotokkal együtt, másokkal nem megosztható, magányos, s a múlt és a jelen közötti folytonosságot kimerevített pillanatként megtöri” (Menyhért, 2008: 5).

A XX. században több kollektív traumát is átélt az emberiség, pl. az első és a második világháborút, a holokausztot. Ezek a traumatikus események az irodalomban is kifejeződnek, ami

pedig megteremtette a traumatikus események elmondására alkalmas irodalmi nyelvet. A traumaszövegek gyakran az önéletrajzokban, a naplókban, a memoároknak kapnak helyet, valamelyest ezek hasonló elemeket hordozó beszélt nyelvi variánsainak tekinthetjük a szóban forgó élettörténeteket.

A legtöbb embernél, amikor valamilyen traumatikus élményt él át, ahogyan Menyhért Anna fogalmaz, az érzékelt dolgok verbális szinten nem szerveződnek, a traumatikus emléknek tehát csak érzéki és képi szintje van, de nem verbalizálható (Menyhért, 2008: 25). A feltételezések szerint a befogadókapacitás túlterhelése esetén a szimpatikus idegrendszer túlgerjesztett állapotában az emlék nyelvi kódolása inaktívvá válik, és csak a szenzoros és ikonikus rögzítés működik (amely a csecsemő- és kisgyermekkorra jellemző) (Menyhért, 2008: 25).

„Az, hogy egy történetet valaki meg tud hallgatni vagy el tud olvasni, annak a bizonyítéka, hogy a történet már nem elmondhatatlan. [...] A trumairódom olvasása és az erről való írás ezért a kollektív emlékezet gyógyulásának alkalma és módja is, voltaképpen a nagy társadalmi traumák utáni generációk egyetlen eszköze arra, hogy saját történetüket megalkossák, mert ahogy az egyén traumája a nyelv és a másik révén, úgy a kollektív trauma, a nyelv traumája a beszélők révén oldódhat fel” – fogalmaz Menyhért Anna (2008: 9).

A vizsgált élettörténetekben elsősorban a második világháború, illetve a XX. század végi NATO-bombázás okozhatott kollektív traumatikus élményeket az egyének életében. Emellett egyéni traumatikus események is a visszaemlékezések tárgyát képezik, pl. válás, egy családtag elvesztése. Megfigyelhető, hogy a személyes és a nem személyes szféra változó arányban jelenik meg a szövegekben. Nem mindegyik történetmesélő azonos módon és azonos mértékben enged betekintést életébe. A traumát kiváltó események narrativizálása egyéntől függően változik, feltételezhetően azzal is összefüggésben áll, hogy az elbeszélő milyen mértékben dolgozta fel a traumát, milyen nyomot hagyott életében, illetve szeretné-e megosztani a nyilvánossággal.

Az élettörténetekben megfigyelhető, hogy a kollektív, az egész társadalmat érintő traumaélmény szubjektívizálódik. Az alábbi traumatikus élmény felidézése elsősorban képi formában történik, melynek során ismét helyet kapnak az apró részletek, a trauma súlyosságát pedig a testvérével történtek elbeszélésével érzékelteti a narrátor.

(23a) „Nagyon korai gyermekkorom emlékéhez tartozik az a nap, amikor a házunkat is találat érte. Magam előtt látom édesanyámat, amint az állomás irányába nézett, ahová a bombák potyogtak. Az óvóhely ajtajában állt, és annyit mondott, hogy biztos a mi házunkat is eltalálták. A légiriadó után a bátyámmal együtt elment megnézni, mi történt. Utána elbeszéltek, hogy sok halottat, rengeteg lomot láttak. A testvérem, aki akkor tizenegy éves volt, ennek láttán annyira megijedt, hogy utána négy-öt évig nagyon dadogott, és nagyon érzékeny volt. A Kamenici utca 65-ös szám alatt volt a házunk, s az utca bal oldala teljesen le volt bombázva.” (VMNÉ: 121)

Az alábbi történetrészletben az egyéni traumaélményre találunk példát, melyben a narrátor saját maga reflektál az események traumatikus voltára:

(23b) „Férjem újságíró volt, csak hétvégi házasságban éltünk, s ez hozzájárult ahhoz, hogy szerelmünk kihűljön. Anyósom is sokban hozzásegített ehhez, ő ugyanis úgy gondolta, hogy én az iskolai végzettségemmel nem érdemeltem meg az újságíró fiát. A ritka együttlét is azt eredményezte, hogy megismerkedett egy szintén egyetemi végzettségű lánnyal, s akkor véget vetettünk a házasságunknak. Hét évi együttlét után, hetvenben elváltunk, s ő csakhamar újranősült. Utána Újvidéken helyezkedtem el a fogászati központban. Az új munkatársak, a székváros bódító vibrációi hozzásegítettek ahhoz, hogy átvészeljem a válás traumáit.” (VMNÉ: 194)

A halálesetek is meghatározóak, törést okozhatnak az egyén életében, pl.:

(23c) „Időközben meghalt apám, és ez számomra nagy megrázkódtatással járt, mert én voltam apám kedvence, de igyekeztem talpra állni: ha az ember elesik, nem szabad úgy maradnia, fel kell kelnie.” (VMNÉ: 195)

(23d) „Sajnos ő (a férjem) már két éve meghalt, most egyedül vagyok. Szívrohama volt. Halála nagy megrázkódtatással járt az egész családra nézve.” (VMNÉ: 56)

A vizsgált beszélt nyelvi élettörténetekben az tapasztalható, hogy a traumát kiváltó eseményeket általában nem részletezik az elbeszélők, de érzelmeikre többször reflektálnak. Ennek okát abban is kereshetjük, hogy ha az elbeszélő számára a beszélgetőpartner idegen vagy kevésbé ismert személy, akkor valószínűleg nem tárja fel az őt érzékenyen érintő események, traumák részleteit, de az is előidézheti, hogy az elbeszélő tudatában van annak, hogy élettörténete az olvasóközönség elé fog kerülni. Mivel a történetmesélések során a traumatikus élmények felidézése a trauma után valószínűleg nem első alkalommal történik, a csapongás, az érzelmi feldúltság, az inkoherencia nem jellemzi e szövegrészeket, esetleg csak alig észrevehetően jelentkezik. Emellett a múltban történt traumatikus élmények hosszabb idő távlatából már nem feltétlenül válnak ki feldúlt lelkiállapotot, az elbeszélő feltehetően már feldolgozta azokat, így higgadtan tudja közölni a történet, a traumatikus emlék lényeges pontjait.

A (23e) szövegrészlet egy, a háborúhoz kapcsolódó gyermekkori meghatározó élmény története, amelyet viszonylag részletesebben idéz fel az elbeszélő, és amelynek elmesélése során a narrátor az érzelmeit is verbalizálja:

(23e) „Az orosz katonák összeszedték az emberektől az értékesebb holmit: a kukoricát, a szénát, meg mást is. Tőlünk is elvitték, amit találtak, utána bejött az orosz katona (...), és az anyukámat puskatussal leütötte. Én a padlásról végignézttem, hogy az orosz katona puskatussal üti az anyukámat. Ez nekem nagyon fáj, s hiszem, hogy a helyemben mindenki így érezne, és soha többé nem akarna háborút. Akkor megfogadtam, hogy az oroszoktól soha többet, még vizet sem fogadok el.” (VMNÉ: 70)

A beszélt nyelvi élettörténetekben is megfigyelhetjük, hogy olykor „az érzelmek kommunikálása [...] a hozzájuk kötődő történet segítségével történik” (Menyhért, 2008: 26). A trauma az élettörténet egészéé való szerveződését nem gátolja meg, a szövegek kronologikusságát sem feltétlenül töri meg (ez inkább az asszociatív visszaemlékezés

következménye). A traumatikus élményekre viszont többször történik előre-, illetve visszautalás. A traumatikus élmények, főként az egyéni traumák egyben a személyesség hordozói is az élettörténetben. A megélt traumák meghatározzák az elbeszélő személyét, identitását.

A traumatikus események verbalizálásához, történetté formálásához értékelő kijelentések is társulhatnak, amelyek a történet megértését, esetleg feldolgozását és az önértelmezésre való képességet is jelezhetik. Pl.:

(23f) „Amikor a felszabadulás megtörtént, előbb az oroszok, majd a partizánok jöttek. Az oroszok nagyon szomorú dolgokat műveltek, amit én elítélek!” (VMNÉ: 70)

A traumatikus események elmesélése, amellet, hogy olykor az egyén legféltebb titkaiba avatja be a hallgatót/olvasót, rámutat az egyén sebezhető pontjára, pontjaira is. Így megtörténhet, hogy az elbeszélők nem tárják fel egyes traumatikus élményeiket, vagy csak érintik, részben közlik azokat, vagyis szándékosan nem idéznek fel bizonyos eseményeket.

„A tartalmas emlékezés – írja Pataki Ferenc – fokozatosan halad az egyszerű felidézéstől (a képszerű, pontos és részletgazdag reprodukciótól) a mind átfogóbb, általánosabb (szemantikus) és kontextusfüggőbb újjászervezés felé, míg az időzítés kezdettől fogva s mindvégig reprodukív jellegű” (Pataki, 2001: 317). A kutatók vizsgálatait azt mutatják, hogy egy-egy esemény központi magját nehezebben felejtjük el, míg a periférikus részletek könnyebben, hamarabb a feledés homályába vesznek. A nagyon friss események teljesen reprodukívak lehetnek, a távolabbi eseményekre való visszaemlékezés pedig a periférikus részletek rekonstrukciójával és a középponti részek reprodukciójával történik (Pataki, 2001: 317). A (rég)múlt eseményei tehát valószínűleg leginkább a periférikus részletek rekonstrukciójával és a középponti események reprodukciója útján jelennek meg az élettörténetekben. Pataki megjegyzi, hogy a feledésbe merült emlékeket, illetve az emlékeink között keletkezett kisebb-nagyobb réseket az események valószínűsítésével töltjük ki.

Természetesen, sokkal szívesebben emlékszünk vissza a számunkra pozitív élményekre, azokra, amelyek pozitívan befolyásolják énképünket. Az ilyen jellegű emlékeinket általában többször is elmeséljük különböző alkalmakkor, s ezek feltételezhetően valamilyen szinten rögzültek is bennünk, könnyen eszünkbe jutnak, és valamelyest sematizálódtak is a többszöri

elmesélés következtében, viszont épp ebből kifolyólag, ahogyan a Bartha–Hámori (2010: 306) szerzőpáros írja, jól megszerkesztetté is válhatnak. Ahogyan Pataki Ferenc írja, a történetek újraszerkesztése során más kontextusba helyezhetjük az adott történetet. „Az élettörténeti »mikronarratívumok« (self-narratívumok) az ismételt előadás következtében mind csiszoltabbak és kidolgozottabbak lesznek, s ezáltal mintegy „építőanyagul” szolgálnak az önéletrajz megszerkesztéséhez. Ezért feltételezhetjük, hogy az élettörténet »újraírása«, újjászerkesztése [...] mindig e »mikronarratívumok« kontextusának és jelentésének átalakításával s a hozzájuk társuló érzelmi mintázatok átfordulásával kapcsolódik össze” (Pataki, 2001: 318). Természetesen, azt nem tudhatjuk, hogy az elbeszélő korábban hány alkalommal mesélte már el élettörténetét, illetve annak részleteit, és nem is vizsgálhatjuk meg, hogyan változtatta meg a többszöri elmesélés e történeteket, hogyan szerkesztette őket újra az elbeszélő, milyen különböző aspektusokból láttatta az elbeszélő a történetmesélés során az eseményeket.

Pászka kiemeli, hogy a kontextusváltások, amelyek lehetnek tudatosak és nem tudatosak, jellegzetes technikák az élettörténeti elbeszélések szerkesztésében (Pászka, 2009: 299). Az egyén az emlékek felidézésekor más helyekre, eseményekre helyezheti a hangsúlyt, így másként értelmezve, értékelve a múlt eseményeit, vagyis az egyféleképpen megtörtént események, a megélt múlt helyét egy újraszerkesztett múlt veszi át. Ennek vizsgálatára a jelen korpusz alkalmatlannak bizonyul, mivel ehhez bizonyos idő elteltével az elbeszélőknek újra kellene mesélniük élettörténeteiket (illetve objektíven ismernünk kellene azokat, ami pedig természetesen nem lehetséges).

De vajon az egyén mennyire tud élettörténetében objektív képet festeni saját magáról? Mennyire objektív az, ahogyan érzékeljük az eseményeket? A természettudományok esetében érvényesülő objektivitás az emberi érzékelésre természeténél fogva nem jellemző, hiszen az egyén az eseményeket az adott pillanatban saját helyzetéből, saját lelkiállapotától függően – vagyis szubjektív módon – érzékeli és értelmezi. Így ugyanazt az eseményt egy másik egyén másként érzékelheti. Természetesen, beszélhetünk objektív vagy kevésbé szubjektív emlékekről is – a tényszerű emlékekről, történésekről, pl. a születés, az iskolába indulás, a házasságkötés időpontja stb., amelyeknél a szubjektivitás szerepe elenyésző.

Vannak olyan elfelejtett emlékeink is, amelyeket nem szándékosan felejtünk el, vagyis amelyeket fel tudunk még idézni, de élettörténetünk mesélésekor „nem jutott eszünkbe”.

Bizonyítja ezt az a tény is, hogy amikor az adatgyűjtő, vagyis a beszélgetőpartner rákérdez egy bizonyos eseményre, az elbeszélő fel tudja idézni, mi történt, illetve hogyan történt. A számunkra negatív történéseket azonban a tudatalattink hatására is elfojthatjuk. Hogy az elbeszélő hogyan és miképp torzít egy-egy eseményt, általában nem, vagy nehezen érhető tetten (pl., ha viszonylag objektív forrásokból rendelkezünk információval róluk, esetleg, ha mi magunk is jelen voltunk, össze tudjuk hasonlítani, mi hogyan érzékeltük az adott eseményt.)

Az élettörténeti narratívában életünk eseményeit szubjektíven értelmezzük, saját látásmódunk tükröződik benne, vagyis szinte egyetlen emlék, egyetlen történet sem mentes a szubjektivitástól. Figyelembe kell venni, hogy a vizsgált élettörténetekben a szöveg alakulásában, a visszaemlékezésben a beszélgetőpartnernek is fontos szerepe van, hiszen a feltett kérdésekkel befolyásolhatja az emlékezést, az élettörténet mesélésének folyamatát, struktúráját. Megállapítható azonban, hogy a gyermekkori emlékek és a történelmi események az egyén visszaemlékezésében általában akkor is megjelennek, ha azokat a beszélgetőpartner nem hívja elő.

Összegzés. Ebben az alfejezetben röviden áttekintettem az emlékezés fogalmának diszkurzív és kontextualista felfogását, kitértem a kollektív emlékezet fogalmára és az emlékezet rekonstrukciós jellegére. Az élettörténetek kezdete a kisgyermekkori amnézia miatt inkább a családtagok, az életkörülmények bemutatásával kezdődik, majd lassanként megjelennek az – olykor idealizált, olykor pedig a felnőtt szemében még negatívabb fényben feltűnő – gyermekkori emlékek. Életünk sorsfordító eseményeire akár több alkalommal is visszatérhetünk, vagy inkább csak utalunk rá. Az élettörténet az egyén sorsát jeleníti meg tágabb kontextusban. Az egyén élettörténetét át-átszövik a történelem eseményei, megjelennek annak a társadalomnak a lenyomatai, amelyben él. Egy egyén élettörténete egy adott történelmi kor egy aspektusát jeleníti meg, az élettörténet az adott történelmi tér-idő struktúráját az egyén nézőpontjából látatja. A traumatikus élmények felidézése általában nem túl részletező. Nem emlékszünk vissza életünk minden eseményére. Ezt egyrészt a társadalmi norma, az elsajátított séma határozza meg. E szövegek nemcsak általános történetelbeszélésként vagy kordokumentumként olvashatók, sok esetben a felnőtt én sikereinek csírái, a mai én formálódása és annak körülményei is kiolvashatók.

Az egyén élettörténete nem állandó. Folyamatosan továbbíródik/mesélődik, az önértelmezés változásának köszönhetően újraíródik/mesélődik, a szöveg alakulását pedig az egyén aktuális pszichikai állapota és visszaemlékezése is befolyásolja. Az élettörténetek tehát a felidézett eseményekre való visszaemlékezés által szerveződnek, de ez konstruálja az élettörténetek tér- és időszerkezetét is, amelyet az 5. fejezetben vizsgálok részletesebben.

4. DEIKTIKUS NYELVI ELEMELK ÉS AZ ELBESZÉLŐI NÉZŐPONT

4.1. Szövegvilág, nézőpont és deixis

Tátrai Szilárd Brownra hivatkozva azt írja, hogy a narratív megértés, mely szorosan kapcsolódik a tér és az idő megtapasztalásához, sajátos értelmezői viszonyulást követel meg a befogadótól, mert olyan világrepresentációt kell megalkotnia, melyben a történet szereplőit térben és időben nyomon tudja követni, valamint időbeli és oksági összefüggéseket talál a cselekvések és a történések között (Brown, 1994: 15–18; hiv. Tátrai, 2006: 218–219). E mentális modell létrehozásában kiemelkedő szerepet játszik a **nézőpont**, ahonnan a beszélő, jelen esetben a történetmondó szemléli a tér-idő viszonyokat, a szereplőket és az eseményeket. Ezek reprezentálása többféle kiindulópontból történhet, amelyek kombinációja alkotja a nézőpontoszerkezetet.

Beaugrande és Dressler a **szövegvilág** fogalmát a koherenciával kapcsolatban említi: a szövegvilágot a szöveg mögött meghúzódó, az értelmi folyamatosságot biztosító konfigurációként értelmezi, mely a szövegből származó ismeretek mellett a szöveg megértéséhez szükséges szövegen kívüli ismereteket is magában foglal (Beaugrande – Dressler, 1981/2000: 121–122). Tolcsvai Nagy Gábor, aki a szövegvilágot már központi fogalomnak tekinti, úgy fogalmaz: „A beszélők a szövegben reprezentálják valamilyen formában a világnak azt a részét, amely nyelvi cselekvésüknek teret és időt ad. A szöveg ezáltal nem »tükrözi« a világot, nem leképezi, hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja, a nyelvi interakcióban részt vevők számára többé-kevésbé hasonló módon” (Tolcsvai Nagy, 2001: 121). Tolcsvai (2001: 124) arról is említést tesz, hogy a szövegvilág különböző típusú szövegek esetében különbözőképpen realizálódik.

A szövegvilág egyik legfontosabb eleme tehát a **nézőpont** vagy **perspektíva**, „vagyis az a helyzet, ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli és végrehajtja feldolgozásukat” (Tolcsvai Nagy, 2001: 125). A perspektíva az élettörténeti narratíva meghatározó jellemzője: az élettörténetet létrehozó események bizonyos nézőpontból kerülnek bemutatásra.

Már korábban említettem, hogy a vizsgált beszélt nyelvi élettörténetek dialogikus kommunikációs szituációban hangzanak el. A diskurzusoknak két résztvevője van: a feladó, aki létrehozza a megnyilatkozásokat, és a befogadó, aki befogadja az elmondottakat. Jelen narratív diskurzusok esetében a két résztvevő a történetmesélő, aki elmeséli élettörténetét, és a történetbefogadó, aki értelmezi az élettörténeteket. A történetmondó és a befogadó szerepe nem cserélődik fel, hiszen az interjúszituáció meghatározza a résztvevői szerepeket: a történetmondás csak az egyik résztvevő feladata, míg a másik résztvevő a feltett kérdésekkel segíti a történetmondást. Az elbeszélő történetében más személyek között lezajlott dialógusok is feltűnhetnek, vagyis a beszélő más diskurzusokat is beemelhet saját történetébe (vö. Bahtyin, 1953/1988: 247–248; Tátrai, 2002: 39 stb.).

Az élettörténeti narráció nyelvi szerveződésének vizsgálatában a narratológia hagyományait, eredményeit is felhasználom. Vizsgálatom azonban nem irodalomtudományi, irodalomelméleti jellegű, megállapításait szövegnyelvészeti keretbe építem be. A nézőpont Tolcsvai szövegtana (2001) szerint makroszintű jelenség, de kialakításában fontos szerepet játszanak a mikroszintű nyelvi elemek, mint a deixis. Ahogyan már említettem, a szövegvilág mindig egy adott nézőpontból kerül bemutatásra. A személy-, tér- és időviszonyok értelmezése a kiindulópontból, a referenciális központhoz viszonyítva történik. Amint majd látni fogjuk, a deixis és a nézőpont között szoros kapcsolat áll fenn (l. Tátrai, 2005; 2010; vö. Boronkai, 2008 dialógusokon végzett kutatásával). A nézőpont és a nézőpontviszonyok kérdését a deixis mikroszintű szövegtani forma által közelítem meg, azon belül is a személydeixisre helyezem a hangsúlyt. A nézőpontoszerkezetek jelölésében betöltött funkciójuk mellett betekintést nyerünk abba is, milyen szerepük van a deiktikus nyelvi elemeknek, mi jellemző rájuk a dialogikus narratívumban (hiszen a deiktikus elemek elsősorban a párbeszédekben töltenek be fontos szerepet).

A következőkben röviden ismertetem a deixis fogalmát és az élettörténetekre jellemző típusait, példákkal szemléltetve. Ezt követően megvizsgálom, milyen szerepet játszik a deixis a beszélt nyelvi élettörténetekben a személyjelölésben és a nézőpontoszerkezet jelölésében, valamint a nézőpontviszonyokhoz kapcsolódóan kitérek a tér- és időviszonyok létrehozásában betöltött funkciójára. Végül a beszélt nyelvi élettörténetek elbeszélői perspektívájának néhány jellemzőjét tárgyalom.

4.1.1. A deixis¹⁰

A **szövegvilág** reprezentációk rendszeréből létrehozott modell, melyben maga a szöveg és annak egyes elemei értelmezhetővé válnak (Tolcsvai Nagy, 2001: 121). A szövegvilág tehát a világról alkotott modell, amely az elménkben keletkezik. Nyelvi kifejeződése maga a szöveg. A szövegvilág és a külső világ elemeit a deiktikus nyelvi elemek kapcsolják össze, vagyis a külső környezet egyes entitásai verbális rámutatás révén beépülnek a szövegvilágba. A megnyilatkozó ugyanis a deiktikus elemek segítségével verbálisan utal a beszédhelyzetre, vagyis arra a szituációs kontextusra (illetve annak elemeire), melyben a nyelvi tevékenység történik.

Tolcsvai meghatározása szerint a **deixis** olyan rámutatás, mely a beszélgetésben résztvevők által feldolgozott fizikai környezetben vagy a szövegben érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és minőségekre vagy más elemekre utal (Tolcsvai Nagy, 2001: 175–180). A deixis „szövegteni szempontból olyan mikrokapcsolat, amely a külső (fizikai) világ, a szövegvilág és a szöveg közötti közvetlen, érzékelésen alapuló kapcsolatot reprezentálja (Tolcsvai Nagy, 2001: 180). Tátrai megfogalmazásában „a deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak” (Verschueren, 1999, valamint Tátrai, 2004; hiv. Tátrai, 2010: 212). Ahhoz tehát, hogy értelmezni tudjuk a deiktikus kifejezéseket, elengedhetetlen a beszédhelyzet, illetve a szövegvilág ismerete.

A deiktikus elemek többfélék lehetnek. Az élettörténetekben leggyakrabban személy-, hely- és idődeixisek fordulnak elő. Az egyes viszonyok nyelvi jelölői a személyes és a mutató névmások, a határozószók, valamint egyéb lexikai és grammatikai eszközök (Tátrai, 2010: 211).

Személydeixis:

(24) „*Én* is ugyanabban a házban *születtem*, ahol *édesanyám*, meg idősebb *fivérem*, *bátyám* is.” (VMNÉ: 119)

¹⁰ A 4.1.1. és a 4.2.2. fejezet megjelent a Hungarológiai Közlemények 2014/3. számában. Lásd: Laki, 2014a.

Helydeixis:

- (25) „Ezután *itt Újvidéken* igyekeztünk embereket mozgósítani, és kilencvenhét februárjában még tíz aktivistával megalakítottuk a Női Stúdiók és Kutatásokat.” (VMNÉ: 209)

Idődeixis:

- (26) „*Most* is minden szerénytelenség nélkül *állítom*, ilyen sportoló *sokáig* nem *születik még.*” (VMNÉ: 213)

A deiktikus kifejezések segítségével a beszélő a címzett figyelmét a beszédhelyzet valamely összetevőjére irányítja (Tátrai, 2010: 212). A dialogikus kommunikációs szituációban elhangzó élettörténetekben a beszélő a deixis alkalmazásakor egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között kapcsolatot hoz létre. Ez a kapcsolat azonban általában csak az adott beszédhelyzetben, illetve a kialakult szövegvilágban érvényes. A címzett dekódolja a nyelvi kontextus és a szituációs kontextus alapján a kapcsolatot, vagyis megérti a rámutatást. A rámutatás a résztvevők által észlelt és feldolgozott térben és időben, valamint a deiktikus középpontból történik, amely nem más, mint maga a beszélő. A deixis sikeres értelmezésében tehát fontos szerepet játszik a nézőpont. A külső (fizikai) világra való utalást gesztus is kísérheti, amely segíti az utalt entitás azonosítását.

Ha a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyait megjelenítő deiktikus elemek a szövegen kívüli elemekre vonatkoznak, akkor **exoforikus deixis**ről beszélünk. A párbeszédekben megjelenő rámutatások általában exoforikus jellegűek (Halliday–Hasan, 1976; Tolcsvai Nagy, 2001: 176–178; Boronkai, 2008: 159). A szintén dialogikus szituációban elhangzó élettörténetekben, ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, úgy tűnik, az exoforikus deixisek (legalábbis egyes típusai) valamivel kisebb szerephez jutnak, kisebb mértékben találhatók meg a szövegekben. A fentiekben az exoforikus deixis példáit láthattuk.

Ha viszont a rámutató deixis magára a szövegre vagy annak egy elemére vonatkozik, akkor a deixis **endoforikus** jellegű. Bizonyos szövegtípusokra (elsősorban a részben vagy egészében megtervezett szövegekre) jellemző az endoforikus rámutatás (Boronkai, 2008: 158), amely a diskurzus részeire vagy annak egészére vonatkozik. Ezek jellemző nyelvi

kifejezőeszközei a melléknévi vagy igenévi jelzők (Tolcsvai Nagy, 2001: 178) (pl. *alábbi, lenti, következő*), melyek a **diskurzusdeixis** funkcióját töltik be. Az élettörténeti szövegekre az előbbieket használata nem jellemző, de diskurzusdeixis szerepben jelenhetnek meg pl. azok a mutató névmások, amelyek előre- vagy visszautalnak a szöveg egyes részeire anaforikus, illetve kataforikus nyelvi relációkat hozva létre. Ezek alkalmazása már nem ritkaság. Értelmezésükhöz szükséges a korábban említett antecedens, illetve a később megjelenő posztcedens ismerete. A szövegdeixis (vagyis a diskurzusdeixis) egyik tipikus példája az idézés is (l. Laczkó, 2008: 335).

- (27a) „Ági ezerkilencszázhetvennégyben szüleivel és kisbaba húgával Ausztráliába költözött. *Az* volt életem első nagy csalódása.” (VMNÉ: 226)
- (27b) „*Úgy* érzem, hogy nagyon hiányoznának az életemből.” (VMNÉ: 161)
- (27c) „A többi anya mindig *azt* mondogatta: »Farkas néni, zavarja el őket!« Az én anyukám *erre azt* felelte: »Nem zavarom, szeretem hallgatni, mert az egyik fiú nagyon szépen tud játszani.«” (VMNÉ: 64)

Az exoforikus deixiseken belül megkülönböztetünk **autodeixist** és **heterodeixist** (Bencze, 1993: 44; Tolcsvai Nagy, 2001: 178). Autodeixis esetében a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan meghatározott terében történik, heterodeixisről pedig akkor beszélünk, ha a rámutatás nem a valós térben történik, pl. könyvben, fényképen. Az írott formában rögzített élettörténeti szövegekben a heterodeixis alkalmazása nem volt jellemző.

A deixis a beszélt nyelvi dialógusok egyik leggyakoribb nyelvi eszköze. A vizsgált beszélt nyelvi élettörténetek dialogikus szituációban hangzanak ugyan el, mégis eltérnek a hagyományos párbeszédektől, hiszen az élettörténeteket hosszabb terjedelmű monologikus egységek összessége képezi, az adatgyűjtő személy pedig háttérbe szorul, szinte csak hallgatóvá válik.

A szakirodalom a deiktikus nyelvi elemekkel kapcsolatban a közvetlen interakciós kommunikációs szituációt **kanonikus szituáció**nak nevezi. A kanonikus szituációk mellett léteznek **nem kanonikus szituációk** is, amelyekre a közvetett interakció és általában az írásbeli megnyilatkozás jellemző. Ebben az esetben a beszédpartnerek a megnyilatkozás fizikai körülményeiről nem tudnak érzékszerveik által információt szerezni. Tátrai Fillmore nyomán

különbséget tesz a megnyilatkozás kanonikus és nem kanonikus szituációjával kapcsolatban a deiktikus nyelvi elemek **gesztusokkal kísért** és **szimbolikus használata** között (Fillmore, 1975; hiv. Tátrai, 2010: 213). A gesztusokkal kísért használat esetén a verbális jelekhez nonverbális jelek is társulnak (pl. kézmozdulat, tekintet), s együtt töltenek be deiktikus funkciót, így a deiktikus jelzések értelmezéséhez figyelemmel kell kísérni a beszédeseményt, míg a szimbolikus használat alkalmával elegendő a beszédesemény alapvető kontextuális összetevőinek ismerete (ki, mikor és hol mond valamit), amelyeket a befogadó az előismeretei alapján már tud. Az írásbeli és a szóbeli elbeszélő jellegű diskurzusok esetében a történet világa (a személy-, hely- és időviszonyok) általában nincs közvetlen kapcsolatban a beszédesemény szituációs kontextusával (Tolcsvai Nagy, 1999: 165). A szövegek természetéből adódóan a gesztusokkal kísért rámutatás kevésbé jellemző a beszélt nyelvi élettörténetekre, illetve az élettörténet-mondásra. Tátrai megállapítása, mely szerint az elbeszélő diskurzusokban a deiktikus nyelvi elemek szimbolikus használata jellemző (Tátrai, 2002: 57), többnyire érvényes a beszélt nyelvi élettörténetekre is.

4.1.2. A deiktikus nyelvi elemek és a nézőpont kapcsolata a beszélt nyelvi élettörténetekben

A szövegvilág egyik legfontosabb összetevője a nézőpont, amely meghatározza, milyen szemszögből, ki által láttatva értesülünk a szövegvilág eseményeiről. A beszélgetésben résztvevők fizikai és szociális világára utaló deiktikus kifejezéseket a **deiktikus központhoz** viszonyítva értelmezzük, amely a referenciális tájékozódás kiindulópontjaként funkcionál (Tátrai, 2010: 214). Amikor a megnyilatkozó deiktikus nyelvi elemeket használ, a címzett a beszédeseményben megjelenő dolgoknak és eseményeknek a tér- és időbeli, valamint személyközi szerveződését, elhelyezkedését figyeli, mégpedig az elbeszélő által meghatározott kiindulópontból. A deiktikus kifejezések tehát a **deiktikus centrumhoz**, az ún. **origóhoz** (Bühler, 1934) viszonyítva értelmezhetők. Az élettörténetekben a szövegvilág személyközi, tér- és időviszonyainak értelmezéséhez a történetmondó szolgál kiindulópontként, vagyis azok a történetmondóhoz képest kerülnek bemutatásra. A deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem

egocentrikus módon (Bühler, 1934) szerveződnek, ami az élettörténetekben megjelenő deiktikus elemek esetében is igaz. A referenciális tájékozódás kiindulópontjának nyelvi kifejezőeszközei az *én*, *itt* és *most* deiktikus nyelvi kifejezések, amelyeket a deixis prototipikus nyelvi reprezentációinak tekintünk (Tátrai, 2010: 214).

– A központi személy alapesetben az a személy, aki megnyilatkozik. Hozzá viszonyítjuk a második személyű címzettekét és a harmadik személyű utaltakat. A társas viszonyok, attitűdök a megnyilatkozó társadalmi státuszából reprezentálódnak.

– A központi hely alapesetben az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt tartózkodik. A térbeli viszonyok ehhez képest értelmezhetők.

– A központi idő alapesetben az az idő, amikor a beszélő megnyilatkozik. Ehhez viszonyítjuk az említett események idejét, időviszonyait.

– A diszkurzív központot is az aktuális megnyilatkozó jelöli. A diskurzus részeire rámutató deiktikus kifejezéseket is a beszélő kiindulópontjából, vagyis abból a pontból értelmezzük, ahol a beszélő éppen tart. (Tátrai, 2011: 144–145)

Az élettörténetek személy-, hely- és időviszonyainak értelmezésében is meghatározónak bizonyul a referenciális központ, amely nem más mint az élettörténetet elmesélő személy, illetve annak térbeli és időbeli elhelyezkedése. A beszélt nyelvi élettörténetek sajátossága, amelyet a következő alfejezetek is alátámasztanak, hogy a szövegvilág történései az **E/1. személyű** narrátor, a történetmondó szempontjából és értelmezésében kerülnek bemutatásra.

A beszélt nyelvi élettörténetekben tehát a narrátor perspektívájából látjuk az eseményeket, vagyis az E/1. személyű elbeszélő nézőpontja érvényesül. Szövegtipológiai jellemzőként megállapítható, hogy a szövegek középpontjában az E/1. személyű narrátor áll, így gyakoriak magára az elbeszélőre vonatkozó utalások, de emellett a beszédhelyzet, illetve a szövegvilág szereplőire és tér-idő kontinuumára is történik utalás.

Tátrai történetmegértési modelljében „az elbeszélt események térbeli és időbeli viszonyainak feldolgozása eredményezi a történet fizikai világának a létrejöttét, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre. A történet térbeli és időbeli viszonyainak feldolgozása pedig abból a referenciális központból kiindulva válik lehetővé, amelyet a történetmondó térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöl ki” (Tátrai, 2011: 179). A történet társas világa egyrészt szorosan kapcsolódik annak fizikai világához, másrészt a

szereplők társas viszonyrendszerének részesei, amelyet a történetmondónak szintén reprezentálnia kell (Tátrai, 2011: 183). Amellett, hogy a szereplők milyen cselekvéseket hajtottak végre a történet fizikai és társas világában, annak megértése is fontos, hogy a szereplők mit gondoltak, éreztek, akartak és mondtak, ez képezi a történet mentális világát (Tátrai, 2011: 186).

Tátrai történetmegértési modellje szerint tudnunk kell, honnan és hogyan reprezentálódik a történet fizikai és társas világa, valamint a történet szereplőinek mentális világa. Az élettörténet fizikai és társas világának referenciális központja a történetmondó személye (vagyis a térbeli és időbeli elhelyezkedése, társadalmi státusa), valamint a történet mentális világa is a történetmondó személyéből kiindulva reprezentálódik, hozzá kapcsolódik a történetmondás mint aktív tudatosság.

„A narratív történetformák a társadalmi valóság interszubjektív konstrukciói, amelyben a valóság objektív összefüggéseibe beágyazott emberek ezt a számukra adottnak vélt környezetüket szubjektív nézőpontjukból értelmezik s eképpen próbálják formálni” (Pászka, 2009: 200). Az élettörténetekben az elbeszélő szemüvegén keresztül reprezentálódnak az élettörténet eseményei, a szövegvilág. Mivel dialogikus szituációról van szó, a történetmesélést olykor megszakítják, s ezáltal irányítják a befogadó kérdései, ez pedig magával vonja az ideiglenes nézőpontváltást is (a monologikus egységeket és azok összességét azonban ez nem érinti). Az egyén óhatatlanul saját nézőpontjából, önmagán átszűrve látatja élete történéseit, és gyakran értékelés is társul egy-egy történethez. Az értékelés egyébként Labov 1967-es narratívummodelljében is kiemelt szerepet kapott.

Az alábbiakban a deixis különböző típusai szerepeinek, kifejezőeszközeinek vizsgálatán keresztül próbálok feltárni a beszélt nyelvi élettörténetek elbeszélői nézőpontjának egyes jellemzőit.

4.1.2.1. A személydeixis és a nézőpontviszonyok

Az alábbiakban a deixis személy- és nézőpontjelölő funkcióját elemzem a beszélt nyelvi élettörténetekben Tátrai tanulmánya (Tátrai, 2010) alapján. Az elemzés az élettörténet társas és mentális világát is érinti.

A **társas deixis** a beszédesemény szociális világának feldolgozásából származó ismereteket vonja be a diskurzus értelmezésébe, valamint működésbe hozza a beszédesemény résztvevőinek szerepeit, és jelöli társadalmi szerepviszonyaikat (Tátrai, 2010: 215).

A szakirodalom szerint a **személydeixis** legjellemzőbb esete a megnyilatkozót jelölő első személyű és a címzettet jelölő második személyű alakok használata. Az első és második személyű alakok a beszédhelyzetben jelen levő személyeket jelölik. A harmadik személy a beszédeseményen kívül eső személy, aki a résztvevőktől általában térben is távolabb helyezkedik el. A harmadik személyű deiktikus kifejezések, amelyek a beszédeseményben nem részt vevő személyekre vonatkoznak, nem tekinthetők prototipikus deixisnek; sikeres értelmezésükhöz gesztus kísérete vagy anaforikus/kataforikus használat szükséges (Tátrai, 2010: 217).

A beszélt nyelvi élettörténetekben elsősorban **első** és **harmadik személyű** alakokkal találkozunk, hiszen az elbeszélő célja saját életének, személyiségének bemutatása (l. a 8. fejezetet), amit E/1. nézőpontból tesz meg, emellett pedig családtagjait, valamint az életében fontos szerepet betöltő személyeket is megemlíti az elbeszélő – ekkor általában harmadik személyű, illetve többes szám első személyű alakot használ. Az első személyű alakok magára az elbeszélőre vonatkoznak, a harmadik személyű alakok pedig a történet más résztvevőire.

Mivel az élettörténetekben a történetmondó fő célja önmaga prezentálása, így elsősorban az elbeszélő, illetve az elbeszélt 'én' mentális világa tárul elénk. Az eseményekhez fűzött értékítéletek, az egyes dolgokhoz kapcsolódó gondolatok (amelyekre a 3. fejezetben már olvashattunk példákat) ezt hangsúlyossá is teszik.

Tátrai szerint a történet (társas) világának megértése szempontjából annak is fontos szerepe van, hogy az elbeszélt 'én' milyen helyzetet foglal el a történetben. A beszélt nyelvi élettörténetekben változik annak aránya, mennyire kerül előtérbe az elbeszélt 'én'. Az élettörténetek kezdetén általában az elbeszélt 'én' áll a középpontban, de később olyan történetek

is megjelennek, amelyekben az elbeszélő nem főszereplő, esetleg csak az események megfigyelője, sőt olyan eseményeket is elmesélhet, amelyeknek ő maga nem is szereplője. Némely élettörténetben az elbeszélő valamelyest háttérbe szorul: nagyobb hangsúlyt fektet családja bemutatására, vagy önmagát más személyekhez való viszonyában ábrázolja. Ezzel összhangban változik az (egyes és többes számú) első és harmadik személyű deiktikus elemek aránya is. A történet társas világának részét képezi az is, hogy az élettörténetek szereplői a történetmondó személyéhez való viszonyukban vannak bemutatva.

Az elbeszélő a történetmondás során gyakran E/1. személyű alakokat használ, amelyek verbálisan rámutatnak a beszélőre, vagyis önmagára, a beszédesemény résztvevőjére, de emellett ezek a legtöbb esetben anaforikus korreferenciát is képeznek. A harmadik személyt jelölő alakok nem prototipikus deixisek, mivel ezek a személyek nincsenek jelen a történetmondáskor, csak az élettörténeti szövegekből azonosíthatók. A harmadik személyt jelölő kifejezéseket sokkal inkább anaforikus, ritkábban kataforikus korreferens elemeknek tekinthetjük. A többes szám első személyű alakok, amelyek részben az elbeszélőre is vonatkoznak, akkor tekinthetők deixisnek, ha a beszélő mellett a címzettre is vonatkoznak. Ellenkező esetben deiktikus jellegük kevésbé érvényesül. Tátrai az előbbi esetet a névmás **inkluzív**, az utóbbit **exkluzív** használatának nevezi (Tátrai, 2010: 216).

A második személyű deiktikus elemek használata jóval ritkább az első és a harmadik személyűeknél, mivel az adatgyűjtő személy, a beszélgetőpartner néhány kivétellel általában magázza interjúalanyát. Ezekben az esetekben tehát a hagyományos felfogástól eltérően a harmadik személyű deixis a beszédesemény résztvevőjére utal (pl. „*Maga nem dolgozott soha?*” (VMNÉ: 50)). Második személyű deiktikus elemek jelentkezhettek abban az esetben is, amikor az elbeszélő idézi egy, a beszédeseményben jelen nem levő személy szavait, ami szintén nem minősíthető prototipikus deixisnek (pl. a (33b)-ben).

A szakirodalom megkülönbözteti a személydeixishez szorosan kapcsolódó, ún. **attitűddeixist**, melyben a diskurzus résztvevőinek társadalmi státusa és a köztük levő kapcsolatok fejeződnek ki nyelvi formában (Tátrai, 2010: 218). Az attitűddeixishez tartoznak a különböző udvariassági formulák, mint a fent említett magázás, valamint az önözés, mely a beszédpartner magasabb társadalmi státusát, a vele szembeni tiszteletet jelzi, és a tegezés, mely közvetlenebb kapcsolatra utal. Jelen dialógusokban a magázás/önözés révén az esetek

többségében harmadik személyű alakok jelennek meg, amely attitűddeixisekből kiolvashatók a résztvevők társadalmi viszonyai, kapcsolatai.

Mivel vizsgálatom tárgyát az élettörténeti szövegek képezik, melyek középpontjában az elbeszélő áll, az alábbiakban elsősorban az E/1. személyű megnyilatkozóra, a történetmesélőre vonatkozó személydeixisekre és annak gyakoribb kifejezőeszközeire találunk példákat (a személydeixis jellemző kifejezőeszközeit Tátrai (2010) alapján tekintem át).

A személydeixis prototipikus kifejezőeszközei a személyes névmások, amelyek a legtöbb esetben korreferenciát is képeznek. A névmások referenciája önmagában nem határozható meg, értelmezésükhöz szükség van a beszédhelyzet vagy a szövegkörnyezet ismeretére. Pl.:

(28a) „*Én* ezeket a dolgokat hallomásból és az olvasmányaimból ismerem, közvetlen élményem nincs.” (VMNÉ: 140)

(28b) „*Ő* is írt szegény, *én* is írtam neki, röviden, mert hosszú levél írására nem volt időm.” (VMNÉ: 146)

(28c) „*Mi* ketten összekapaszkodtunk és sírtunk.” (VMNÉ: 173)

A (28c)-ben a személyes névmás deiktikus jellege nem túl kifejezett, mivel a beszélőre és egy a beszédeseményben jelen nem levő személyre vonatkozik.

A személyes névmások mellett személyre utaló deiktikus funkciója van az igei személyragoknak is. Az első és második személyű alakok prototipikus deixisként jelölik a beszélőt és a címzettet. Az élettörténetek jellegéből adódóan az E/1. személyű alakok nemritkán anaforikus korreferencialáncaba szerveződnek. A (29a–c) példamondatokban az egyes és többes szám első személyű igealakok teljesen, illetve részben az élettörténet elbeszélőjére utalnak.

(29a) „Reggelenként hat órakor csörög az óra, s *ébredtem* a délelőtti váltásba járó gyereket.” (VMNÉ: 236)

(29b) „Folytatni *szerettem* volna, orvos *akartam* lenni...” (VMNÉ: 215)

(29c) „Egyéves *voltam*, amikor Újvidékre *költöztünk*, Rózsa nagynénim lakásába. Erre az időszakra csak homályosan *emlékszem*.” (VMNÉ: 225)

A birtokos személyjelek is deiktikus szerepet tölthetnek be. Igen gyakran fordulnak elő egyes szám első személyű birtokos személyjeles alakok, amelyek az E/1. elbeszélőre vonatkoznak (emellett a többes szám első személyű alakok is részben a megnyilatkozóra utalnak, de mint említettem, ezek deiktikus jellege kevésbé érvényesül). Pl.:

(30a) „Volt sok gyermekkori *barátom, barátnőm...*” (VMNÉ: 71)

(30b) „A legboldogabb akkor voltam, amikor a *lányom* meg az *unokám* született.”
(VMNÉ: 199)

(30c) „Volt sok *kötelezettségünk* is...” (VMNÉ: 191)

A deixis jelöli a szövegben megjelenő nézőpontot és a nézőponton belüli kiindulópont-változást is (vö. Tátrai, 2002; 2010; Boronkai, 2008). A kiindulópont-hoz képest történő reprezentációról a deiktikus elemek tájékoztatnak. Többféle kiindulópont különböztethető meg, amelyek különböző nézőpontokat eredményezhetnek (Tolcsvai Nagy, 2001: 126).

a) A referenciális központ (R) a beszélő személy kiindulópontja, a központi személy, hely és idő, melyekhez viszonyítjuk a többi szereplőt, a történet helyét és idejét.

b) A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal (K). A deiktikus központ semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér-idő rendszeréhez.

c) A kiindulópont a tudatosság szubjektuma (S), amely az az alany, aki felelős az információ igazságtartalmáért, a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és formájáért. (Tolcsvai Nagy, 2001: 126)

A következőkben az élettörténetekben előforduló gyakoribb **nézőpont-variációk** olvashatók, példákkal alátámasztva.

A (31a)-ban a beszélő személye, a referenciális központ (R), a semleges kiindulópont (K) és a tudatosság szubjektuma (S) egyaránt az E/1. személyű elbeszélő:

(31a) „Szeretem a férjemet, és jó házasságban élek.” (VMNÉ: 161)

Az „én” az elbeszélő szövegekben vonatkozhat a beszédeseemény résztvevőjére, de az élettörténetekben a visszaemlékezések során igen gyakori jelenség, hogy az elbeszélőre mint a

történet résztvevőjére utal. A narratológiai szakirodalom ennek kapcsán különbséget tesz az elbeszélő „én” és az elbeszélte „én” között. Egymáshoz való viszonyuk meghatározó a narráció során. Jelen idejű, elbeszélő ‘én’ jelenik meg pl. a jelen eseményeinek elmesélésekor (l. részletesebben az 5.1. fejezetet), de gyakori nézőpontviszony, amikor a múlt idejű történetmesélések alkalmával a semleges kiindulópont áttevődik az elbeszélte ‘én’-re. Tátrai az elbeszélte ‘én’-nel kapcsolatban az ‘én’ elsődlegesen tranzaktív használatáról beszél, „hiszen elsősorban a történetből kibontakozó világrepresentáció létrehozásában játszik szerepet” (Tátrai, 2002: 67). Az elbeszélte ‘én’-re mint a történet szereplőjére való utalások, melyek közvetve a jelen idejű elbeszélő ‘én’-re vonatkoznak, szintén értelmezhetők deixisként, habár egyben korreferenciális jelleggel is bírnak (Tátrai, 2010: 229–230; Farkas, 2008: 175–176). Az elbeszélte ‘én’-re történik utalás a család bemutatásakor, a gyermekkori, fiatalkori emlékek felidézésekor stb.

A (31b)-ben R és S a megnyilatkozó, míg K az E/1. személyű elbeszélte ‘én’:

(31b) „Nyolc évig a Futaki utcai gimnázium egyik legjobb diákja voltam. Minden évet kitüntetéssel fejeztem be.” (VMNÉ: 124)

Jellemző nézőpontviszony, amikor a semleges kiindulópont harmadik személyű, esetleg többes szám első személyű. Ennek jelölése azonban már nem, vagy csak részben kapcsolódik a deiktikus elemekhez. A (31c)-ben R és S a megnyilatkozó, K pedig E/3.:

(31c) „Nagy tudású tanárnő volt, elsőrendű pedagógus, aki nem csak zenei ismereteket tanított.” (VMNÉ: 163)

A (31d)-ben R és S a megnyilatkozó, K pedig T/1.:

(31d) „Protestánsok, református vallásfelekezettűek vagyunk.” (VMNÉ: 162)

Viszonylag ritka, hogy a semleges kiindulópont és a tudatosság szubjektuma egybeesik, a referenciális központ viszont eltér ezektől. A (31e)-ben K és S E/3., R pedig E/1.:

(31e) „Nem akarta mama, mert...” (VMNÉ: 43)

Tátrai (2010: 227) Tomasellóra hivatkozva megjegyzi, hogy a beszélgetőpartnerek képesek folyamatosan behelyezkedni egymás nézőpontjába (l. Tomasello, 1999/2002: 103–143). Párbeszéd során tehát igen intenzív a nézőpontváltás. A beszélő és a hallgató is képes arra, hogy a személyközi, tér- és időviszonyokat a sajátjától eltérő kiindulópontból értelmezze. Pl.:

(32) „Hogyan ismerted meg a férjedet?

– Vladislav Demsart tizenöt éves koromban ismertem meg, amikor a Vojvodina női csapatának edzője lett. Tizennyolc évvel volt idősebb nálam.” (VMNÉ: 216)

A deiktikus nyelvi elemek értelmezéséhez a tájékozódási rendszer középpontja nem mindig a beszélő. A megnyilatkozó áthelyezheti a deiktikus centrumot valaki vagy valami másra, amit **deiktikus kivetítésnek** nevezünk (l. Lyons, 1977; Tátrai, 2010). Az alábbi (33a–b) példákban, melyekben a narrátor idézi a történet egy szereplőjének szavait, a deiktikus centrum ideiglenesen teljesen áthelyeződik arra a személyre, vagyis a térbeli, időbeli és személyközi viszonyok sikeres referenciális értelmezését az idézett személy kiindulópontjából tudjuk elvégezni. (A deiktikus kivetítés egy fajtájáról van szó akkor is, amikor a semleges kiindulópont áttevéődik az elbeszél ‘én’-re (l. bővebben pl. Tátrai, 2002; 2010: 229–230).)

(33a) „Kérdezték már tőlem: »Asszonyom, meddig fog énekelni?«

Azt válaszoltam erre: »Ameddig élek. Miért?«” (VMNÉ: 99)

(33b) „Utána hazakísért, később nevetve azt mesélte: »Tudod, mivel boldogítottál? Azt mesélted teli szájjal, hogy te hat gyereket akarsz, és azok közül az egyik ikerpár legyen.«” (VMNÉ: 147)

A tudatosság szubjektuma alapesetben a megnyilatkozó, akihez az akarat, az érzékelés, a kogníció, a beszélés kapcsolódik. Azonban ez a kiindulópont is áthelyeződhet más szubjektumra, pl. az elbeszélőről a történet egy másik szereplőjére. Sanders és Spooren (1997) ezzel kapcsolatban **szubjektivizációról** és **perspektivizációról** beszél. Sanders és Spooren nyomán a szubjektivizáció az aktuális beszélőnek az információ értékelésével vagy érvényességével kapcsolatos felelősségvállalásaként határozható meg, vagyis a szubjektivitás a megnyilatkozóhoz kötődik. A perspektivizáció esetében az információ értékelése és érvényessége nem a megnyilatkozó személyt terheli, az információ igazságtartalmáért egy másik személy felelős.

Ha a megnyilatkozó idézi valaki szavait, a tudatosság szubjektuma áttevődik az idézett személyre. Ez a perspektivizáció egyik tipikus esete. Az egyenes idézésben, amikor az elbeszélő szó szerint idézi egy adott szereplő szavait, a referenciális központ ideiglenesen áttevődik az adott szereplőre. Ekkor a tájékozódási központot az idézett személy, annak térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki, egészen az idézet befejeztéig. A tudatosság szubjektuma tehát az idézett személy, ő a felelős az elmondottakért.

(34a) „Megismerte az anyagot, és megkérdezte: »Ezt ki varrta neked?«” (VMNÉ: 176)

(34b) „Egyszer csak megkérdezte tőlem: »Mami, miért nem mész te is a kórusba énekelni? Te itten mindig meghalsz!«” (VMNÉ: 98)

A (34c) szövegrészletben, mely a függő beszéd példája, a történetmondó a szereplő megnyilatkozását nem eredeti formájában idézi, csak propozicionális tartalmát. A tudatosság szubjektuma abban a szereplőben van, akire utalás történik, de a referenciális központ a történetmondó személye.

(34c) „Sokszor megjegyezte, hogy miért kell nekem utaznom.” (VMNÉ: 98)

A szabad függő beszédben az információért részben az adott személy, részben a történetmesélő vállal felelősséget. Pl.:

(34d) „Igaz, hogy nem volt gyerekem, de a megboldogult férjem mindig azt mondta: a mi családunk a legnagyobb, mert mindig több azoknak a száma, akik ezt a támogatást igénylik.” (VMNÉ: 133)

Tátrai Szilárd *Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége* című tanulmányában kifejti az első és harmadik személyű elbeszélés, illetve elbeszélő fogalmakkal kapcsolatos terminológiai problémát, ellentmondást. E fogalmak helyett többek között Tátrai is a *perszonális* és *imperszonális* narráció terminusok használatát javasolja, ami a deiktikus nyelvi elemek két fő kategóriába való sorolásán alapul: a perszonális kategóriába a beszédeseményben résztvevőkre utaló deiktikus nyelvi elemek (a feladóra utaló *én* és a címzettre utaló *te*), míg az imperszonális kategóriába a beszédeseményben nem részt vevő személyre utaló *ő* tartozik (Tátrai 2000; 2002). A vizsgált élettörténeti narratívumokat perszonális narrációnak tekinthetjük, hiszen a dialogikus formájú élettörténetekben a résztvevői szerepek nyelviileg explicitek, és az elbeszélő egyes szám első személyben beszél életéről.

Tátrai megállapítása szerint ha az elbeszélő szövegben a résztvevői szerepekre közvetlenül utaló első és második személyű deiktikus nyelvi elemek által a feladó és a befogadó diskurzusa explicitté válik, akkor az elbeszélés diszkurzív jellege kerül előtérbe. Ha viszont az elbeszélő nem utal önmagára, elbeszélői tevékenységére és a történetbefogadóval folytatott diskurzusra, akkor a történet, az elbeszélt események kerülnek középpontba (Tátrai, 2000). Az élettörténetekben megtalálhatóak az elbeszélőre utaló deiktikus nyelvi elemek, de az elbeszélő részéről a diskurzusra vonatkozó elemek igencsak háttérbe szorúlnak. Jelen esetben tehát maga az élettörténet válik hangsúlyossá, azonban elsősorban a befogadó által az elbeszélőre utaló deixisek az élettörténet diszkurzív jellegét is megvilágítják.

Tolcsvai a szövegtípusok kategorizálásában egyebek mellett fontos szerepet tulajdonít a nézőpont jelöltségének is; jelölt a nézőpont pl. a mindennapi párbeszédekben, az interjúkban, az esszéekben (Tolcsvai Nagy, 2001: 336–337). Ahogyan láthattuk, a beszélt nyelvi történetmondásokban is tudjuk, ki beszél: az elbeszélő elsősorban az E/1. igei személyragokkal (de más nyelvi kifejezőeszközökkel is) jelöli a nézőpontot. E szövegtípus az egyén, vagyis a beszélő bemutatására törekszik (l. a 8. fejezetet), tehát az elbeszélőnek, véleményének, a megélt és általa értelmezett történeteinek kiemelt szerepe van.

4.1.2.2. A hely- és idődeixis szerepe a nézőpont jelölésében

Az idő- és térviszonyok kifejezésében mikroszinten a deiktikus nyelvi elemeknek is szerepük van (l. Tolcsvai Nagy, 2001; Tátrai, 2010; Boronkai, 2008 stb.). Mint ahogyan a személyviszonyok esetében, úgy a tér- és időviszonyoknál is maga a beszélő képezi, jelöli ki a deiktikus centrumot, mely folyamatosan váltakozik a beszélőváltások következtében. Ha csak a monologikus egységek képezte élettörténeti szövegeket elemezzük – mivel jelen esetben nem hagyományos dialogikus szituációról beszélünk, valamint vizsgálatom középpontjában az élettörténeti szövegek állnak –, akkor a deiktikus centrum az E/1. személyű történetmesélő *én*, illetve a tér- és időviszonyok tekintetében az *itt* és *most*. A tér- és idődeixis kifejezőeszközei lehetnek sematikus elemek (pl. határozószók, mutató és személyes névmások, igekötők) és kidolgozott fogalommal (pl. főnév) kifejezett elemek. A deiktikus központot a beszélő képezi, és mint ahogyan a szövegvilág személyközi, úgy a térbeli és időbeli viszonyait kifejező nyelvi elemek is az origóhoz képest válnak értelmezhetőkké, reálissá. A tér- és idődeixis tehát mindig a deiktikus központhoz viszonyítva nyeri el referenciális értelmét. A monologikus egységek megszakadásakor, a beszélőváltás következtében, az origó, a viszonyítási pont is megváltozik.

A **térdeixis** a beszédesemény fizikai világából származó ismereteket vonja be a szövegbe. „A térdeixis prototipikus nyelvi lehetőségei a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg odaképzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásuk kiindulópontját, célpontját vagy éppen irányát jelölik (Tátrai, 2010: 219). Tátrai a módra, állapotra, minőségre, mennyiségre vagy egyéb állapotra vonatkozó deiktikus kifejezéseket, amelyek értelmezéséhez szükség van a beszédesemény fizikai terének feldolgozásához, szintén a térdeixis fogalmkörébe vonja (Tátrai, 2010: 220). Dolgozatomban vizsgálataim a szűkebben értelmezett térdeixisre, a helydeixisre korlátozódnak. (A hely- és idődeixist, illetve néhány lehetséges kifejezőeszközüket az alábbiakban Tátrai (2010) alapján tekintem át.)

A beszélt nyelvi élettörténetekben a **helydeixis** általában elhelyezkedést és irányadást jelöl, ahogyan az alábbi példák is szemléltetik. Leggyakoribb kifejezőeszközei a határozószói névmások, ritkábban a helyhatározószók. Megállapíthatjuk, hogy a legtöbb esetben a helydeixisek is korreferenciával kombinálódnak, sőt bizonyos esetekben a korreferencia

dominál, a deiktikus színezet pedig teljesen háttérbe szorul. A térbeli viszonyok kifejezésére gyakori a távolra mutató névmás alkalmazása, amely sokszor nem a beszédesemény fizikai terére utal, hanem ahogyan Tátrai megjegyzi, csupán olyan értelemben tekinthető deiktikus jellegűnek, hogy a beszélőtől távoli helyet jelöl meg.

(35a) „*Ott* egy komppal átjutottunk Bánátba, eléggé romantikus és érdekes volt eljárni *oda*.” (VMNÉ: 192)

(35b) „Gondolták, hogy *onnan* majd könnyebben eljutnak Ausztráliába.” (VMNÉ: 197)

(35c) „*Itthon* beiratkoztam a pedagógiai akadémiára.” (VMNÉ: 227)

(35d) „*Itt Újvidéken* a munkatársak kedvesek voltak.” (VMNÉ:193)

A (35d) példamondat a kifejtő deixist példázza. Az *itt Újvidéken* összetett helyhatározó szerepében jelenik meg, mely kifejezésben közvetlenül az elhelyezkedést jelölő mutató névmási helydeixis után a narrátor megadja annak referenciális értelmezését is, teljesen kifejtett fogalommal.

Ahogyan a fenti példák is alátámasztják, a magas, illetve mély hangrendű alakpárok segítik a térszerveződés értelmezését, vagyis lehetőséget biztosítanak annak megjelölésére, hogy a jelölt dolog a beszélőhöz közel(ebb) vagy távol(abb) található. A közelre és távolra mutató névmások fontos szerepet játszanak a térbeli viszonyok értelmezésében. Ezen túlmenően, ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a mutató névmások időbeli és diskurzusbeli viszonyokat is kifejtethetnek (Tátrai, 2010) (pl. *ezekben a percekben, abban az időben; ebben a történetben, abban a történetben*). A mutató névmások tehát szoros összefüggésben állnak a nézőponttal is.

A mutató névmások mellett bizonyos igepárok is értelmezhetők térviszonyokat jelölő deixisként, pl. *jön, megy, hoz, visz*. Pl.:

(36) „Később, mikor *Újvidékre jöttem*...” (VMNÉ: 193)

A (36) példában a *jöttem* ige referenciális értelmezése a deiktikus centrumból történik. Az igei személyrag által információt szerzünk arról, hogy E/1. személyű elbeszélőről van szó, aki a múltban egy másik településről (Topolyáról, erről a szövegkörnyezetből értesülünk)

Újvidékre költözött, vagyis az ige helyválttatást, irányt jelöl, de egyúttal magát a helyet is meghatározza az előtte álló főnév. A *jöttem* ige emellett jelzi, hogy az elbeszélő a történetmesélés pillanatában is Újvidéken tartózkodik. Hasonló szerepet tölthetnek be az igekötők is.

A személyes névmások mellett, hogy természetyszerűleg személyre vonatkoznak, térbeli viszonyításként is szolgálhatnak (a személyes névmások ragozott alakjai: *tőlem, nálad, hozzá* stb., de egyes névutók személyragos alakjai is: *alattam, előtte* stb.), pl.:

(37) „Az unokáim mindig *hozzám* jönnek tanácsért.” (VMNÉ: 188)

A fenti példákból is láthatjuk, hogy a térdeixis értelmezése hozzásegít bennünket a nézőpont meghatározásához (vö. Tátrai, 2010; Boronkai, 2008), ezáltal pedig a történet megértéséhez.

Az élettörténetekben talán valamivel fontosabb szerepet töltenek be az időviszonyokra vonatkozó deiktikus elemek. Az idődeixis bevonja a diskurzus értelmezésébe a beszédesemény fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteket (Tátrai, 2010: 222). Az idődeixis a diskurzusban megjelenő események idejét a beszédesemény idejéhez köti, vagyis olyan időpontokat vagy időtartamokat jelöl, amelyeket a megnyilatkozás időbeli körülményeihez viszonyítva lehet értelmezni (Tátrai, 2010: 222).

Az idődeixist jelölhetik határozószók. Pl.:

(38a) „*Most már* nem úgy érzem, mert mindkettőjüket egyformán szerettem.” (VMNÉ: 64)

(38b) „*Most* hetvennégy éves vagyok, és igazán örülhetek, hogy mindenben volt részem.” (VMNÉ: 68)

(38c) „Az, amit *ma* tesznek, kávéházakba mennek, nem szép!” (VMNÉ: 64)

Az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének értelmezésében a kiindulópontot a *most* jelenti, amely a megnyilatkozás aktuális idejét jelöli. Ehhez viszonyítva válik értelmezhetővé a többi, időt jelölő deiktikus kifejezés. Az élettörténetekben azonban a

most, ma és hasonló kifejezések általában nem a beszédesemény aktuális pillanatára vonatkoznak. Ezek a határozószók nem egy pontosan behatárolt időpontot, időtartamot jelölnek, hanem kiterjesztett jelentésben szerepelnek, és a mai világra vonatkoznak, akár éveket, némely esetben évtizedeket felölelő időintervallumot is érthetünk alattuk. Egyben a történetmondás és a történet világa közötti deiktikus kapcsolatra is utalhatnak, a beszédesemény és az elbeszélte események közötti időbeli viszonyra, a köztük levő időbeli távolságra.

Megjegyzem, az élettörténetekben többször előfordul olyan időhatározó-szó, amely a szövegvilág időviszonyaira vonatkozik, de nem a megnyilatkozás idejéhez, hanem a szöveg más eseményéhez viszonyítva értelmezhető. Az elbeszélte események referenciális középpontja tehát részben áttevődik az elbeszélte események idejére. Pl.:

(38d) „*Később*, amikor fölszabadultunk, a katona bátyám hazajött, de *csakhamar* jöttek érte és elvitték.” (VMNÉ: 70)

A mutató névmások is betölthetik az idődeixis szerepét. Az élettörténetekre az jellemző, hogy a mutató névmások korreferens szerkezetet alkotnak, amelyhez deiktikus színezet is társul. Olyan időviszonyokat jelenítenek meg, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a résztvevők fizikai világához. Referenciális értelmezésükhöz egy a szövegben megjelenő másik esemény szolgál viszonyítási pontként, de azért egyfajta időbeli távolságot is jeleznek a megnyilatkozás idejéhez képest. A távolra mutató névmások gyakoribbak voltak idődeixis funkcióban, mint a közelre mutatók. A szöveggörnyezettől függően hol a deiktikus, hol az anaforikus jellegük domborodik ki.

(39a) „A legjobb barátnőm közel lakott a Dunához. [...] Volt csónakjuk is, és egy alkalommal, mikor nagyon nagy volt a víz, hívott, hogy menjek vele csónakázni. [...] *Akkor* nyolc évesek voltunk, kivezett a barátnőm a Nagy-Dunára.” (VMNÉ: 71)

(39b) „Nyolcvanhatban mentem nyugdíjba, s *akkor* nem éreztem, hogy nyugdíjba vonultam. *Akkor* volt az, hogy a helyi közösségekben megszerveztük a párttagok gyerekeinek megkeresztelését.” (VMNÉ: 84)

(39c) „– És milyen iskolába járt?

– *Abban az időben Zentán gimnázium, Moholon meg polgári iskola volt.*”

(VMNÉ: 31)

Az élettörténetekben viszonylag gyakran találkozunk nyelvileg kifejtő rámutatással, melyben a mutató névmást értelmezi egy főnév is, vagyis egy nyelvileg teljesen kifejtett forma (39c). Egy újabb példa:

(39d) „*Ez az ötvenkilences őszi nap a játéktéren döntően hatott mindenre, ami később történt az életemben.*” (VMNÉ: 215)

A kifejtetlen alak használatakor sokszor a gesztusok, illetve a tekintet által történő irányítás is segítségül szolgál a rámutatás tárgyának és irányának meghatározásában. Az írott beszélt nyelvi élettörténetek esetében azonban nem tudunk a gesztikulációból következtetni, csupán a történetmondás alapvető szituációs kontextusából, a szövegkörnyezetből, a szövegvilág szereplőinek, tér- és időviszonyainak ismeretében válik dekódolhatóvá a verbális rámutatás tárgya.

A határozószók és a határozószói névmások mellett jelzővel ellátott, ragos, illetve névutós névszók is betölthetik az idődeixis szerepét (*ötkor, nyárig, januárban, vacsora után* stb.), mivel értelmezésükhöz szükséges a megnyilatkozás idejének mint viszonyítási pontnak az ismerete:

(40) „*A múlt vasárnap beszélgetés közben megjegyeztem...*” (VMNÉ: 71)

A hagyományos spontán dialógusok esetében a kérdés–válasz szomszédsági párokban gyakran megjelenik a kérdő névmás használata, mellyel a rámutatás helyett valaminek az elhelyezkedésére, irányára, időpontjára stb. kérdez rá a beszélő (Tolcsvai Nagy, 2001: 177). A dialogikus élettörténeti szövegekben a hosszabb terjedelmű monologikus válaszokra nem jellemző a kérdő névmások használata, inkább a beszélgetőpartner által feltett kérdésekben fordulnak elő. Pl.:

(41) „*Mikor* rendeződött véglegesen a lakáskörülménye?” (VMNÉ: 60)

Az idődeixis fogalmának kicsit tágabb értelmezésében meg kell említenünk az igeidőket is, hiszen a szövegbeli történet, cselekvés, létezés ideje szintén a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítva határozható meg. Az élettörténetekben az elbeszélők leggyakrabban múlt idejű igealakokat használnak, amelyek a beszédeseményhez képesti előidejűsége utalnak, a jelen idejű igealakok pedig a beszédesemény jelenére.

A szöveg időrendszerének kialakításában három idősíki vesz részt. A beszédidő (BI) a referenciális központhoz tartozó, a beszélő szerinti mindenkori jelen idő, az eseményidő (EI) az elbeszélő eseményben érvényesülő idő, míg a referenciaidő (RI) az eseményidőtől hivatkozott idő (Kiefer, 1992a).

Amikor az elbeszélő elkezdi egy történet mesélését, E/1. névmást használ, az idő- és helydeixisek közül pedig a közelre mutató nyelvi elemek az elbeszélés helyzetére, jelen idejére, a távolra mutatók pedig a felidézett eseményre vonatkoznak (vö. Pólya, 2004: 346). Az elbeszélő jelen idejű igealakokat használ az elbeszéléssel azonos időben végbemenő eseményekre, az emlékezés metapragmatikai megnyilvánulásai, az általános igazságok, illetve a jelen állapotokra való reagálások során, egy szereplő vagy az elbeszélő saját szavainak felidézésekor, míg az elbeszélő eseményeket rendszerint múlt időben meséli el. Pl.:

(42a) „Én is ugyanabban a házban születtem, ahol édesanyám, meg idősebb fivérem, bátyám is. Viszont, ez a ház, ahol most lakunk, nem a szülőházunk, hanem nagyanyám régi háza. *Ez* maradt meg egyedül az államosítás után.” (VMNÉ: 119)

(42b) „A mostani házunk kertjének végében volt egy óvóhely. *Ott* voltunk aznap délelőtt, egészen a bombázás végéig. Jó másfél-két évig nem is mentünk vissza abba a házba.” (VMNÉ: 121)

A spontán dialógusokban gyakori a többféle idősíki párhuzamos megjelenése, valamint az idősíkok fordulóról fordulóra történő váltakozása (Boronkai, 2008: 177). Az élettörténetekben, amelyek szintén dialogikus szituációban hangzanak el, az idősíkok váltakozása nem ennyire

kifejezett. Ahogyan az eddigi példák is alátámasztják, a narrátor az elbeszélte élettörténetekben általában múlt idejű megnyilatkozásokat alkalmaz a történetmesélések, az emlékek felidézése során. Jelen idő ritkábban jelentkezik, pl. a jelenre vonatkozó megállapítások alkalmával. Az élettörténetek időszerkezetének behatóbb vizsgálatát a következő fejezetben (5.1.) végzem el.

Ahogyan a dolgozat is mutatja, a két legfontosabb mikroszintű elem, a deixis és a korreferencia között szoros kapcsolat áll fenn. A deiktikus nyelvi elem gyakran anaforikus vagy kataforikus korreferenciát is képez (vö. Tátrai, 2010; Boronkai, 2008 stb.). Az élettörténetekben a deixisek leggyakrabban anaforaként funkcionálnak, pl.:

(43) „Egy órába telt, mire a Telepről beértem Újvidékre, a Njegoš utcába, *ott* volt az iskolám.” (VMNÉ: 62)

A (44) példában a nyelvi kifejtő, mutató névmási deixis mellett megjelenik az utalt entitás is. A kifejtő deixis kataforikus korreferenciával kombinálódik:

(44) „Gyalog tettem meg *ezt az utat*, mert nem volt pénz villamosra...” (VMNÉ: 62)

4.2. Élettörténet, emlékezés és nézőpont

Ahogyan az irodalmi művekben, úgy a beszélt nyelvi élettörténeti narratívákban is megnyilvánul az elbeszélői perspektíva.

Az eddig és a később idézett szöveghelyekből is kiviláglik, hogy a történetmondó saját élettörténetének szereplőjeként meséli el életét, saját szubjektív nézőpontjából láttatja élettörténetét, ahogyan ő élte át és ahogyan ő értelmezi az egyes eseményeket – ilyen értelemben az élettörténetek elbeszélői nézőpontja általában belső. A történetmondó egyén, miközben visszatekint élettörténetére, rálát élete addigi eseményeire, s olykor egyes eseményeket másként ítél meg, másként lát az idő távlatából.

Andó Éva tanulmányában kitér arra, hogy Nigro és Neisser a személyes emlékek felidezésének két fő csoportját különbözteti meg: a **megfigyelő** és a **beleélő** típust (Andó, 2006: 119). A két típus közötti különbség az eltérő nézőpontokra vezethető vissza. A beszélő megfigyelői stratégiát alkalmaz, amikor kívülállóként figyeli vagy meséli el a történéseket, míg a beleélő megközelítésnél az eredeti érzelmek átélése a cél. A felidezés típusa függ az esemény jellegétől, az egyén szándékától és az eseményhez való érzelmi viszonyulásától, valamint az esemény és a felidezés között eltelt időtől (a friss emlékek sokszor beleélő típusúak) (Nigro–Neisser, 1983/1993: 500).

A megfigyelő típusú emlékezés: az események utólagos narratív elrendezése, a nézőpont is arról tanúskodik, hogy az emlékezés rekonstrukciós folyamat eredménye (Andó, 2006: 120). Az idő múlásával mi magunk is másként láthatjuk, másként ítélni tudjuk meg életünk történéseit, vagy egyszerűen csak „átlátjuk” az eseményeket. A következő példákban tetten érhető, hogy az elbeszélő az időben távolabbi eseményt ma már a megfigyelő nézőpontjából látta:

- (45a) „Csak most látom, évek, évtizedek távlatából, milyen fontos is volt ez felnőtté válásunk szempontjából, s gyakran van lelkiismeret-furdalásom, hogy gyerekeim számára sohasem biztosíthattam ilyen stabilitást.” (VMNÉ: 162)
- (45b) „Ezért mindig úgy éreztem, hogy az apukámat jobban szeretem, mert anyukám szigorúbb volt. Most már nem úgy érzem, mert mindkettőjüket egyformán szerettem.” (VMNÉ: 64)
- (45c) „Úgyhogy nem éreztem én azt a kukoricakenyeret sem nyomornak, így utólag tudom csak, hogy milyen szegények voltunk.” (VMNÉ: 140)
- (45d) „Egyszóval szép fiatalkorom volt. Az volt a szép benne – most, ha így utólag visszagondolok –, hogy tele voltunk reménységgel. Haladtunk a jobb felé, a szegénységből, a nyomorból valami biztató felé. Akkoriban volt álláslehetőség, munkalehetőség, tanulási lehetőség, s a tandíjat sem kellett fizetni.” (VMNÉ: 147)
- (45e) „Édesanyám összesen hét évig lehetett velünk, és rengeteget segített. Ha mostanában rá gondolok, úgy érzem, önző voltam, amiért ilyen mértékben elfogadtam a segítségét.” (VMNÉ: 149)

- (45f) „Én már elég egyenlőnek éreztem magam (egyenlőbbnek, mint amilyen valójában voltam!) annak ellenére, hogy nem ülhettem be a restibe novellatémákat gyűjteni.” (VMNÉ: 156)
- (45g) „Miután jó néhányat összegyűjtöttem, szétszítottam feljegyzéseimet: nem váltottam ki vele nagy sikert. Olyan ember vagyok, aki mindenkinek tanácsot szeret adni. Rossz szokás, de erre már csak mostanában jöttem rá...” (VMNÉ: 106)
- (45h) „Szegények voltunk, de ezt nem is tudtuk, mert a többiek is ilyen sorsban éltek.” (VMNÉ: 201)

Az élettörténeti események más perspektívából való láttatásának egyik leggyakoribb esete a gyermekkori vagy fiatalkori emlékeknek a felnőtt, jelen idejű elbeszélő szemszögéből való prezentálása. Az elbeszélő tapasztalatokkal gazdagodva, rálátva addigi életének történéseire a jelen perspektívájából szemléli a múlt eseményeit, aminek során gyakran értékítéletet fűz azokhoz. Ennek egyik példája az is, amikor a boldog gyermekkort felnőttként már nem látja olyan szépnek egy-egy elbeszélő, valamint amikor a gyermekkori szegénységet vagy a háborút csak felnőttként érzékeli. Az értékelés megváltozásának vagyunk szemtanúi akkor is, amikor az esetlegesen rossz emlékekkel is tarkított gyermekkor esetében megszépülnek az emlékek, vagyis idealizáljuk a gyermekkort. Mindezekre olvashattunk már példákat a 3.2. alfejezetben. Az elbeszélő ezeken a pontokon „kiemelkedve a történetből” mintha külső nézőpontból szemlélné élettörténetét.

Láthatjuk, hogy az élettörténetek a jelenből mesélődnek, az idézett példák egyben a **visszatekintő perspektíva** érvényesülését is alátámasztják. A visszatekintő perspektívának köszönhetően az elbeszélő a narratíva egy-egy pontján tudatában van annak, milyen történések következnek, következtek a jövőben élettörténetében (vagy egy másik személy életében). A narrátorok ezt olykor jelzik is. Egyik nyelvi megnyilvánulási formája az egyes eseményekre való előreutalások, pl. amikor a narrátor utal egy esemény jövőbeni bekövetkezésére, s csak később részletezi az eseményt, illetve olykor a sejtetés módszerét alkalmazva vetíti előre az eseményeket. Ez nem mindegyik szövegben jut kifejezésre egyformán, de pl. Lídia (1960) élettörténetében (46a–c) többször is érzékeljük, hogy rálát élete eseményeire, utal bizonyos

később bekövetkező történésekre (édesanyja halálára, a válásra és az életében újból és újból felbukkanó cserbenhagyásra). Ilyenkor a történetmondó azt az érzést kelti a hallgatóban/olvasóban, hogy a mindentudó narrátor pozíciójából meséli élettörténetét.

- (46a) „Reggel anyám nem jól érezte magát. Fejfájás gyötörte, felszökött a vérnyomása. [...] Gondolta, hogy a szárma ártott meg. Akkor még nem is sejtettük, hogy az utolsó szárma volt az életében.” (VMNÉ: 227)
- (46b) „Ági ezerkilencszázhetvennégyben szüleivel és kisbaba húgával Ausztráliába költözött. Az volt életem első nagy csalódása. Becsapottnak éreztem magam, hónapokig szenvedtem. Akkor még nem is sejtettem, hogy a cserbenhagyás lesz az a fogalom, amely végigkísér az életemben.” (VMNÉ: 226)
- (46c) „Nagyritkán betévedtem a butikba, ahol mindig fiatal lányok tanyáztak, mintha nem üzletben, hanem kávézóban ücsörögnének. Ekkor már apámhoz a tanyára Bogdan csak nagy ritkán jött velünk. Mindig akadt más dolga. Otthon is egyre ritkábban tartózkodott, eleiben valóban azt hittem, a munkájához tartozik.” (VMNÉ: 231)
- (46d) „Azt a lakást rögtön odaadták egy kollégájának, aki még nőtlen – aztán az is hamarosan megnősült –, nekünk pedig folyósították a kölcsönt.” (VMNÉ: 151)
- (46e) „Nem is gondoltam, hogy ez lesz az utolsó utazásunk. [...] ezerkilencszáznyolcvankilenc január másodikán Aziz hirtelen elhunyt.” (VMNÉ: 132)
- (46f) „Ekkor közösen döntöttünk: – Maradjon, és ha végiggondolom a történeteket, látom, hogy egy úton jártunk és a családban egyhangú döntéseket hoztunk: maradunk, kitarunk, bármi történjen is.” (VMNÉ: 207)

Olykor úgy tűnik, hogy az elbeszélő a mindentudó narrátor pozíciójából szólal meg, mivel visszatekint, rálát életére, de mégsem teljesen mindentudó elbeszélőkről van szó, pl. a narrátorok általában nem látnak bele a történet egyes szereplőinek a gondolataiba (de azt esetleg tudják, hogy a történet egy-egy pontján mi történt a későbbiekben), életük további alakulásáról már nem rendelkeznek információval. Pl.:

- (47) „Rád nemsokára költözködés vár, hatvan év után máshová mégy.
– Hát igen, kisebb lakásba. Ha ez sikerül, megkezdődik életem utolsó fejezete. Talán harmonikusabb, jobb lesz, mert kicsi lakásban kevesebb a kiadás, s talán módomba lesz utazgatni is.” (VMNÉ: 170)

Emlékeink összefüggő történetsorra, életpályává szerveződnek. Az élettörténet összefüggővé teszi a történeteket, reflexiókat, az egyes cselekvéseknek, eseményeknek, történeteknek jelentést ad, de az élettörténet elmondása során újra is értelmezhetjük életpályánkat vagy annak egy-egy eseményét. Ez – ahogyan már mások is megjegyezték – nagyjából azonosnak mondható egy könyv újraolvasásának tevékenységével, de természetesen összefügg az emlékezet működésével is, hiszen élettörténetünk az emlékek felidézése által szerveződik szöveggé, és ahogyan Bartlett (1932/1985) megállapítja, az emlékezés nem reprodukció, hanem konstrukció természetű. A vizsgált korpuszban többnyire csak egy-egy apró történetrészlet vagy jellemvonás újraértelmezését érhetjük tetten, de ennek vizsgálata jelen esetben nem célom.

Az élettörténetekre nem jellemző (viszonylag ritkán fordul elő), hogy a narrátor újra átéli az eseményeket. Ezt a típusú emlékfelidézést erősebb érzelmek kísérhetik, megjelenik a jelen idő használata stb. (Pólya pszichológiai megközelítésű tanulmányában a visszatekintő perspektívát a múlt idő, az újraátélő (és az átélő) perspektívát a jelen idő használatával szemlélteti, vö. Pólya, 2004.)

- (48) „[A]z első visszaemlékezéseim egyike, ahogyan sorba állok kenyérért, amit jegyre vásároltunk. Következő emlékem négyéves koromból ered, otthon vagyok, várom szüleim visszatérését öcsém keresztelőjéről. Emlékszem, szerettem volna, hogy Józsefnek hívják – Jánosnak nevezték el apám után, ami a magyaroknál szokás volt. A keresztelőről fiákeren jöttek vissza, mondják, testvéremet Jánosnak hívják, amire én sírva fakadtam.” (VMNÉ: 200)

Megfigyelhetjük, hogy a (48) szövegrészletben a narrátor első emlékeinek felidézésekor jelen idejű igéket is használ (*állok, vagyok, várom, mondják*), ami arra utalhat, hogy egyes emlékpillanatokat újra átélhetett, a kenyérért való sorban állást, az arra való várakozás hosszú

perceit, hogy a szülők megérkezzenek a keresztlőről, valamint a megérkezés utáni pillanatot, amikor kimondják, hogy testvérét Jánosnak keresztelték. Az emlékezés folyamatát metanarratív kifejezés (*emlékszem*) is kíséri.

Az (49) példában a történet kezdetén egy pillanatra az elbeszélte történet idejében találjuk magunkat, megjelenik a jelen idő, a „csattanót” azonban már múlt időben közli az elbeszélő.

(49) „Van-e sportéletedben olyan évforduló, ami a nők jogaihoz fűződik, mint például március nyolcadika?

– [...] Egy példa: amikor bajnokok voltunk, várjuk a sportszombatot, hogy este fél kilenckor lássuk sportgyőzelmünket a tévén – még az eredményt sem mondták be! És így van ez ma is!” (VMNÉ: 220)

Az alábbi történet a történetmesélés idejéhez képest nem sokkal korábban történt, vagyis friss emlék, amikor is több ponton jelen időt használ az elbeszélő, illetve keveredik a múlt és a jelen idő használata.

(50a) „Mit éltem meg én ötvennyolc éves koromban először? Születésnapomon, december huszonhatodikán, karácsonykor. Gyerekhangokat hallok az ajtó előtt, csengetnek és egy kislány így szól: – Ne menj hozzájuk, ezek magyarok! Ajtót nyitok, három szép kislány és egy tizenhárom éves kislány. Betessékeltem őket a lakásba, gyümölcscsel kínálom őket. Kérem a kislánytól: – Miért beszéltél így? Látod, nállam még áll a fenyőfa, én mások szokásait is tisztelem. Zavarba jött és így mondta: – Hát ezt valaki ott lent mondta! Nagyon megsértődtem. Kitől hallják? A gyerek ezt nem találta ki, valakitől hallotta.” (VMNÉ: 223–224)

A következő szövegrészletben a jelen idő használata utalhat az átélésre, de a mindennap ismétlődő cselekvésre is. (Felmerülhet a kérdés, hogy az ismétlődő események emléke milyen mértékben alapszik élénk élményen, illetve hogy ezeket is újra átéljük-e.)

- (50b) „Nem is emlékszem másként apámra csak úgy, hogy megérkezik munkájáról, ebédel és fogja a táskáját, indul tovább privát dolgozni, hogy még keressen.”
(VMNÉ: 201)

Az elbeszélők egy esemény mellett olykor érzéseket, illatokat, ízeket is felidézhetnek a múltból, újra megjelenítve azokat:

- (51a) „Tatához és mamához különösen szép emlékek fűznek, imádtam mindkettőjüket. Olykor még mindig a számban érzem a mama hájas kiflijének, vasárnapi húslevesének ízét. De lelki szemeim előtt látom tatát is, amikor BMW-jével hazaérkezik, s azt mondja: Pattanj mögém, motorozunk egy kört!” (VMNÉ: 225–226)
- (51b) „Maradt egy félig földpadlós ház, hova mi költöttünk be. A házat nagy kert vete (!) körül, mögötte széles, terjedelmes mezővel – még ma is érzem a mezei virágok illatát.” (VMNÉ: 201)

A lelki szemeim előtt látom, valamint a *még ma is érzem* típusú felidézések Pólya rendszerében talán az átélő perspektívának feleltethetők meg (az (51b) szövegrészletben azonban a ház környékének leírása múlt idejű, de a felidézés közben mégis érzi a mezei virágok illatát.)

Egyes elbeszélők élettörténeti narratíváiban (pl. Anna, 1946) gyakran előfordul az emlékezést kísérő metanyelvi kifejezés is: *emlékszem*, de a történetek már nem jelen időben mesélődnek.

- (52a) „Emlékszem, amikor ötvenegy és ötvenhat között a németek elhagyták Pancsovát. A mi utcánkban sok német család maradt a lógor után, ötvenegy-ötvenhatban nagyapámmal együtt elmentek.” (VMNÉ: 200)
- (52b) „Emlékszem a zárt vagonra, amely Pancsováról Zrenjaninba vitt bennünket.”
(VMNÉ: 200)
- (52c) „Emlékszem, milyen örömmel vártuk a karácsonyi és húsvéti ajándécsomagokat. Emlékszem, ötvenöt karácsonyán először kaptunk narancsot. Ilyen idők voltak...

És emlékszem az Egri csillagokra, amivel ezen a karácsonyon ajándékozott meg apám. [...] (VMNÉ: 202)

(52d) „Emlékszem, a gyerekek »Te büdös sváb«-nak csúfoltak...” (VMNÉ: 202)

Összegzés. A deixis mikroszintű szövegtani forma, amelynek hatóköre túlléphet e szinten. Megállapítható, hogy a deiktikus elemek fontos szerepet játszanak a beszélt nyelvi élettörténetek nézőpontjának kijelölésében is, a személyjelölésben, valamint az idő- és térviszonyok kialakításában (vö. Tátrai, 2002; 2011; stb., Boronkai, 2008; Laki, 2014a).

A deiktikus elemek a narratív szövegekben általában szimbolikus használatban érvényesülnek, a verbális rámutatás sokszor nem, vagy csak részben vonatkozik a beszédesemény külső (fizikai) világára, hiszen az elbeszélő szöveg nem függ szorosan a beszédszituációtól. Ilyen szempontból különbség tapasztalható a legtöbb spontán dialógushoz képest. Az elbeszélt élettörténetekben nem annyira a beszédesemény résztvevőire utaló deiktikus nyelvi elemek játszanak fontos szerepet, habár az elbeszélőre vonatkozó deixisnek kétségkívül lényeges szerepe van, a narratív jellegű diskurzusokban a történet, illetve az élettörténet áll a szöveg középpontjában. A vizsgált élettörténetekben a deiktikus elemek gyakran korreferenciát is képeznek egyben, sőt több esetben deiktikus színezetük háttérbe is szorul.

A deixis a dialógusok mellett (vö. Boronkai, 2008) a beszélt nyelvi élettörténetekben is jelöli a nézőpontot és a nézőponton belüli kiindulópont-változást. Tolcsvai Nagy Gábor állítása: „a nézőpontoszerkezet szerint egyes szövegtípusokat a referenciális központ határoz meg, vagyis a mindenkori beszélő kiindulópontja, amelyet maga a beszélő gyakran jelez is (főként E/1. igealakokkal)” (Tolcsvai Nagy, 2006b: 78) egyértelműen megnyilvánul a beszélt nyelvi élettörténetekben.

Az élettörténeti szövegekben a történetek főszereplője az E/1. személyű elbeszélő, mivel a narrátor, a történetmondó elsősorban az énnel, az egyénnel megtörtént eseményeket mutatja be. Az élettörténetek elbeszélője zömében visszatekintő pozícióból beszél. A szövegek referenciális központja explicit, az E/1. személyű narrátor, a megnyilatkozó legtöbbször megegyezik a tudatosság szubjektumával. A semleges kiindulópont gyakran nem az elbeszélő ‘én’, hanem áttevéődik az elbeszélt ‘én’-re. E szövegeket az egyenes beszéd jellemzi, de a narrátor olykor a függő beszédet is alkalmazza, amely nézőpontváltással jár együtt.

A nézőpont, illetve variációi jelölésének a személydeixisek közül leggyakoribb nyelvi kifejezőeszközei az igei személyragok, míg a személyes névmások és a birtokos személyjelek ritkábban fordulnak elő. A deixis szerepet játszik a hely- és időviszonyok kijelölésében is, ezáltal pedig utal a nézőpontra is. A tér- és időjelölés, illetve annak értelmezése, a személyjelöléshez hasonlóan, a beszélő nézőpontjából történik. Az élettörténetekben a hely- és idődeixisek gyakori kifejezőeszközei a mutató és határozószoói névmások, határozószók, igeidőjelek (ez utóbbi csak az idődeixis eszköze). Az élettörténeti narratívákban a múlt idejű elbeszélés dominál, olykor jelen idejű megnyilatkozásokkal (párbeszédekkel) átszőve. Annak ellenére azonban, hogy a beszélt nyelvi szövegek egyik leggyakoribb eleme a deixis, az élettörténeti szövegekben a tér- és időjelölésben valamelyest háttérbe szorúlnak, és narratív szövegről lévén szó a tér-idő rendszer meghatározása gyakran teljes fogalmi jelentésű szavakkal történik.

A beszédesemény fizikai és társas világával kapcsolatban rendelkezünk bizonyos információkkal, megközelítőleg tudjuk, mikor, milyen szituációban keletkeztek az élettörténetek, és hogy a történetek előidejűek a beszédeseményhez képest. Az időbeli kiindulópont hangsúlyos, míg a térbeli kiindulópont kevésbé. A történetek mentális világát pedig az elbeszélő saját nézőpontjából láttatott történetek, saját gondolatai képezik.

Az elbeszélő általában személyes és visszatekintő perspektívából beszél, de a megfigyelő emlékek is tetten érhetők (amelyek pedig külső nézőpontot kölcsönöznek). A narrátor azonban viszonylag ritkán éli át újra a megtörtént eseményeket, a felidézett emlékek nem váltanak ki magas fokú érzelmi feszültséget, intenzitást.

5. ÖNÉLETRAJZI IDŐ ÉS TÉR

5.1. A beszélt nyelvi élettörténetek időszerkezete

5.1.1. A szöveg időszerkezete vizsgálatának egy lehetséges módja: a Bull-féle modell

Az 5.1. fejezet az élettörténeti narratívák időszerkezetét tanulmányozza, amely szintén összefüggésben áll a visszaemlékezéssel. Az alábbiakban a Bull-féle modell alapján mutatom be az élettörténetekben az igeidők használata terén érvényesülő fő jellegzetességeket, majd kitérek az egyéb kronológiai jellemzőkre. E vizsgálat a beszélt nyelvi narratívumok (élettörténetek) időviszonyainak kutatásához szeretne hozzájárulni.

Az igeidők, az igeik aspektusa és akcióminősége, a mondatok időszerkezete, az egy-, elő- és utóidejűség, a beszéd-, esemény- és referenciaidő stb. már több alkalommal a kutatások tárgyát képezték, illetve készültek összefoglalások (pl. Wacha, 1976; Kiefer, 1992a; 1992b; 1994; Pete, 1993; Szili, 2000; Hegedűs, 2019). A szöveg időszerkezetével azonban eddig csak kevesen foglalkoztak. Egyetérthetünk Eőry Vilma (2006: 235) megállapításával, miszerint a magyar nyelvű szövegek időszerkezetének vizsgálatában Kiefer Ferenc (1992b) és Tolcsvai Nagy Gábor (2001) munkái képezik az alapot. Kiefer Ferenc elsősorban a mondat időviszonyait, az igeik jelentését és az igei aspektusokat vizsgálja a szövegek időszerkezetében, Tolcsvai pedig kognitív keretben vizsgálja az időstruktúrát, Bull alapján. Eőry több tanulmányában is foglalkozik a szövegek időszerkezetével: (Eőry, 2006) az időszerkezetet szövegtipológiai jellemzőként vizsgálja, és konkrét elemzéseket végez, főként narratív szövegeken, a Tolcsvai Nagy által javasolt Bull-féle modell alapján, illetve részben továbbfejlesztve azt, míg (Eőry, 2008) az idő-határozószók szerepét vizsgálja a szövegidőben.

A következőkben röviden áttekintem a szöveg időszerkezetének néhány fontosabb értelmezési lehetőségét.

Beaugrande és Dressler szövegtanában (1981/2000) fontos helyet foglal el az időszerkezet. Ahogyan a szövegvilág fogalmát, úgy az időviszonyokat is a szöveg kohezivitása

szempontjából közelítik meg: az igeidő és az aspektus a szövegkohézió fontos eleme. Ha a szövegszerűség alapját a folyamatosság képezi, a szöveghasználók összekapcsolják egymással a szövegvilág eseményeit, míg a folyamatosságban, az időbeli szerveződésben megjelenő hézagokat időszerűsítéssel, vagyis következtetések levonásával töltjük ki (Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 106).

Ahogy Eöry Vilma összefoglalja, Vater a szöveg időviszonyaival kapcsolatban azt állapítja meg, hogy az időrelációk összessége az események (állapot, folyamat, cselekvés) elrendezése grammatikai és lexikai elemek segítségével, valamint minden szövegtípusra jellemző, hogy minden eseménynek van referenciaideje, amely vagy azonos a beszédidővel, vagy különbözik attól (Eöry, 2006: 236). Továbbá megjegyzi, Vater az elemzések bemutatására hálózatos ábrázolást alkalmaz, amely Beaugrande-nál és Dresslernél is feltűnik a koherenciavizsgálatban.

Egyetérthetünk Eöry megállapításával, miszerint a külföldi szakirodalom sem kínál olyan modellt, amely a szövegek időszerkezetét átfogóan tárgyalja. A továbbiakban Tolcsvai elméletét ismertetem röviden, amely a legalkalmasabbnak tűnik az élettörténetek időbeli viszonyainak tanulmányozására.

Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanában (2001) *Az idő jelölése a szövegben* c. fejezetben Bull és Vater elképzeléseire támaszkodva, azokat továbbgondolva fejti ki a szöveg időviszonyaival kapcsolatos elméletét. Bull időszerkezeti vizsgálatának középpontjában az **igeidő** áll. Az elemzés ábrázolásához egy orientációs tengelyekből álló sémát alkalmaz, mely lineáris természetű, és meghatározó kategóriái az időpont és az időtartam. A modell további kulcsfontosságú fogalma a **viszonyítás**, illetve a **viszonyítási pont**. Az elsődleges időtengely legfontosabb pontja a **kiindulópont**, a **jelenpont** (JP, amely a viszonyítási pontot képezi, az origóhoz hasonlóan). Az események időbeli eltérése vektorokkal ábrázolható, az alábbi jelölésekkel: E = esemény, V = vektor, 0V = jelen, -V = múlt, +V = jövő. Tehát a JP-hez viszonyítva:

E (JP -V),

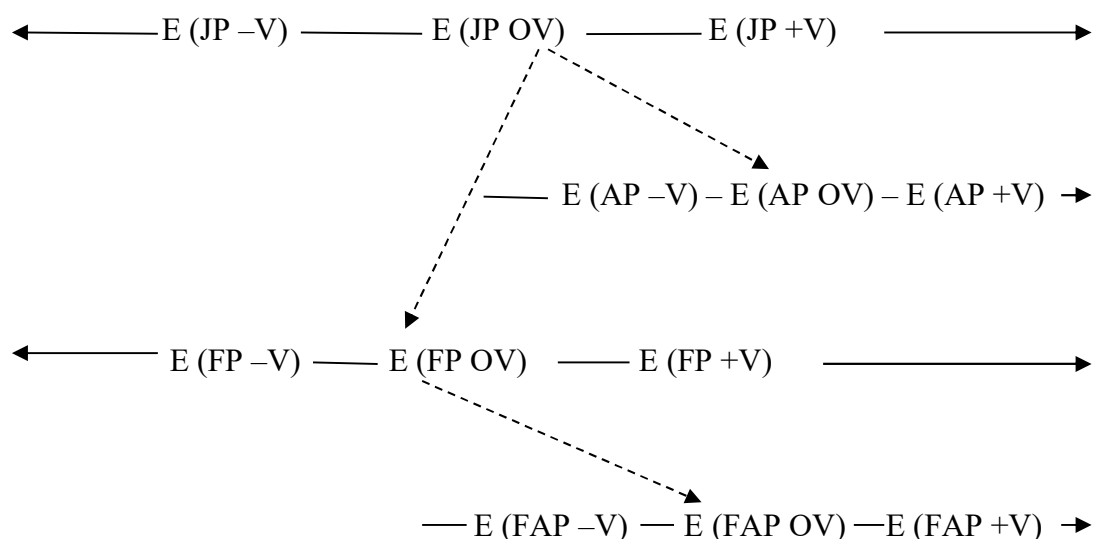
E (JP 0V),

E (JP +V),

ahol a „-” azt jelzi, hogy a viszonyítási ponthoz, vagyis a beszédidőhöz képest korábban történt valami, a „+” azt jelzi, hogy a viszonyítási ponthoz képest később történik valami, míg a „0” azt jelöli, hogy valami a viszonyítási pont idejében történik.

Az elsődleges időtengelyen kívül a modellben más időtengelyek is helyet kapnak. A múlt eseményeire a **felidézett (F) események** időtengelye vonatkozik, melynek középpontja az FP (felidézett pont), ehhez képest ábrázolható a jelen, a múlt és a jövő. A harmadik az **anticipált (sejtett) események** tengelye, melynek középpontja az AP (anticipált pont), s melyen szintén ábrázolható a három lineáris idővonatkozás. Ezenkívül van még egy negyedik tengely, mely a második és a harmadik tengellyel áll összefüggésben, vagyis ez a felidézett anticipált események tengelye, melynek kiindulópontja az FAP (felidézett anticipált pont).

A Bull által megalkotott időrendszer Tolcsvai (2001: 153) és Eöry (2006: 237) nyomán:

2. ábra – A Bull által megalkotott időrendszer

Ez a modell elsősorban az elbeszélő szövegek elemzésére alkalmazható, hiszen azokban az időbeli szerkezetnek, az időbeli egymásutániségnek és folytonosságnak meghatározó szerepe van. A múlt, jelen és jövő időt, az egy-, elő- és utóidejűséget jól láttatja az ábrázolás, de az ige más jelentésrétegei, pl. az akcióminőség, az igeaspektus, melyek szintén hozzájárulhatnak, árnyalhatják a szöveg időszerkezetét, nem kerülnek kifejezésre (Eöry, 2006: 238). Tolcsvai a

modell alkalmazása mellett megpróbálja a jelentésrétegeket is bevonni a szövegek időszerkezetének vizsgálatakor.

Elemzésében Tolcsvai kitér az igék idejére, alakjára, arra, hogy időtartamot vagy időpontot, folyamatos vagy befejezett cselekvést, illetve történést jelölnek-e. Meghatározza az eseményidő és a beszédidő viszonyát, kognitív szempontból is, amely véleménye szerint fontosabb lehet a szerkezeti leírásnál. A kognitív műveleti leírás során figyelembe kell venni a beszélő és a hallgató ismereteit, és ahhoz mérten határozható meg, mely viszonyokat kell kifejtetni, és melyeket nem. A beszélő a saját belső idejében helyezkedik el, amely a hallgató számára a reprezentáció szempontjából kiindulópontot jelent, a befogadó számára pedig kiindulópont az értelmezés során (Tolcsvai Nagy, 2001: 154–157).

A továbbiakban a Tolcsvai (2001) által, Bull nyomán felvázolt modell segítségével és Eőry (2006) alapján próbálom bemutatni a beszélt nyelvi történetmondás időszerkezetének jellegzetességeit. A modell előreláthatóan nem biztosít komplex elemzést, de megvizsgálom, mennyire alkalmas az élettörténeti narratívákban a beszédidő, az eseményidő és a referenciaidő viszonyának, a jelen, múlt és jövő idő alkalmazásának kimutatására.

Mivel a modell által javasolt ábrázolás az élettörténetek teljes szövegének esetében túlságosan bonyolulttá és áttekinthetetlenné válna, kisebb terjedelmű szövegrészeket fogok elemezni: a történetmesélést (pontosabban az élettörténetek indítását), valamint a gondolat kifejtő, véleménynyilvánító szövegrészeket, mivel várhatóan különbség mutatkozik közöttük az időhasználat tekintetében. Hogy az élettörténeti szövegek időszerkezetéről minél átfogóbb képet alkothassunk, szükségesnek tartom, hogy elrugaszkodjak valamelyest ettől a modelltől, és az élettörténet időszerkezetét tágabb látószögből, a szövegtani szempontú elemzésen kívül érintőlegesen más tudományágak (pl. irodalomelmélet, pszichológia) eredményeit felhasználva is vizsgálódjak. A szövegek jellegzetességeiből adódóan kiválóan alkalmasnak találom erre az időszerkezetnek a visszaemlékezéssel összefüggésben való tárgyalását, ami tovább gazdagítja a szövegtani vizsgálat eredményeit.

Minden esemény, történés időben és térben bontakozik ki. Ahogy a deiktikus elemek vizsgálata során is láthattuk, az élettörténeti narratíva eseményei is időhöz és térhez kötöttek. Az élettörténetek átfogó, általános időszerkezetének alapját az életünk történéseire való visszaemlékezés határozza meg. Az 5.1. fejezet tehát némi átfedést mutat a 3.2. fejezettel.

Az előző fejezetben a nézőpont vizsgálatokor is meggyőződhattünk arról, hogy az idő és a tér szövegbeli kijelölése szorosan összefügg a nézőponttal. A nézőpont változásával változik a tér és az idő reprezentálása is: a történetmesélő látószögéből érzékeljük a tér és az idő változását, kitágulását, összeszűkülését.

A történet létrejöttének ideje természetesen különbözik a történetmesélés idejétől. A narráció már megtörtént eseményeket mutat be. Az emlékezéssel foglalkozó kutatók közül többen is megállapították, hogy az emlékezés mindig a jelenből történik. Az emlékezés retrospektív jellegű, a jelenből tekintünk vissza a múltra, vagyis a jelenből felidézett múlt kap hangot az élettörténetekben. Az elbeszélő a jelenből visszapillantva a múlt eseményeire az élettörténet egészét is átlátja. Az emlékezés során emlékeinket narratív keretbe ágyazzuk, (élet)történétté szervezzük, melynek egyik meghatározó tényezője az időbeli szerveződés. Az élettörténet időszerkezete szoros összefüggésben áll az önéletrajzi idővel.

Az elbeszélő számára az első problémát általában az jelenti, hogyan kezdje az élettörténet mesélését. Megnehezíti a helyzetet, nemcsak a történetindítás, hanem az egész élettörténet tekintetében is, ha a történetmesélő egyén nem ismeri jól, vagy egyáltalán nem ismeri a beszélgetőpartnert, de az is befolyásolhatja az elbeszélőt, hogy tudatában van annak, élettörténete a nyilvánosság elé kerül.

Az elbeszélők többnyire születésükkel, első vagy korai gyermekkori emlékeikkel, illetve a család életkörülményeinek elmesélésével indítják életük történetét. Más elbeszélők ősök rövid történetét, bemutatását követően idézik fel gyermekkorukat. Mint ahogyan az irodalomban, úgy a beszélt nyelvi élettörténetekben is elképzelhető lenne, hogy az elbeszélők nem kronologikus sorrendben kezdik a történetmesélést, hanem „in medias res”, vagyis életük egy kiemelkedő eseményével indítják történetüket, ez azonban nem volt jellemző az általam vizsgált anyagban.

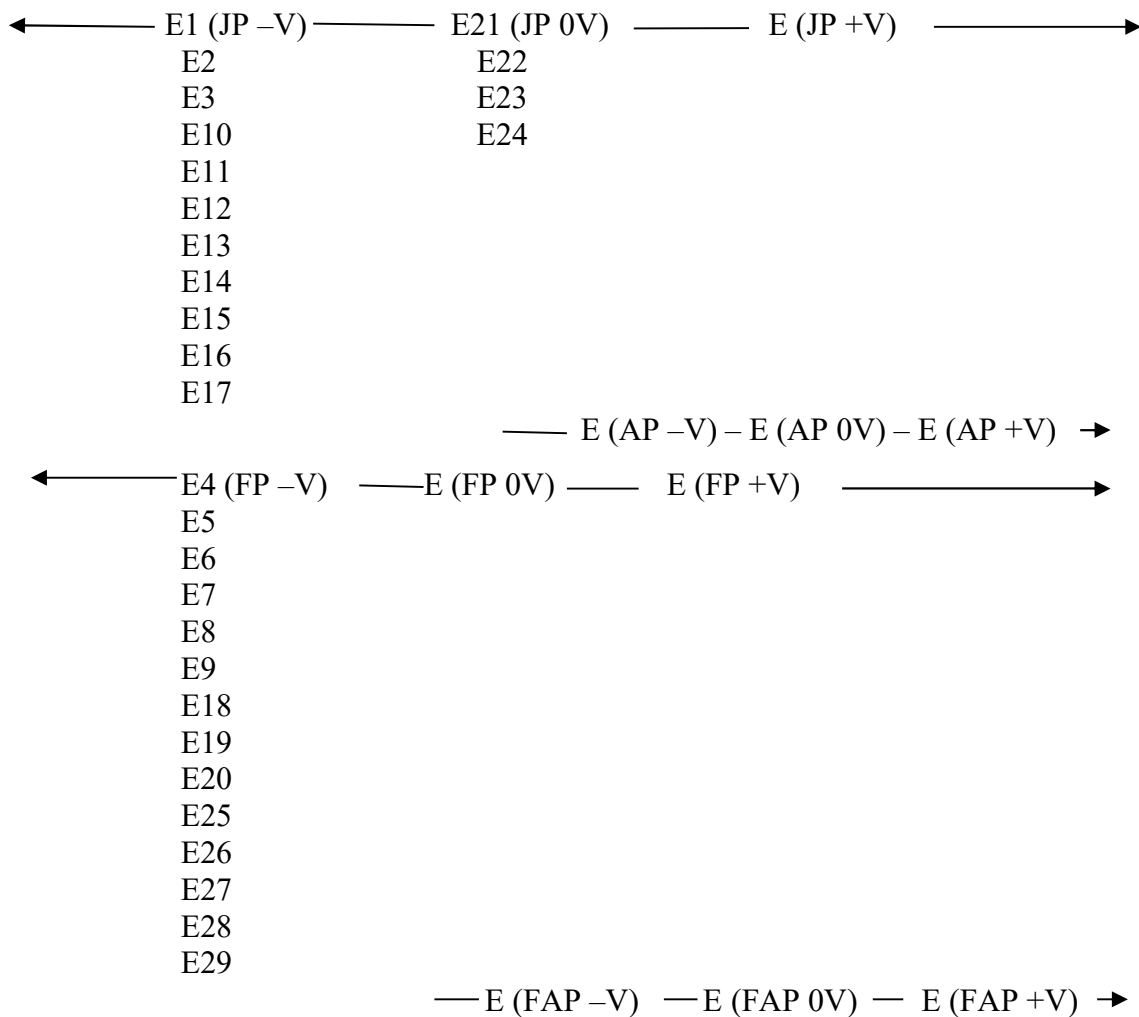
Az alábbiakban Anna (1937) élettörténetének kezdősorait, vagyis a történetindítás időszerkezetét elemzem a Tolcsvai által javasolt Bull-féle modell alapján.

- (53) „Ezerkilencszázharminchét december hatodikán, Mikulás napján, reggel hét órakor születtem Újvidéken. Édesanyámnak engem hozott a Mikulás. Első gyerek voltam. Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot.

Rövidáru-kiskereskedésünk volt Újvidéken a Temerini utcában. Szépen élhettünk a boltból. Apám Zsablyán született, korán árva maradt, Újvidékre került, itt tanulta ki a kereskedői szakmát. Német volt, szorgalmas ember. Gyorsan sikerült önállósulnia, üzletet nyitott. Anyai nagyanyám és nagyapám is velünk élt, igazi család voltunk. Rendezett, jó körülmények között éltünk. Korai gyerekkoromra nem nagyon tudok visszaemlékezni. Sokan azt állítják, hogy két-három éves korukra is emlékeznek. A második világháborúra már emlékszem. Ekkor kezdődtek számunkra a rossz napok. A boltot államosították, apám munka nélkül maradt: a jólétből a nincstelenségbe csöppentünk, de akkor mindenki rosszul élt.”
(VMNÉ: 101)

- E1 = *(ezerkilencszázharminchét december hatodikán, Mikulás napján, reggel hét órakor) születtem*
- E2 = *hozott* (a Mikulás)
- E3 = *(első gyerek) voltam*
- E4 = *(jómódú családba) születtem*
- E5 = *(anyám háziasszony) volt*
- E6 = *(nem) kellett* (dolgoznia)
- E7 = *(édesapám kereskedőként) eltartotta* (a családot)
- E8 = *(rövidáru-kiskereskedésünk) volt*
- E9 = *(szépen) élhettünk*
- E10 = *(apám Zsablyán) született*
- E11 = *(korán árva) maradt*
- E12 = *(Újvidékre) került*
- E13 = *tanulta ki* (a kereskedői szakmát)
- E14 = *(német) volt*
- E15 = *(szorgalmas ember)(volt)*
- E16 = *(gyorsan) sikerült* (önállósulnia)
- E17 = *(üzletet) nyitott*
- E18 = *(anyai nagyanyám és nagyapám is velünk) élt*
- E19 = *(igazi család) voltunk*

- E20 = (rendezett, jó körülmények között) *éltünk*
 E21 = (korai gyerekkoromra *nem* nagyon) *tudok* (visszaemlékezni)
 E22 = (azt) *állítják*
 E23 = (két-három éves korukra is) *emlékeznek*
 E24 = (a második világháborúra) *emlékszem*
 E25 = (*ekkor*) *kezdődtek* (a rossz napok)
 E26 = (a boltot) *államosították*
 E27 = (apám munka nélkül) *maradt*
 E28 = (nincstelenségbe) *csöppentünk*
 E29 = (*akkor* mindenki rosszul) *élt*

3. ábra – Az (53) szövegrészlet időszerkezete a Bull-féle modell alapján

A történetmesélés ideje az interjúkészítés jelen ideje, ezt tekinthetjük a beszélő kiindulópontjának, origójának. A fenti (53) történetkezdésből is kitűnik, hogy az élettörténetek eseményideje a múlt. Az események az elsődleges tengely jelenpontjához, vagyis a beszédidőhöz képesti múltban (E1–E3, E10–E17), illetve a felidézett múltban történtek (E4–E9, E18–E20, E25–E29). Láthatjuk, hogy egyes események nem az elbeszélő saját, valós emlékei, hanem a családtagok által beépített emlékek, de az is leolvasható az ábráról, hogy az elbeszélő az események jelentős részét saját emlékeiből idézi fel, vagyis visszaemlékszik azokra. Az élettörténeti események valós ideje meg van jelölve: az idézett részlet első mondata a megszületés pontos időbeli meghatározásával kezdődik (amely elsősorban számnévvel és időhatározó-szóval történik). A szöveg további részében már nem kapunk ennyire pontos meghatározásokat, az idő jelölésének szerepét főként az igei időjelek (múlt és jelen) veszik át. Amikor az elbeszélő kitér édesapja történetére, amely egy rövidke élettörténet a saját élettörténetén belül, a távoli múltba, saját élettörténetének idején kívüli időbe ugrik vissza. Ezt azonban grammatikai vagy más elemek nem jelzik, az olvasó/hallgató a világról alkotott tudása alapján helyezi el ezen eseményeket egy korábbi múltban. Majd a két élettörténet összefonódik, időbelileg összeér egy bizonyos ponton – az elbeszélő megszületésének pillanatában. Az édesapa történetében egy időhatározó-szó (*korán*) és egy komplex idő- és módhatározószó (*gyorsan*) révén szerzünk információt a történeten belüli történetben az idő igen gyors ütemű múlásáról. Amikor az elbeszélő megpróbál visszaemlékezni gyermekkori élményeire, fogalmi jelentésű szavak alapján tudunk következtetni az idő múlására, *korai gyermekkorára* nem tud visszaemlékezni, de a *második világháborúval* kapcsolatos emlékeit már fel tudja idézni (erre az időpontra az *ekkor*, majd az *akkor* névmási határozószókkal utal a következő mondatokban).

A jelenpontnak mint referenciális középpontnak az eseményei a JP 0V oszlophoz tartozó események. Megállapítható, hogy a jelen idő használata nem jellemző, hiszen a megélt események a múltban játszódtak le, a jelen idő csak a visszaemlékezés kapcsán kifejtett gondolatok során jut kifejezésre néhány mondat erejéig. Az E22 és E23 igék azonban nem a beszédidő jelenére vonatkoznak, hanem egy általános érvényű jelen időt jelölnek.

A Bull-féle modell ábrázolásmódjában hiányosságok is felfedezhetők. Az élettörténetek eseményei a múltban történnek, némelyek a távolabbi, míg mások a közelebbi múltban. Véleményem szerint ennél a szövegtípusnál fontos lehet annak bemutatása is, milyen sorrendben

követik egymást a múlt eseményei (ezt szükség esetén – ha hosszabb szövegrészletet elemzünk – a modell ábrázolásmódjának módosításával tudnánk valamelyest láttatni: az eseményeknek a múlt tengelyén történő vízszintes eltolásával). Szintén nem érzékelteti a modell, hogy milyen időléptékkel haladunk az élettörténetben, vagyis hogy életének egy-egy periódusát részletesebben meséli az elbeszélő, vagy esetleg átugrik bizonyos eseményeket, kihagy egy rövidebb vagy hosszabb időintervallumot.

Az (54) szövegrészlet a jelen idő használatát példázza.

(54) „Még el szeretném mondani azt is, hogy minden rosszban van valami jó is. Látjuk, érezzük, hogy ezek a változások nem hoztak olyan sok jót országunkra, mint amennyit vártunk tőlük. Tény azonban, hogy ez hosszantartó, nehéz folyamat. Örülni kell annak, hogy a demokráciának legalább a csírái érezhetők már. Még nagyon sok időnek el kell múlnia, hogy itt nyugalom és béke legyen. El kell fogadni a másságot. Azt tartom feladatomnak, hogy előkészítsem az embereket a megbékélésre.” (VMNÉ: 137)

E1 = *szeretném* (elmondani)

E2 = (minden rosszban) *van* (valami jó)

E3 = *látjuk*

E4 = *érezzük*

E5 = (a változások) *nem hoztak*

E6 = (amennyit) *vártunk* (tőlük)

E7 = *tény* (az)

E8 = (ez hosszantartó, kemény) *folyamat*

E9 = (örülni) *kell* (annak)

E10 = (a demokráciának ... a csírái) *érezhetők* (már)

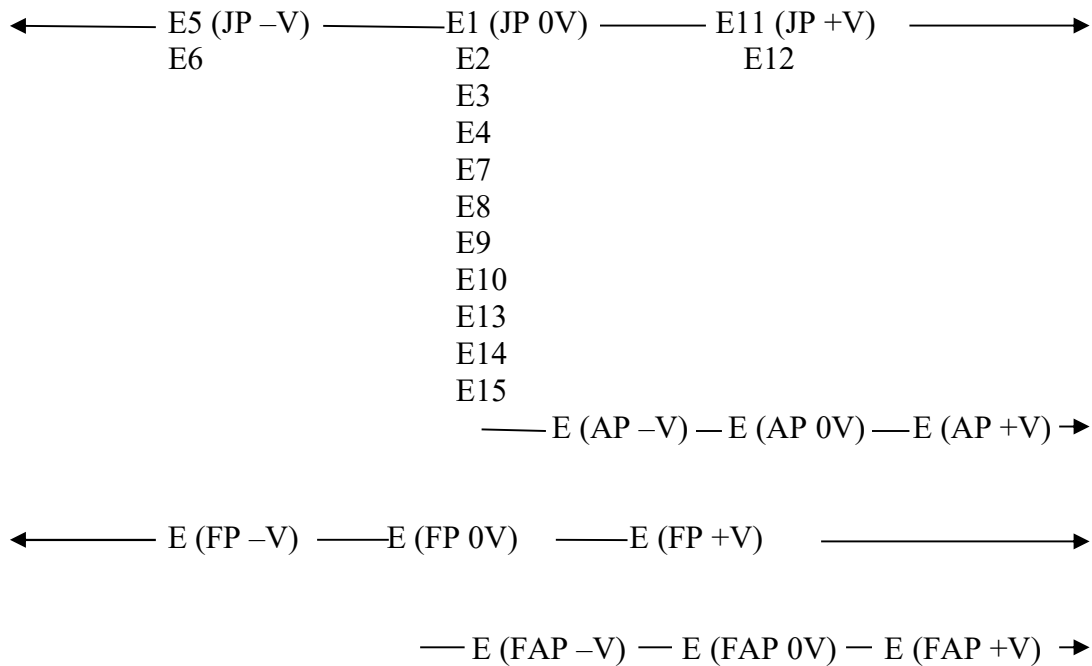
E11 = (*még* nagyon sok időnek el) *kell* (múlnia)

E12 = (nyugalom és béke) *legyen*

E13 = (el) *kell* (fogadni)

E14 = (azt) *tartom* (feladatomnak)

E15 = *előkészítsem* (az embereket a megbékélésre)

4. ábra – Az (54) szövegrészlet időszerkezete a Bull-féle modell alapján

A fenti (54) szövegrészlet szépen példázza a jelen idő használatának egyik leggyakoribb esetét: a jelen idő leginkább véleménykifejtéskor használatos, a mai világ eseményeiről, jelenségeiről kifejtett gondolatok jellemzője. Az ábráról is leolvasható, hogy a példaszövegben a jelen idejű igék vannak túlsúlyban. Az időjelölés legmeghatározóbb nyelvi eszközei ebben az esetben is az igei időjelek. Időhatározó-szók csak ritkán fordulnak elő (*már, még*). Az E1 (*el szeretném mondani*) a beszédidő pillanatára, jelenére vonatkozik, míg a többi, jelen időt kifejező nyelvi elem nem annyira a jelen eseményeire vonatkozik, inkább egy általános érvényű (olykor a jövőt is magában foglaló, pl. *el kell fogadni, előkészítsem*), kiterjesztett jelen időt jelöl. A *még nagyon sok időnek el kell múlnia* tagmondat a jelen idejű ige ellenére jövő idejű történetet fejez ki, hiszen az ige jelentését más lexikai elemek is kiegészítik, míg az E11–12 formailag is jövő idejű.

A fent bemutatott két szövegrészlet szépen példázza, hogy a **történetmesélést a múlt idő** használata jellemzi, míg a **gondolatfkifejtő, véleménynyilvánító** és hasonló szövegrészekben a **jelen idő** dominál. A történetmesélés során a jelen idő nem jellemző, a fontosabb események narrációja alkalmával is ritka. A következő alfejezetben egy korábbi idézet (56a–b) a jelen idejű történetfelidézést példázza, valamint további néhány példa olvasható a jelen idő alkalmazására.

5.1.2. Élettörténeti kronológia¹¹

Az alábbiakban az élettörténeti narratívák néhány további időkezelési jellegzetességét mutatom be.

Az élettörténeti szöveg az egyén életénél korábbi időkbe is visszanyúlhat. A történetmesélő olykor kitér a megszületése előtti eseményekre is, ennek példáját láthattuk az (53) szövegrészletben is (ez az élettörténet bármely pontján bekövetkezhet). Ezek az emlékek természetesen nem az elbeszélő saját emlékei, hanem a családban olykor legendaszerűen hagyományozódó történetek. Ezt példázza Júlia (1939) élettörténete is:

- (55) „Sajnos egyik nagyapámat sem ismertem meg. Mindketten jóval előbb meghaltak, mint ahogy én megszülettem volna. Anyai nagyapámról csak annyit tudtam meg, hogy gondnok volt a református egyháznál, és arról volt ismeretes, hogy azon kevesek közé tartozott, aki írástudó volt. Mindenkinek ő írta a kérvényeket. [...] Az emberek nem tudták, hogyan kell egy ilyen papírt összeállítani, nagyapám írástudó lévén jól értett ehhez, bár még gyerekkorában az egyik barátja náddal véletlenül kiszúrta az egyik szemét. Félszemű volt, de ez mit sem számított neki, mert nagyon szeretett olvasni. Ő alapította meg a könyvtárunkat is, amely még a háború előtt megvolt.” (VMNÉ: 120)

¹¹ A 3.2. és az 5.1.2. fejezet a *Hungarológiai Közlemények* 2012/3. számában megjelent tanulmányom bővített változata. Lásd: Laki, 2012a.

Néhány elbeszélő pontosan emlékszik arra, melyek az első emlékei. Ezek általában pillanatképszerű emlékek vagy azok sora, esetleg rövid történetek, történetrészletek. A következő idézetekben a narrátor (Anna, 1946) reflektál a „beépített” és saját első emlékeire:

(56a) „– Milyen volt (a!) gyerekkorod?

– Azt hiszem, olyan, mint a háború utáni generációk tipikus gyerekkora. A kellemetlen körülmények ellenére boldog, mert olyan családban nőttem fel, ahol megvolt az összetartás, szeretet. Ezerkilencszáznegyvenhat december tizedikén (az Emberi jogok napján és két évvel az Emberi jogok deklarációjának meghozatala előtt) a gakovói lógorban születtem, ahová anyámat német származása miatt zárták be. Negyvenhétben szabadultunk ki a lógorból, és anyám szüleihez mentünk Pancsovára. Ezt anyám meséiből tudom – és az első visszaemlékezéseim egyike, ahogyan sorba állok kenyérért, amit jegyre vásároltunk.” (VMNÉ: 200)

Majd így folytatja élettörténetét következő gyermekkori emlékével, melyet pontosan meghatároz, hány éves korából származik:

(56b) „Következő emlékem négyéves koromból ered, otthon vagyok, várom szüleim visszatérését öcsém keresztelőjéről. Emlékszem, szerettem volna, hogy Józsefnek hívják – Jánosnak nevezték el apám után, ami a magyaroknál szokás volt. A keresztelőről fiákeren jöttek vissza, mondják, testvéremet Jánosnak hívják, amire én sírva fakadtam.” (VMNÉ: 200)

Az előző fejezetben már idézett szövegrészletben is láthattuk, hogy a narrátor első emlékeinek felidézésekor megjelenik a jelen idő használata. Ez a jelen idejű történetmesélés ritka példáinak egyike.

Ahogy már korábban láthattuk, a történetmesélők jelentős része a szép, boldog gyermekkori képét festi meg, amelyet – saját bevallásuk szerint (a múlttal egyetemben) – olykor idealizálnak.

- (57a) „Hat fiú után születtem én, az egyedüli lány, a legfiatalabb gyermek, akinek nagyon szép gyermekkorra volt.” (VMNÉ: 62)
- (57b) „A gyerekkorom nagyon szép volt. Rengeteget játszottunk, a természetben csavartunk. (VMNÉ: 191)
- (57c) „Úgy vélem, hajlamosak vagyunk idealizálni a gyermekkort, fiatalkort, múltat, s így van ez esetben is.” (VMNÉ: 162)

Szó esett már az élettörténetek foratókönyvével kapcsolatban arról, hogy néhány szövegben igen gyakori jelenség, hogy az egyén a régmúlt eseményeit mesélve – szembeállításként – állandóan a jelenre reflektál. Ez az élettörténetek időszerkezete szempontjából is lényeges jellemző: a visszaemlékezéseket a múlt és a jelen párhuzama színesíti.

- (58a) „A tánciskola nagyon emlékezetes maradt, a fiatalságnak szüksége van egy kis szórakozásra. Ha ez nincs, akkor nincs hol megismerkedniük, nincs hol szórakozniuk. Az, amit ma tesznek, nem szép! A mi időnkben nem volt ital és cigarettázás, csak az előcsarnokban volt szabad dohányozni. A táncterem gyönyörű szép volt.” (VMNÉ: 64)
- (58b) „El kell mondjam, hogy nagyon figyelmes férjem volt. Már húsz éve nézem a fiatalokat, ahogy bejönnek a lépcsőházba, vagy az emeletre, egyáltalán nem előzékenyek.” (VMNÉ: 68)
- (58c) „Szerettünk ebéd közben elbeszélgetni, megbeszélni az ügyes-bajos dolgainkat. Szükség van erre a családban, mert a sok munka, elfoglaltság miatt ma másképp élnek az emberek, mint régen.” (VMNÉ: 73)
- (58d) „A szüleim nem voltak túl szigorúak, de a mostani neveléshez képest az sokkal szigorúbb volt...” (VMNÉ: 54)

Az alábbiakban néhány újabb példát olvashatunk a múlt és a jelen idő jellegzetes használatára. Az élettörténeti szövegek természetükből adódóan a múlt eseményei felé fordulnak, a visszaemlékezések a múltat idézik fel. Ezzel összhangban az életesemények elmesélése is túlnyomórészt múlt időben történik, vagyis a múlt idő használata jellemző. A történetek

elmesélésekor az elbeszélők elsősorban az önmagukról való gondolkodás során, jellemző tulajdonságaik bemutatásakor, egy eseménnyel, jelenséggel kapcsolatos gondolataik közlésekor, a jelen történéseinek bemutatásakor, a mindennapi események felidézésekor stb. alkalmazzák a jelen időt. Pl.:

- (59a) „Visszamentem a Forumba. Az iskolában két váltásban dolgoztam, rossz volt az órarend, két kislányom volt. Hova a gyerekekkel, melyik nagymama? S láttam, ez túl sok. Imádom a gyerekeket, az iskolásokat is, az enyéimet is otthon. Ha munkaviszonyban vagy, bármennyire igyekszel, sosem vagy eleget gyerekekkel. És hát így átálltam ismét a Forum házba, ahol jobb volt a munkaidő. Ez hat évig tartott, amíg lányaim felcseperedtek. Az ifjúsági lapban dolgoztam. Akkortájt ez nagy tirázsú lap volt, vásárolták mindenfelé, Magyarországon is, mert mi abban az időben szabadelvűbbek voltunk, mint bárki a környéken. Titkár voltam, bedolgoztam a zenei rovatba is. Így közelebb kerültem a szakmámhoz, s minden jó volt addig, amíg rá nem jöttem: vén vagyok én egy ifjúsági lapban. És visszatértem a Balettiskolába.” (VMNÉ: 165)
- (59b) „Hiszem, hogy voluntőr munkám, kapcsolatban van a nők helyzete iránti érdeklődéssel. [...] (Kilencvenhétől kétezerkettőig a tanács tagja és a Női stúdióközgyűlésének elnöknője voltam, valamint aktívan részt vettem ennek fejlődésében.) Felettébb büszke vagyok erre, törekszem, hogy hassunk a vajdasági nőmozgalomra. Mellesleg el kell mondanom, hogy nem tartozom a vezér, a harizmatikus típusok közé.” (VMNÉ: 209)
- (59c) „Elgondolásunk az, hogy mindenki tehet valamit azért, hogy változtasson életén, hogy másért is tegyen valamit. Az a szerepünk, hogy a nőket önnálóságra készítjük fel, hogy felismerjék képességeiket, megértsék: mindig valami újat tanulhatnak, hogy változtassanak, csatlakozzanak a közösség munkájához, az egyházközösségekhez, ahol szükséges a menekültek, a romák jelenléte.” (VMNÉ: 211)

Jelen idejű igealakot használnak a történetmesélők az idézés során, vagyis ha egy történet elmondásakor idézik saját vagy a történet egy szereplőjének szavait. Megjegyzem, a Bull-féle modellben a felidézett események, mondatok során megjelenő jelen időt a felidézett események tengelyének jelen idejében ábrázolhatjuk.

(60a) „Néhány átvirrasztott éjszaka után összeszedtem bátorságom, és kijelentettem: Ezt én nem vállalom, megyek haza!” (VMNÉ: 227)

(60b) „Mondogatta is nekem: »Látod, ezt nem biztos, hogy közlik, az is lehet, hogy nem kapok érte pénzt. Mégis az az öröm, amíg gondolkodom rajta, felvázolom és megírom, szóval maga az alkotás, mindenért kárpótol. Ez az életem, s ezeket a pillanatok nem veheti el tőlem senki.«” (VMNÉ: 155).

Az elbeszélő többnyire a kisgyermekkorától napjainkig megélt életeseményeket osztja meg a befogadóval, de mindezt szelektíven teszi. Az emlékek általában felfűzhetők egy lineáris időtengelyre, de csak **részben** követnek **kronologikus** sorrendet.

Az élettörténetek fő eseményei többé-kevésbé kronologikus sorrendben szerveződnek: pl. a születés, életkörülmények, iskola, munka, családalapítás elemeket illetően. A nők élettörténetében megfigyelhető, hogy az elmesélt történetek sokszor bizonyos témák köré szerveződnek, pl. gyermekkor, a háború átélése, családalapítás, karrier alakulása, díj elnyerése, utazások, a nők helyzete. Ehhez jelen esetben az is hozzájárul, hogy a beszélgetőpartner kérdések segítségével irányítja a beszélgetést, az élettörténet-mondást. A tematikus egységek azonban a hosszabb monológokon belül is megfigyelhetők, vagyis a szöveg ilyenfajta szerkezetét nem csak az adatgyűjtő személy idézi elő kérdései által. Azt is mondhatnánk, hogy valamiféle asszociáción alapuló emlékfelidezés szervezi az élettörténetek strukturálódását. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy **tematikus-asszociációs** síkon szerveződnek a szövegek (Niedermüller Péter a női élettörténetek tematikus szerveződéséről beszél, vö. Niedermüller, 1988). Egy történet kapcsán újabb történetek vagy ahhoz kapcsolódó újabb gondolatok jutnak az elbeszélő eszébe, ami az emberi elme sajátossága, s ez egyfajta időbeli ingadozást hozhat létre. Az alapvető, főbb események kisebb-nagyobb előre- és visszaugrásokkal többnyire kronologikus sorrendben jelentkeznek, a

társalgási narratíva természetéhez igazodva, de a jellemzően tematikus szálakon előrehaladó élettörténet kronologikussága felborulhat.

Az események egymásutánisága tehát megbomlik, ha a narrátor egy tematika mentén szövi élettörténetét, pl. ha a tanulmányait, a karrierének alakulását követhetjük nyomon életében, s csak később tér vissza (a beszélgetőpartner hatására) magánéletére, házasságára (pl. Júlia, 1926 élettörténete); vagy pl. a férjhez menés, gyermeknevelés után tér vissza arra (szintén a beszélgetőpartner hatására), hogyan tudtak lakást vásárolni fiatal házasokként (Rózsa, 1939 élettörténete) stb.

A (61) idézet azt szemlélteti, hogy az elbeszélő, Anna (1937) tematikus-asszociációs síkon visszakanyarodik élettörténete mesélésekor:

(61) „Elvégeztem a középiskolát, de óvónőként egy napot sem dolgoztam. Mielőtt befejeztem volna ezt az iskolát, már tudtam, éreztem, hogy mindez nem érdekel, másra lenne hajlamom. Úgy éreztem, hogy írni szeretnék. Abban az időben, de előtte is rengeteget olvastam. [...] Kicsi koromban a legkedvesebb játékom a könyvtárosdi volt. Rakosgattam a könyveket, címek, írók szerint jegyzéket készítettem róluk. Nekünk is volt sok könyvünk, a könyvtárból is sokat kölcsönzött apám, így volt mivel játszani. Érdekes, hogy a könyvekkel mindig szépen tudtam játszani, valódi játékaimmel viszont nem. Szép bababútorom volt, de belefeküdtem a kiságyba, s összetört. Meg aztán minden játékomba bele szerettem nézni.” (VMNÉ: 103)

Rózsa (1939) élettörténetében is az olvasás képezi az egyik fő motívumot, részben aköré építi élettörténeti elbeszélését, így többször is visszatér gyermekkorára, mivel annak meghatározó élménye volt az olvasás, az irodalom szeretete. Ez szintén a tematikus-asszociatív szerveződést példázza.

Az időkezelés vizsgálata fényt derít a történet felépítésének stratégiájára, másrészt az elbeszélő belső, pszichés állapotára: „a narratívumokban alkalmazott időkezelés nem azonos a kronologikus idővel, hanem az ún. narratív kronológia szabályait követi. A narratív kronológia lényege, hogy a beszélő szubjektum a számára fontos eseményeket a lineáris kronológia

széttörésével és új rendbe állításával, az idődimenzió sűrítésével, illetve tágításával, tömörítésével és széthúzásával éri el” (Ehmann, 2003: 38).

A történetek kronologikus sorrendben való bemutatásának megbontása tehát ráirányíthatja a figyelmet arra, hogy az adott esemény kimagasló jelentőségű lehet az egyén számára, de ez a történetmesélő személyiségéről is árulkodik, mi az, ami meghatározó életében, amit fontosnak tart elmondani, vagyis jelzésértékű is lehet.

Az élet kiemelkedő eseményeire több alkalommal is visszatérhet az elbeszélő, más-más szempontból mesélve azt. A vizsgált élettörténetekre nem kifejezetten jellemző, hogy a narrátor ismételten elmond egy történetet, ezáltal visszaugorva az eseményidőben. A beszélt nyelvi élettörténetekben a narrátorok egy történetet általában egyszer mondanak el. Az ismétlés hatóköre inkább csak egy-egy tény újbóli felemlítésére terjed ki. Például Júlia (1926) élettörténetében ilyen megismételt tény az első gyermekének megszületése, ami arra enged következtetni, hogy ez mérföldkő volt az életében. Az élettörténetben az elbeszélő középiskolai tanulmányai kapcsán rátér arra, hogy Zágrábban megismerkedett a férjével, majd így folytatja:

(62a) „Huszonkét éves voltam, amikor férjhez mentem, huszonhárom éves koromban született meg az első fiam.” (VMNÉ: 55)

Ezután a beszélgetőpartner visszatér a beszélgetést a munkavállalás témájára, majd a férjhezmenésről faggatja. Ekkor ismételten – szinte szó szerint – hangzik el a már említett tény, új információkkal bővítve:

(62b) „Két gyermekem van. Huszonhárom éves koromban született az első fiam, aki ma diplomás állatorvos, tőle két unokám van.” (VMNÉ: 56)

A kiemelkedő vagy tragikus eseményeket (pl. egy személy elvesztése, egy házasság felbomlása) többször is megemlítheti az elbeszélő.

(63a) „Időközben meghalt apám, és ez számomra nagy megrázkódtatással járt, mert én voltam a kedvence [...]. Csakhamar édesanyám is elhunyt, s ekkor úgy éreztem, hogy összedőlt bennem a világ.” (VMNÉ: 197–198)

(A (63a) idézetben az *időközben* szó egyébként arra utal, hogy az előzőleg elmesélt esemény ideje alatt következett be a halál, tehát a történetmesélő egy kicsit visszaugrik az időben. Erről a következőkben lesz szó.) Az elbeszélő az élettörténet-mondás végéhez közeledve, mintegy életét összegezve, értékelve, az adatgyűjtő személynek arra a kérdésre válaszolva, hogy melyik volt a legboldogabb és a legszomorúbb esemény az életében, ismét megemlíti ezeket az eseményeket:

(63b) „A legszomorúbb pedig, amikor a szüleimet elveszítettem, mert még amikor felnőtt is az ember, jó, ha a szülei ott vannak mellette.” (VMNÉ: 199)

Az élettörténeti eseményidőben **visszaugrások** (analepszis) és **előreugrások** (prolepszis) is megjelenhetnek, vagyis korábbi, illetve későbbi esemény említése kronologikus sorrendben elfoglalt helye előtt. Júlia élettörténetében erre is találunk példát. Az elbeszélő előbb gyermekkori életkörülményeit beszéli el, majd iskoláiról ejt szót. Ezután nagy előreugrás következik az időben, ugyanis a 45 éves osztálytalálkozóra tér ki a történetmondó. Ez ismét az asszociatív gondolkodásmódot példázza. Az elbeszélő a monologikus egység zárásakor az utolsó történetrészhez képest több évtizedet ugorva visszatér gyermekkori, majd kisgyermekkori emlékeihez. A szigorúan vett kronológia ugyan felbomlik, de a történetek egy tematikán belül mozognak.

Az időbeni visszaugrás példáját láthatjuk, amikor Júlia gyermekkorára emlékezve az iskolába járás kapcsán említi a háborút. Majd a munkavállalás, a férjhezmenés és a családalapítás után a beszélgetőpartner a mai hétköznapi tevékenységére kérdez rá. A kronológiát megtörve az adatgyűjtő, feltételezhetően célirányosan, a második világháborúval kapcsolatos emlékeiről kérdezősködik. Ismételten több évtizedet ugrunk vissza az időben, mielőtt visszatérnénk a kronologikus idő folyamának megfelelő pontjához.

Az élettörténet mesélése során nem egyforma részletességgel térünk ki az élet különböző időszakaira, eseményeire. Az elbeszélő egyes eseményeket részletezhet, más események csak röviden, az említés szintjén jelennek meg, bizonyos eseményeket pedig ki is hagyhat (ellipszis).

A történetmondás során természetesen eleve egyfajta **szelekció** érvényesül, hiszen nem mesélhetjük el életünk minden egyes részletét. Az élettörténetek azt mutatják, hogy nem minden életszakaszból rendelkezünk azonos számú emlékkal. De vajon mely életszakaszból származik a legtöbb emlékünkhöz? Arról már volt szó, hogy kisgyermekkorunk emlékeink száma igen csekély, és azok is többnyire szüleink, családtagjaink elmondásaiból válnak „saját emlékeinkké”. Majd fokozatosan növekszik a gyermekkorunk emlékeinek száma. Az elemzett élettörténetek alapján azt mondhatjuk, hogy a legtöbb említett emlék a tizen- és a huszonéves korból, illetve a harmincas éveinkből való. Az élettörténetek ezen részei tehát „kidolgozottabbak”, a történetidő valamelyest lelassul. Ezután fokozatosan csökken az emlékek száma, a történetidő pedig felgyorsul. Az elbeszélő életének későbbi szakaszaiból kevesebb történetet mesél, az élettörténetek ezen részében általában előtérbe kerülnek az egyén általános tulajdonságai, alapigazságok, véleménynyilvánítások, a jelen világ stb. Az idős korból egyre kevesebb vagy csak minimális számú emlék jelentkezik.

Valószínűleg azért idézzük fel a legtöbb emléket fiatalunkból, mivel ez a pályaválasztás, párválasztás, családalapítás, munkába állás időszaka, vagyis ezek életünk legmeghatározóbb eseményei. 40–50 éves kor körül is jelentkezhethet nagyobb számú emlék, általában a nagyszülővé válás időszakából. (Vö. Pataki, 1997.)

A narratív technikák egyike az *idő kinagyítása*, amelyet az elbeszélő történet aprólékos kidolgozottsága jellemez, az eseményidőhöz képest szinte lelassul az élettörténeti idő a narráció során. Ez elsősorban a traumatikus vagy egyéb nagy jelentőségű események elmondása során várható. A történetmondó azonban ezeket az emlékeket viszonylag nyugodt lelkiállapot közepette meséli, nem kavarja fel, és bizonyos idő távlatából emlékeiből szelektálva általában inkább a történet lényeges pontjaira fókuszál. Másrészt elképzelhető, hogy szándékosan nem részletezi azokat, nem bocsátkozik érzelmeinek kendőzetlen bemutatásába. Megfigyelhető, hogy az élettörténet bizonyos pontjain nagyobb periódusokat ölelnek át az emlékek, nagyobb időléptékkal haladva a történetmondásban, illetve az élettörténet eseményidejében, míg más

szövegrészekben az időjelölés pontosabb, részletesebb, kisebb időléptékű. Ez utóbbi a valamilyen szempontból fontosabb vagy kiemelkedő történeteket jellemzi.

Júlia, aki saját életén kívüli időbe is kitekint élettörténetében, a bombázás traumatikus élményének elmondásakor sokkal pontosabb időmeghatározást használ (főként időhatározó-szó, fogalmi jelentésű szavak és névutó segítségével), mint az előző történetek elmondásakor.

(64a) „A *második világháború alatt* le akarták bombázni az állomást, csakhogy a bombák nem pontosan találták el a célt, így az állomás melletti egész sor házat lebombázták. A mi házunk is a bombázás áldozata lett. A mostani házunk kertjének végében volt egy óvóhely. Ott voltunk *aznap délelőtt*, egészen a *bombázás végéig*.” (VMNÉ: 120–121)

Mint ahogyan a következő, korábban idézett példában már láthattuk, a bombázás traumatikus élményének felidézésekor az emlékek aprólékos részletei tárulnak elénk. Az idő lelassul a történetmesélés addigi léptékéhez képest, valamint a helyszínmegjelölést is pontosítja az elbeszélő. A történetmesélő e fontos esemény narrativizálásakor pillanatképeket jelenít meg. E pillanatokban az élettörténet más szöveghelyeihez viszonyítva az idő szinte megáll, kimerevedik.

(64b) „Nagyon korai gyermekkorom emlékéhez tartozik az a nap, amikor a házunkat is találat érte. Magam előtt látom édesanyámat, amint az állomás irányába nézett, ahová a bombák potyogtak. Az óvóhely ajtajában állt, és annyit mondott, hogy biztos, a mi házunkat is eltalálták.” (VMNÉ: 121)

Összegzés. Az 5.1. fejezetben a beszélt nyelvi élettörténetek időszerkezetét tanulmányoztam, az emlékezéssel összefüggésben. Az élettörténetben nem az objektív kronológia, hanem a szubjektív, önéletrajzi idő érvényesül, amelyben az idő lelassulhat, felgyorsulhat, vagy akár meg is állhat egy-egy pillanatra az egyén érzékelése szerint. Mindez pedig kihat az élettörténet szerveződésére is, egyes részek hangsúlyosabbá válnak, míg mások háttérbe szorulnak.

A történetmondás során bizonyos fokú kronologikus sorrendet tapasztalunk, de vannak előre- és visszaugrások is. Fontos kiemelni, hogy a női élettörténetek konstruálódása a viszonylagos kronologikusság mellett tematikus-asszociatív szerveződést mutat. Az események viszonylagos kronologikus sorrendben való bemutatása, illetve az egy tematikán belül jelentkező kronologikusság arra enged következtetni, hogy az élettörténet egyes eseményei között okozati összefüggéseket tárhatunk fel.

Az élettörténetekben két idősík is megjelenik: az elbeszélés jelene és az elbeszélt múlt. Az életesemények elmesélése többnyire múlt időben történik, a jelen idő használata a jelen történéseinek elmondásakor, véleménynyilvánításakor, jellemző tulajdonságok bemutatásakor stb. jelentkezik.

A Bull-féle modell a beszédidő és az eseményidő ábrázolására alkalmasnak bizonyul, illetve jelen szövegek esetében kiemelt szerepe van a felidézett események tengelyének. A történet időléptéke, valamint az előre- és visszaugrások az időben az élettörténet menetében a modell által javasolt ábrázolási móddal nem jutnak megfelelően kifejezésre. Megállapítható, hogy a modell nem alkalmas maradéktalanul a hosszabb terjedelmű élettörténeti szövegek időszerkezetének bemutatására, illetve további kiegészítő elemzéseket, megjegyzéseket igényel.

Amint láthatjuk, a szöveg időszerkezete elsősorban a makroszinten megnyilvánuló tényező. Grammatikai megjelenési formái a szöveg mikro- és mezoszintjén realizálódnak morfémák és lexémák segítségével. Az igeidők, az időhatározó-szók, az időt jelölő igék, az igekötők, fogalmi jelentésű szavak stb. is hozzájárulnak az időjelöléshez, ezek mikroszinten érvényesülnek. A mikroszintű időjelölő elemek megnyilvánulási formái a deixis és a korreferencia is (l. a 4.1.2.2. és a 6.2. fejezetet). Mezoszintű elemek a mondatok, tagmondatok időviszonyai. Az élettörténetek időszerkezetét, valamint a kifejezőeszközöket illetően természetesen további elemzések végezhetők.

5.2. Térszerkezet a beszélt nyelvi élettörténetekben

5.2.1. Térjelölés

Tolcsvai Nagy Gábor kifejti, hogy a térjelölés kérdését a magyar nyelvtanok általában az egyes nyelvi rendszerek tárgyalásakor érintik, pl. a morfológiában a határozóragok bemutatásakor, hangsúlyozva az irányhármasságot, a szófaji rendszerben a határozószók, míg a mondatban a határozók ismertetésekor (Tolcsvai Nagy, 2001: 132). A különböző nyelvtanok megegyeznek abban, hogy a térre vonatkozó nyelvi adatokat olyan mondatkeretben vizsgálják, amely a mondatot zárt, a mondat szerkezetéből és jelentéséből következő propozíciónak fogja fel, valamint nyelvileg kifejtett egységekből vezeti le a térbeli viszonyokat, amelyek ennek következtében elbeszélt viszonyok, nem pedig jelölt helyviszonyok (Tolcsvai Nagy, 2001: 132). A pragmatika és a kognitív nyelvészet újabb szempontokat bevonva, más megközelítésben kutatja a térbeliség nyelvi jelölésének kérdését. Szövegében Tolcsvai ezekre az elképzelésekre alapozva tárgyalja a térjelölés vizsgálatát és eszközeit (Tolcsvai Nagy, 1999; 2001).

Tolcsvai a térbeli relációkat elemezve hangsúlyozza, hogy minden állítás valakitől származik. A távolra és a közelre mutató, valamint a beszédhelyzetben elhelyezkedő vagy azon kívül eső személyek megállapítása valamilyen nézőpontból, kiindulópontból történik. A viszonyítás alapja a mindenkori beszélő elhelyezkedése a térben és az időben. A központi nézőpont a beszélő nézőpontja. Ez az origó, az a kiindulópont, ahonnan reprezentálódnak a szövegben a térben elhelyezkedő dolgok. Tolcsvai (2001: 133) kiemeli, hogy ezt Bühler (1934) fogalmazta meg először: a beszédben a térbeli tájékozódás középpontja az ego, minden eltávolodás, irány, nézőpont, távolság, kiterjedés ehhez viszonyítható. Tolcsvai tehát a térjelölés vizsgálatát is a nézőpont felől közelíti meg, kiemelt szerepet tulajdonít annak, mint ahogyan ez általában jellemző a kognitív nyelvészeti elméletekre. „A térbeli kiindulópont a beszélőváltással együtt változik, minden beszélő a saját térbeli kiindulópontját érvényesíti” (Tolcsvai Nagy, 2001: 134). Tolcsvai Levinson modelljét ismerteti, amely Bühler modelljének továbbfejlesztett változata. Eszerint a **térbeli kiindulópont összetevői:**

- „1. a középponti személy a beszélő,
2. a középponti idő a beszélő beszédének ideje,
3. a középponti hely a beszélő elhelyezkedése a beszéd idejében,
4. a társalgás középpontja az a pont, ahol a beszélő a beszéd alatt pillanatnyilag tartózkodik,
5. a társadalmi középpont a beszélő társadalmi státusa és rangja, ehhez viszonyul a hallgató és az említett státusa és rangja” (Levinson, 1983: 64; idézi Tolcsvai Nagy, 2001: 134).

A térjelölés szinte minden szövegben megtörténik, ami egyben alátámasztja, hogy a tér meghatározása a szöveg fontos eleme. A szöveg térrendszere mezo- és makroszintű szövegtani jellemző, amelynek szerepe van a szöveg értelemszerkezetének kialakításában is, nyelvi elemei azonban a mikroszinten jelentkeznek, hozzájárulva a szöveg koherenciájának létrejöttéhez.

A térvizonyok vizsgálatakor Tolcsvai kiemeli az elhelyezés és az irányadás kategóriáinak elkülönítését (amit fontosabbnak tart az irányhármasságnál). A tér jelölésében különböző nyelvi eszközök vehetnek részt: igei személyragok és birtokos személyjelek, határozói esetragok és névutók, igekötők, határozószók, személyes névmások, valamint fogalmi jelentésű lexikai elemek (igék, főnevek, melléknemek) (Tolcsvai Nagy, 2001: 139–140). Ezek közül néhány a magyar nyelvben még további kutatást igényel.

„A szövegbeli térjelölés [...] a beszélő vagy a hallgató szövegértésében a térjelölések bizonyos térbeli pontok vagy tartományok deiktikus vagy referenciális és fogalmi kijelölései, amelyek egymással meglévő kapcsolataikkal egy térszerkezetet alkotnak mint reprezentációt” (Tolcsvai Nagy, 2001: 146). Tolcsvai kiemeli, hogy „a szövegben a beszélő nézőpontjának megfelelő térjelölés érvényesül, amely elősegíti a megértést, az interakciót” (Tolcsvai Nagy, 2001: 147). A térkijelölés azonban azáltal, hogy nézőponthoz kötött, valamelyest korlátozottá is válik.

A térbeli viszonyokat jelölő nyelvi kifejezőeszközök a szövegvilágban válnak érthetővé a beszélő és a hallgató számára. Tolcsvai különböző tereket különít el. Ha a szöveget egy külső nézőpontból szemlélhető objektív térnek tekintjük, akkor az a tér a létező világ egy része, melynek határai vannak. Ilyen szempontból beszél zárt terekről (*szoba, ház* stb.), félig zárt terekről (*utca, tér*) és teljesen nyitott terekről (*puszta, tenger* stb.) (Tolcsvai Nagy, 2001: 141). Ez utóbbit az észlelés határai határolják, és ennél a nézőpontnál elegendő csupán a tér

megnevezése, ugyanis ilyen esetekben a térnek kisebb a jelentősége a szövegben; ha nem egy térben helyezkedik el a beszélő/író és a hallgató/olvasó, szintén csökken a tér jelentősége (Tolcsvai Nagy, 2001: 141).

5.2.2. Emlék(tér)(kép)

Az élettörténetekben az elbeszélő a történeteket, a felidézett emlékeket általában térben is elhelyezi, melyről hol tágabb, hol szűkebb perspektívából fest képet. Az elbeszélő 'én' térben való elhelyezése az élettörténetek lényeges eleme. A gyermek-, a fiatal-, a felnőttkori életterek, az egyént körülvevő világ felidézése folyamatosan előremozdítja az élettörténetet. A helyszínek tehát szövegszervező erőként is működhetnek. Az emlékek által felidézett terekből kirajzolódik az egyén önéletrajzi tere, emléktérképe.

Az én térbeli meghatározása szoros összefüggést mutat az identitásképződéssel, hiszen az egyént valamiféleképpen meghatározza a tér, amelyben él. Azon túl, hogy a térnek szövegszervező szerepe is lehet, a visszaemlékezések során az én tereinek felidézése sokszor magát az emlékezés folyamatát is segíti. A helyszín leírása közben visszaidéződnek a hozzá kapcsolódó emlékek, történetek, emléktöredékek.

Az élettörténetekben a teret az elbeszélő E/1. személyű volta határozza meg. A múlt és a jelen eseményei, azok tere az elbeszélő nézőpontjából prezentálódnak, vagyis a narrátor szemszögéből értelmezhetők.

Az én térbeli pozicionálása minden élettörténet része. A legtöbb szöveg a születési hely meghatározásával kezdődik. A konkrét hely megjelöléséhez, amely gyakran együtt jár a születési idő megjelölésével, értékítélet is kapcsolódhat, de a társadalmi tér meghatározása is gyakori eleme az élettörténeteknek.

(65a) „Adán születtem, ezerkilencszázhuszban.” (VMNÉ: 31)

(65b) „Belgrádban születtem, egy munkáscsaládban.” (VMNÉ: 91)

(65c) „Görög Gabriella vagyok, ezerkilencszáznegyvenhárom szeptemberében születtem egy nagyon kellemes kis falucskában, Bácspalánkán.” (VMNÉ: 172)

Az élettörténetekben a gyermekkori emlékek kapcsán gyakran feltűnik a gyermek-én természettel való kapcsolatának leírása. Ez sokszor a szülőfaluhoz, illetve a szülőházhhoz kötődik. A természethez különböző emlékek, érzések társulnak. A természet olykor idealizált környezetként beszélődik el, a vidám, boldog gyermekkor, a játék tere ez. A gyermek életében gyakran fontos szerepet töltenek be a természet részeként az állatok is. A történetmesélő olykor reflektál is a természettel való kapcsolat fontosságára.

(66a) „A szülőházunk körül is szép kis kert volt. A bátyámmal nagyon sok időt töltöttünk kint a kertben. Más környezetben nőttünk fel az emeleti lakásokban nevelkedett gyerekekhez képest, s akiknek semmilyen közelebbi kapcsolatuk nem volt a természettel. Minden reggel éneklő madarak üdvözöltek bennünket.” (VMNÉ: 119)

(66b) „A gyerekkorom nagyon szép volt. Rengeteget játszottunk, a természetben csavarogtunk. Volt a közelben egy elhanyagolt kendergyár, meg Zobnatica is, a híres ménestelep. [...] Néha megengedték a lovaglást is, aminek nagyon örültünk. [...] Létezett egy Krivaja nevű ér, ahol fürödni is lehetett, meg apró halacskákat is fogni. Gombostűből csináltunk horgot, rákötöttük az akácfa botra, de többnyire béka akadt a horogra. Az egész nyári vakáció nagyon élvezetes volt.” (VMNÉ: 191)

Vera (1935) élettörténetében a gyermekkori emlékek fő motívuma a zene iránti szeretet, a karrier alakulásának csírája. Ehhez kapcsolódóan számol be egy gyermekkori kedves emlékeről, mely részben a szülői házhoz kötődik:

(67) „A házunk a város szélén volt, ott építettek a szüleim. Volt rajta egy külső lépcső, és a bátyámmal, aki három évvel idősebb nálam, de nagyon jó basszus hangja volt, mindég kiültünk oda. Azelőtt ugyanis alig volt rádió, tévéről meg még szó se

volt. Nyáron mi ketten minden este a lépcsőn ülve énekeltünk. Az egész környék népe kiült a házak előtti padokra és hallgatta az éneklésünk.” (VMNÉ: 91)

A félig zárt terek (utcák, utcarészletek, körülhatárolt helyszínek) mellett megjelenik a szülőház, a gyermekkori évek otthona, olykor pedig a lakás, a ház belső terének mint élettérnek a (jellemzően nem túl részletes) leírása is. A berendezéshez, a tárgyakhoz fűződő emlékek felidézése nem gyakori, inkább az életkörülmények bemutatása hangsúlyos.

(68) „Bérházban laktunk, s többször változtattunk lakást, de mindig Zomborban éltünk. Volt olyan otthonunk is, ahol nem volt villany. Annak idején, elsős és másodikos koromban volt egy szép petróleumlámpánk, és mellette tanultam, de én akkor azt nem bántam. Akkor még se hűtőszekrény, se mosógép nem volt, mindent egyedül, kézzel végzett el anyám. Mi szerény, kis lakásban éltünk, de mindig volt két szobánk. A kisebbik szoba volt az enyém. Voltak olyan nádas házak is, ahol középen volt a konyha, s az egyik és a másik oldalon voltak a szobák. Akkor az udvari szoba volt a kisebb, az volt az enyém, a szüleim pedig az utcai szobában voltak.” (VMNÉ: 53)

Egy másik elbeszélő (Rózsa, 1939) így idézi fel emlékeit:

(69) „Hozzánk a háború alatt oroszok voltak elszállásolva. Pozitív élményeink voltak velük kapcsolatban, igaz, hogy ők tiszték, orvosok, ápolónők voltak. Elrekvirálták az összes szobánkat, mi pedig, az egész család, a konyhában szorongtunk. Az egyik szobában volt a kötözőhely, oda a sebesülteket hozták, a másikban laktak a tiszték, a harmadikban is volt valami, de már nem emlékszem pontosan a rendeltetésére. Apám egyszer véletlenül benyitott, s látta, hogy a szalonzasztalunkon éppen egy disznót trancsíroznak.” (VMNÉ: 141)

Némely elbeszélőnél a természet mint környezet, mint tér leírása nem vagy csak kis mértékben jelenik meg. Azonban a társadalmi környezet, a társadalmi tér, amelyben élünk, szinte kivétel nélkül lényeges pontjai az elbeszéléseknek. Sok elbeszélő gyermekkori élményei a háborúhoz, illetve annak átéléséhez, következményeihez kapcsolódnak, így gyakran a természettel való kapcsolat elbeszélését a háborús emlékek tere veszi át.

A történetmesélők közül többen gyermekként vagy felnőttként (akár több alkalommal is) más településre költöztek. Minden településhez, minden térhez, egészen kicsi kortól kezdődően, meghatározott emlékek párosulnak. Ahogy az egyén élete során új környezetekkel ismerkedik meg, az önéletrajzi tér lassanként tovább bővül, kitágul. Ezt példázza Vera (1935) élettörténete is.

- (70) „Hároméves voltam, és Belgrádban olyan moziterem volt, hogy a közönség az asztal mellett ült, a filmet pedig állandóan pörgették, néhányszor is végignézhette az ember. Emlékszem, Janet McDonald és Nelson Eddie énekespár szerepelt az egyik filmben, s nekem annyira megtetszett, hogy még egyszer végig kellett nézni, nem akartam hazamenni. Akkor eldöntöttem, hogy én énekesnő leszek, és folyton csak énekeltem.” (VMNÉ: 91)

Miután kitört a második világháború, a család Becsére költözött, ahol az elbeszélő elsajátította a magyar nyelvet, és ezen a nyelven fejezte be az általános iskolát. Pályája ekkor indult újtára. Felnőttként Újvidékre költözik családjával, ahol életének egy következő periódusa veszi kezdetét, melyhez újabb emlékek kötődnek.

Egy-egy településhez kifejezetten negatív élmények is kapcsolódhatnak. Egy másik elbeszélő, Anna (1946) így nyilatkozik:

- (71) „Belgrádban nem éreztem jól magamat. Sosem barátkoztam meg a környezettel, és alig vártam a pénteki napot, hogy hazatérjek!” (VMNÉ: 204)

A városok utcái és terei mint félig zárt terek, de a város mint kulturális tér is megjelenik az élettörténetek lapjain. A hatvanas évekbeli szórakozási lehetőségekkel kapcsolatban meséli egy elbeszélő (Rózsa, 1939):

(72) „Színházba, operába, balettelőadásokra, kiállításokra és irodalmi rendezvényekre elég gyakran jártam. Utána esténként gyalog baktattam át a hídon és fel a várba a sötét lépcsőkön.” (VMNÉ: 147)

Egyes élettörténetekben a térleírás helyett nagyobb szerepet tulajdoníthatunk a terek közti mozgásnak, a közlekedésnek, az utazásnak. Rózsa így idézi fel diákkori hazautazásait, amelyeket kalandnak tekintett:

(73) „Rossz kis sínbuszok döcögtek velünk, hidegek voltak, rosszul zártak, föl is fáztam... Megálltunk Becskerek mellékállomásán, Zrenjanin poljén, ott átszálltunk, de előbb sokszor órákig várakoztunk a csatlakozásra. Egy szutykos kis váróterme volt, a szenes kályha füstölt, ki kellett nyitni ajtót, ablakot, mert nem lehetett meglenni mellette, akkor meg jött, áradt be a hideg. [...] Az én vonatom mindig éjjel ért be Versecre. Az állomás nagyon messze volt a mi házunktól. Nem voltak buszok, amelyek majd bevisznek a városba, gyalog kellett menni. Éjnek idején nekivágtam toronyiránt a hazafelé vezető útnak, kihalt, elhagyott kis utcákon igyekeztem megrövidíteni az utamat, és nem bántott soha senki.” (VMNÉ: 146)

Az élettörténet előrehaladtával, a történetmesélő felnőtté válásával tehát egyre jobban tágul a szövegtér. Az egyik elbeszélőnek a munkahelye révén lehetősége nyílik megismerni Európa államait, habár a szövegbe csak az említés szintjén kerülnek be az országok:

(74) „Húsz évig dolgoztam a Jó Pajtásban. Szerettem ott. Rengeteget utaztam. Akkoriban minden jugoszláv gyermeklappal fölvevük a kapcsolatot, barátkoztunk, látogattuk egymást, anyagot cseréltünk, de külföldre is jártunk:

voltam Görögországban, Németországban, Lengyelországban, Magyarországon többször is a testvérlapoknál, de Bulgáriában, Romániában, Kolozsvárott a Napsugárnál, Bukarestben a Jóbarátnál. Sokat utaztam és sokat írtam.” (VMNÉ: 148)

Lídia (1960) élettörténetében a külföldi államok már élettérként beszélődnek el, melyek különböző emlékeket idéznek fel. Pl.:

(75a) „A követség épületében kaptunk egy garzonlakást. Minden hihetetlenül szép volt, olyan, mint egy filmben. Bogdant időnként elfogta a honvágy, nekem nem hiányzott semmi és senki, boldog voltam, hogy vele lehetek. Ritkán volt szabadnapos, olyankor róttuk Stockholm utcáit, és barátkoztunk az ottani fiatalokkal. Hamarosan teherbe estem.” (VMNÉ: 228)

(75b) „(E)zerkilencszázkilencven augusztusában útnak indultunk. A koppenhágai nagykövetség nekünk szánt lakása az ígéretek ellenére üresen várt bennünket. Még fekhely, evőeszköz sem volt benne. Azonnal előleget kértünk, és megvásároltuk a legszükségesebb dolgokat. Hétvégéken felgyürekeztünk, és a piciny kis lakást tágassá alakítottuk, meleg otthont teremtettünk.” (VMNÉ: 229)

Összegzés. Az élettörténetek tere, térszerkezete a szöveg előrehaladtával folyamatosan változik, s végezetül kirajzolódik a narrátor önéletrajzi emléktérképe. Elbeszélődik pl. a szülőfalu, a természet, a ház, a város mint tér, melyek megannyi emlék őrzőiként egyben segítik az élettörténeti narratíva előrelendülését.

Jelen dolgozatban nem célozom megvizsgálni az élettörténetekben a térjelölés lehetséges nyelvi kifejezőeszközeit, csak néhány, szövegtipológiai szempontból fontos megállapítást teszek. Ahogyan az idézett szövegrészletekben is láthatjuk, a tér alapvető megjelölése általában a település meghatározásával kezdődik, amelynek leggyakoribb kifejezőeszköze a ragos névszó, pontosabban tulajdonnév. Számtalan köznévvvel megjelölt helyet is találunk az élettörténetekben (*kert, utca, lépcső, híd, szoba, konyha* stb.), ezek névutós szerkezetet is alkothatnak (pl. *az asztal mellett*). Az igekötőknek (*baktattam át, bevisz, áradt be* stb.) fontos szerepük van az

iránymeghatározásban, de határozószók (pl. *otthon*) is betölthetik a térmeghatározás szerepét. Láthatjuk, hogy sok nyelvi kifejezőeszköz egyben az origót, a beszélő kiindulópontját is jelzi. A dialogikus szövegekben a térjelölés elsősorban a nem fogalmi jelentésű szavak segítségével történik, és kifejezetten nagy szerepe van a rámutatásnak (l. Boronkai, 2008: 172–180). Ezzel szemben a formailag dialogikus élettörténeti narratívákban a térjelölés elsődleges elemei a fogalmi jelentésű szavak, míg pl. a térdeixis kisebb szerepet tölt be a térmeghatározásban, mint a párbeszédben. Az előző fejezetben a térdeixis tárgyalása során láthattuk, hogy névmások és határozószók is szolgálhatnak térjelölésre, a következő fejezetben pedig a korreferencia térjelölésben való szerepét is érintem.

6. KOHÉZIÓ, KOHERENCIA, SZÖVEG-ÖSSZEFÜGGŐSÉG

6.1. Koherencia, lexikai kohézió és ismétlés¹²

6.1.1. A koherencia és a lexikai kohézió vizsgálata

A kohézió és a koherencia vizsgálata szorosan kapcsolódik a szövegkutatáshoz, a szövegtan központi fogalmai. A kohézió és a koherencia fogalmának értelmezése, illetve egymáshoz való viszonya különböző változásokon ment keresztül. A különféle szövegmodellek, illetve az általánosan elfogadott nézet szerint a kohéziót általában a szintaktikai elemek, a koherenciát pedig a szemantikai elemek biztosítják, vagyis a kohéziót a szintaxissal, a koherenciát a szemantikával állítják párhuzamba.

A 3. fejezetben már megbizonyosodhattunk arról, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek mögött felfedezhető egy séma, illetve hogy e narratívák forgatókönyvvel rendelkeznek, s épp ezek az élettörténeti forgatókönyvek azok, amelyek biztosítják e szövegek alapfokú koherensségét. Az élettörténetek koherensségét és kohezivitását azonban többfajta nyelvi és nem pusztán nyelvi elem összessége határozza meg, több szinten, több szempontból vizsgálható. Mivel terjedelmes korpuszról van szó, jelen dolgozatban nem tekintem feladatommak a szövegekben megjelenő, kohéziót, koherenciát biztosító különböző elemek minden szintre kiterjedő alapos vizsgálatát. A 6. fejezet azt tanulmányozza, vizsgálható-e az élettörténeti narratívák kohezivitása a Hoey-féle, módosított lexikai ismétlésmodell alapján, és milyen szerepe van e szövegek esetében a lexikai ismétlésnek a koherencia megteremtésében, ezenkívül megvizsgálom a korreferenciális elemek szerepét a nézőpont jelölésében e szövegtípusban, valamint hogy milyen funkciója van a korreferenciális elemeknek az élettörténetekben a szövegszervezésben, illetve a szövegösszefüggés létrehozásában a Petőfi S. János-féle modell alkalmazásával.

¹² A 6.1. fejezet megjelent a *Tudástérkép* című konferenciakötetben 2014-ben. Lásd Laki, 2014b.

A továbbiakban először a koherencia fogalmát és különböző felfogásait tekintem át röviden, amelyből körvonalazódnak a fogalom meghatározásával kapcsolatos problémák, majd kitérek a koherencia és a kohézió egymás közötti viszonyára, illetve a kohézió a szöveg koherenssé tételében betöltött funkciójára. Ezt követően ismertetem a Hoey-féle lexikai ismétlésmodellt (Hoey, 1991), majd a lexikai kohézió szövegszervező funkciójának megvalósulását tanulmányozom a vajdasági magyar nők élettörténeteiben a Károly Krisztina által módosított, Hoey-féle modell (Károly, 2011) alapján, vagyis azt, hogyan alakítják a lexikai kohéziós elemek a dialogikus narratíva kohezivitását és koherensségét. Az elemzés az ismétlés vizsgálatán alapszik. Arra keresem a választ, milyen módon és milyen hatékonysággal alkalmazható ez a modell az élettörténeti szövegek lexikai ismétlésmintázatok által létrehozott kohéziójának és koherenciájának elemzésére (vö. Károly, 2011 angol nyelvű érvelő esszéken végzett kutatásával). Tapasztalatom szerint a modell jellegéből fakadóan csak kisebb terjedelmű szövegrészek elemzésére alkalmas, így elsősorban a történetindításokat vizsgálom e módszer segítségével. Az eredmények bemutatását követően az angol nyelvű elemzések mintájára megpróbálok összefüggést találni az ismétléstípusok és a szövegminőség között, vagyis a kvantitatív és a kvalitatív tényezők között, azzal a céllal, hogy rávilágítsak, milyen szövegszervező funkcióval bír a lexikai ismétlés a dialogikus élettörténeti narratíva esetében, és hogyan befolyásolja azok kohezivitását, koherensségét. Egyben arra is választ kapunk, alkalmazható-e a modell magyar nyelvű szövegek elemzésére a lexikai egységek szövegszervező funkciójának vizsgálatában, valamint hogy szükséges-e a modellt a különböző nyelvekhez igazítani, módosítani az egyes nyelvek különbözőségei, sajátosságai miatt.

Hogy mennyire kohezív, koherens egy élettörténet, azt befolyásolhatják olyan szubjektív faktorok, mint a történetmondó életkora, pszichikai állapota, képzettségi szintje stb., de természetesen a befogadó ítéletétől is függ, amelyben szerepet játszik a világról való tudása, előismeretei stb. Ahhoz, hogy e téren releváns következtetéseket tudjunk levonni, a jelenleginél nagyobb korpusz elemzésére van szükség. E dolgozat csupán tendenciaszerű megállapításokat tehet erre vonatkozóan, és nem tekinti feladatának ennek vizsgálatát.

6.1.2. Koherencia és kohézió

A **koherencia** és a **kohézió** fogalmának a meghatározása nem egységes a szakirodalomban. A német területen megfogalmazódó igény a szövegtan mint önálló diszciplína iránt számtalan olyan munka megjelenését eredményezte, amelyek kísérletet tesznek e fogalmak mibenlétének meghatározására. Azonban a szakirodalom alapján azt látjuk, hogy a fogalmak német és angol nyelvterületi felfogása között különbség tapasztalható.¹³ Az alábbiakban e fogalmakat Károly Krisztina munkájára (Károly, 2011: 19–22) támaszkodva tekintem át röviden, aki a fogalmaknak elsősorban az angol szakirodalomban való értelmezésére és főként a fogalmak értelmezésébe a hallgató/olvasó szempontjait is bevonó kognitív felfogásra fekteti a hangsúlyt. Károly három fő felfogást körvonalaz, melyek között nem mindig húzható éles határvonal.

Az egyik felfogás szerint a koherenciát biztosító elemeket a szöveg felszínén találjuk meg. Halliday és Hasan kiemeli, hogy a koherencia létrehozásában a szöveg felszínén megnyilvánuló nyelvi eszközöknek van nagyon fontos szerepük, valamint hogy a szöveg csak akkor lesz koherens, ha egyben kohezív is. A kohéziós eszközöknek azonban megfelelő módon kell kombinálódniuk ahhoz, hogy a szöveg koherenssé váljon, hogy kohezív harmónia (mely fogalom Hasan nevéhez kötődik) jöjjön létre. E harmónia megteremtésének három szükséges feltétele van:

1. a szövegben olyan, szemantikailag kapcsolódó lexikai elemek jelenléte szükséges, amelyek azonossági és hasonlósági láncokat alkotnak;
2. az azonossági és hasonlósági viszonyoknak a mondat szintje felett kell állniuk, és a kohéziós láncok interakciója szükséges;
3. a szövegben kerülni kell az egymáshoz nem kapcsolódó lexikai láncokat, ugyanis ezek megbontják a szöveg koherenciáját (Károly, 2011: 20–21 alapján).

Mások úgy vélik, hogy a szöveg koherenciája a szöveg felszínén megjelenő nyelvi eszközök és az elmében lejátszódó kognitív folyamatok közötti interakcióban jön létre (Károly, 2011: 21). Károly Krisztina e felfogás ismertetésekor többek között Van Dijk és Kintsch (1983), valamint Brown és Yule (1983) munkáit említi meg. Van Dijk és Kintsch szerint a szöveg

¹³ A kohézió és koherencia fogalmának a német szakirodalomban való értelmezéséhez l. Csátár–Haase, 2011.

koherenciáját egyrészt a szövegstruktúra, másrészt a szöveg információtartalma és az olvasó/hallgató világra vonatkozó tudása, háttérismerete közötti interakció biztosítja. Brown és Yule csökkenti a nyelvi eszközök szerepét a koherencia kialakításában, és amellet érvelnek, hogy a koherenciát az olvasó hozza létre, miközben próbál kapcsolatot teremteni a különböző szövegelemek között, függetlenül attól, van-e köztük nyelvi kötőelem, vagy sem. Tehát nem a szöveg, illetve alkotója hozza létre a koherenciát, hanem az olvasó.

Givón a koherenciát kognitív jelenségnek tekinti: az emberi agy alkotja és érti meg a szöveget. A szövegértés pedig nem más, mint a szövegről alkotott koherens mentális reprezentáció megalkotásának folyamata, amelyhez nem feltétlenül van szükség grammatikai eszközökre (Givón, 1993; hiv. Károly, 2011: 21).

Sanders, Spooren és Noordman (1993; hiv. Károly, 2011: 21) felfogásában szintén fontos szerepet kapnak a kognitív tényezők. Munkásságuk során egyre nagyobb szerepet biztosítanak neki, és ezzel már a harmadik felfogást képviselik, mely szerint a koherencia az emberi agy által a szövegről kialakított mentális reprezentáció, vagyis a koherencia mentális, illetve kognitív folyamatok eredménye. A koherenciát nem a szöveg sajátjaként kezelik, hanem véleményük szerint az agy a szöveg értelmezési folyamata során alkotja meg a szöveg koherenciareprezentációját, míg a szöveg reprezentációja akkor koherens, ha a szöveg egyes elemei és részei között felfedezhetőek a koherenciarelációk (Károly, 2011: 21).

Ha a koherenciát szeretnénk tanulmányozni, nem könnyű meghatározni, hogy pontosan mit is vizsgáljunk a szövegben. Egyetérthetünk Károly Krisztina megállapításával, miszerint egyaránt fontos a szöveg felszíni struktúráján megjelenő nyelvi eszközök vizsgálata, a szöveg és az író, illetve olvasó/hallgató interakciója során keletkező mentális reprezentáció és a mindehhez szükséges háttérinformáció, a világról alkotott tudásunk figyelembevétele – tehát különböző szinteken és megközelítésekben elemezhetjük, és a vizsgálat eredménye is változhat ennek függvényében (Károly, 2011: 24–25, l. bővebben ugyanitt Károly leíró jellegű koherenciamodelljét). Ahogyan Károly Krisztina (2011: 25) is megjegyzi, pl. a szöveg felszínén megjelenő, kohéziót biztosító elemek mikroszintű elemzést igényelnek, míg a kognitív elemzések a makroszinten történnek.

Mivel e fejezet egyik célja a beszélt nyelvi élettörténetek kohezivitásának, koherenségének vizsgálata a lexikai kohézió és ismétlés alapján, szót kell ejtenünk a kohézió és a lexikai kohézió fogalmáról. E rövid összefoglalást szintén Károly (2011) nyomán végzem el.

Enkvist meghatározása szerint: „A kohézió a szöveg felszínén található explicit [grammatikailag leírható] kapcsolóelemeket magába foglaló terminus [...], míg a koherencia a szövegnek azon minősége, amely lehetővé teszi azt, hogy a szöveg egy konzisztens világképnek megfeleljen, s ezáltal összefoglalhatóvá és értelmezhetővé váljon” (Enkvist, 1990: 14; ford. és idézi Károly, 2011: 26).

Beaugrande és Dressler szerint „egy szövegnek akkor »van értelme«, ha a szöveg kifejezései által aktivizált ismereteken belül az *értelem folyamatossága* fedezhető fel. [...] Ezt az értelmi folyamatosságot tekinthetjük a koherencia alapjának, amely tehát nem más, mint *fogalmak* és *viszonyok* egy együttállásának (konfigurációjának) elemei közötti kölcsönös elérhetőség és relevancia” (kiemelés az eredetiben, Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 120). A szöveg mögött rejlő konfiguráció pedig nem más, mint a szövegvilág (Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 120). A kohézió abban nyilvánul meg, hogy „a szövegfelszín részei, vagyis maguk a hallott vagy látott szavak között milyen *kölcsönös összefüggések vannak egy adott szószorozaton belül*” (kiemelés az eredetiben, Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 24), míg a koherencia „a szövegvilág összetevői, vagyis a szövegfelszín alatt meghúzódó fogalmak és viszonyok *kölcsönösen elérhető és releváns voltára utal*” (kiemelés az eredetiben, Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 25; idézi Károly, 2011: 26). Felhívják a figyelmet arra, hogy a felszíni összetevők nyelvtani alakzatok és konvenciók alapján függenek egymástól, vagyis a kohézió grammatikai függőségeken alapszik, míg a koherenciát biztosító elemek nem mindig explicitek, vagyis nem mindig aktivizálódnak felszíni kifejezések formájában. A szövegfelszín kohéziója a szövegvilág feltételezett koherenciáján alapul (Beaugrande–Dressler, 1981/2000: 105–106).

Károly Krisztina áttekintése alapján megállapítja – s ezzel mi is egyetérthetünk, hogy nem egységesek a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a kohézió milyen szerepet tölt be a koherencia kialakításában: vannak, akik szerint ahhoz, hogy a szöveg koherens legyen, kohezívnek is kell lennie; mások szerint a kohézió szükséges, de nem elégséges feltétele a koherenciának, míg megint mások szerint a kohézió jelenléte nem elégséges és nem is szükséges feltétele a koherencia létrejöttének. Károly az empirikus kutatások eredményei alapján arra a

következtetésre jut, hogy nem a kohéziós eszközök száma, hanem inkább a kombinációik minősége és természete, a szövegben alkotott hálók és láncok, illetve azok interakciója határozza meg a szövegminőséget, a koherenciát (Károly, 2011: 28).

A kohéziós eszközök között kiemelt helyet foglal el a **lexikai ismétlés**. Halliday és Hasan a leggyakoribb és legfontosabb eszközként tartja számon a kohézió megteremtésében, ugyanis eredményeik azt bizonyítják, hogy a kohéziós eszközök több mint 40 százalékát a lexikai elemek közötti kapcsolatok teszik ki (Károly, 2011: 28). Hasan és Hoey a lexikai kohézió kapcsán megállapítja, hogy a lexikon a fő szövegszervező jelenség, mivel a lexikai elemek különféle kombinációkat alkotnak, így jelölve a szöveg különböző részeinek összetartozását, miközben különböző struktúrákat hoznak létre (Károly, 2011: 28).

Kognitív megközelítésben a lexikai ismétlés fontos szerepet játszik a szövegértés és a szövegalkotás folyamatában. Hoey modelljének jelentősége abban áll, hogy olyan modellt alkotott meg, amely segítségével a szöveg felszíni (kohéziós) eszközei közvetlen kapcsolatba hozhatók a szöveg mélyszerkezeti (koherencia) elemeivel; a kohézió és a koherencia közötti kapcsolat felfedésével pedig a szöveg sajátosságaira vonatkozó megállapításokra juthatunk (Károly, 2011: 39).

Kohézióelemzéssel sok kutató foglalkozott már, e dolgozat azonban nem tekinti feladatának eredményeik, megállapításaik áttekintését (l. Károly, 2011: 30–34) . A következő fejezet a lexikai ismétlésen alapuló kohéziós modellt mutatja be.

6.1.3. A lexikai ismétlésen alapuló kohézió

Az ismétlés szövegszervező funkcióját, illetve a koherencia létrehozásában betöltött szerepét illetően a kutatók nincsenek azonos véleményen. Kétségtelen, hogy az ismétlésnek nagyon fontos szerepe van a szöveg létrejöttében, de az ismétlés mennyiségét növelheti, és ez természetesen negatívan hat a szöveg stílusára, ha pl. valaki nem rendelkezik megfelelő szókinccsel.

Halliday és Hasan 1976-ban megjelent tanulmányában a különböző kohéziós kapcsolatok jelentős részét ismétlésként határozta meg, vagyis az ismétlés valamilyen formájának tekintette. Kutatásaik során a kohézió szemantikai jellegét hangsúlyozzák. Elméletük szerint a kohézió egy részét grammatikai, míg másik részét lexikai elemek valósítják meg, lexiko-grammatikai rendszert hozva létre – a szöveg értelmezhetősége, koherenciája tehát a szövegben található lexiko-grammatikai kohéziót létrehozó kohéziós eszközöktől függ (Károly, 2011: 56).

Hoey a Halliday és Hasan által ismétlésként meghatározott kohéziós elemeket is felhasználva és beépítve saját modelljébe 1991-ben megalkotta ismétlésmodelljét. Hoey modellje tehát jelentős részben Halliday és Hasan elképzelésén alapul, mely szerint a kohéziós kötések közül a lexikai kohézió a legfontosabb. Hoey azonban ennél is tovább megy, véleménye szerint ugyanis a lexikai kohézió az egyedüli olyan kohéziós eszköz, amely többszörös kapcsolataalkotásra képes, és a szövegszerűség létrehozásának domináns eszköze (Károly, 2011: 56). Elképzelése szerint a kohézió kutatásnak a lexikonvizsgálatból kell kiindulnia, és a szöveg lexikai mintázatát kell feltárnia. Károly megjegyzi, hogy Hoey Halliday és Hasan munkáiból átveszi a **kohezív harmónia** fogalmát, amely arra utal, hogy a kohéziós kötések láncokat alkotnak, amelyek egymással interakcióba lépnek.

Hoey az 1991-es kohéziós modelljében az alábbi táblázatban feltüntetett ismétléstípusokat határozta meg (angol nyelvű szövegek elemzésére). A kategóriák leírását és a modell bemutatását Károly (2011: 57–58) tanulmánya alapján végzem el.

Az ismétlések típusai			Példák
Lexikai ismétlés	egyszerű		<i>macska – macskák</i>
	komplex		<i>ital – iszik (főnév–ige)</i>
Parafrázis	egyszerű		<i>kivált – okoz</i>
	komplex	antonima	<i>meleg – hideg</i>
		kapcsolatháromszög	<i>író – szerző – írás</i>
		egyéb	főlérendelés (pl. <i>biológusok – tudósok</i>), korreferencia (pl. <i>Augustus – császár</i>)
Nem lexikai ismétlések	szubsztitúciós kapcsolatok		személyes névmások, mutatószók stb.

2. táblázat – A Hoey-féle modell ismétléskategóriái

I. Lexikai ismétlés. Egyszerű lexikai ismétlésnek nevezi azt az esetet, amikor egy lexikai elem nem nagyobb változtatással ismétlődik meg, mint egy zárt grammatikai paradigmaváltás (pl. egyes szám/többes szám). (Csak a lexikai szavakat sorolja be, a grammatikai szavakat, mint pl. a segédigéket, prepozíciókat figyelmen kívül hagyja.) Komplex lexikai ismétlésről beszél, amikor két lexikai elem lexikai morféma azonos, de formailag nem azonosak, vagy ha formailag azonosak is, eltérő a grammatikai funkciójuk (pl. az egyik főnév, a másik ige).

II. Parafrázis. Az egyszerű parafrázis is ismétlésnek tekinthető, ha az egyik lexikai elem úgy helyettesíti a másikat más kontextusban, hogy nem vált ki jelentősebb jelentésmódosulást. Az egyszerű parafrázisnál lehetőség van az inflexiós módosulásokra (jelen idő/múlt idő, egyes szám/többes szám). Komplex parafrázisról beszélünk, ha az egyik lexikai elem magában foglalja a másikat, de nincs bennük közös lexikai morféma. Ez a meghatározás nagyon tág lenne, ezért Hoey ezt a kategóriát három elemre szűkítette:

- a) antonima,
- b) kapcsolatháromszög (pl. az *író – írás, író – szerző* párok révén kialakul egy harmadik, komplex ismétléskapcsolat az írás és a szerző lexikai elemek között),
- c) fölérendelés és korreferencia.

III. Nem lexikai ismétlés. Ebbe a csoportba a grammatikai szavak tartoznak, amelyek jelentése más elemektől függ a szövegben. A grammatikai szavak ismétlődéseit Quirk és munkatársai nyomán szubsztitúciós kapcsolatoknak nevezi (pl. személyes névmások, mutató névmások).

Hoey modellje szerint a lexikai elemek **kapcsolatokat**, a három és annál több kapcsolatot alkotó mondatok pedig **kötélékeket** hoznak létre. A kötéleknek nagyon fontos szerepe van, hiszen ezek mutatják meg, melyek azok a mondatok, amelyek között szignifikáns, vagyis kiemelkedően szoros a kapcsolat. A kötélek az egymás mellett és az egymástól távolabb álló mondatok közötti kapcsolat feltárására is lehetőséget biztosít. A lexikai ismétlés szövegszervező funkciója tehát e mondatok alkotta hálóban nyilvánul meg.

Károly Krisztina a modell módosítására tesz javaslatot, ugyanis a Hoey-féle modell gyakorlati alkalmazása során problémák merülnek fel a taxonómiával kapcsolatban. Nem elég megalapozott a lexikai kohézió összes kategóriájának ismétlésként való értelmezése (pl. Hoey rendszerében az antonima is az ismétlés egy fajtája, miközben az ellentétes jelentést takar, nem

pedig hasonlóságon alapul), bizonyos lexikai relációk kimaradtak a rendszerből, kevésbé fontosak pedig helyet kaptak benne, nem elég pontos az ismétléskategóriák meghatározása stb; az elemzési módszer is vitatható, pl. a modell csak a mondatok közötti kötelékalkotást vizsgálja (vagyis azt, hogy hogyan kötődnek egymáshoz a mondatok, de azt nem, hogy az ismétlésnek milyen szerepe lehet a mondaton belül), a szignifikáns kapcsolatot, vagyis a köteléket három ismétléskapcsolatra alapozza, e szám meghatározása azonban teljesen szubjektív, a kötelékek diagramban történő megjelenítése nem ad információt azok minőségi változásairól, a mondatok körkörös formában való ábrázolása nem tükrözi a szöveg lineáris felépítettségét, a módszer alkalmazása hosszabb szövegek esetén nem bizonyul kivitelezhetőnek stb. A kutatási módszertani problémák közül kiemeli azt, hogy Hoey megállapításait csupán egy szövegtípusra alapozta, a kifejtő típusú szövegre, valamint hogy a modell csak kvantitatív elemzést tesz lehetővé, a kvalitatív sajátosságok elemzésére nem biztosít lehetőséget, annak ellenére, hogy többen is rámutattak arra, hogy a szövegek minőségi különbségeit nem a kohéziós eszközök előfordulási gyakorisága, hanem azok minőségi jellemzői határozzák meg (l. bővebben a modell bírálatát: Károly, 2011: 86–88). Károly a modell módosítására tesz javaslatot.

Károly Krisztinát (2011: 92) követve (aki pedig Martin elméletére alapoz) a lexikai egység fogalma alatt az alábbiakat értem:

1. egyszavas egységek (egyszerű (pl. *virág*) és összetett szavak (pl. *vasút*),
2. idiómák,
3. állandósult szókapcsolatok (pl. *Európai Unió*).

Az **ismétlés** a kohéziós relációk egy típusa. Ismétlésről mint kohéziós relációról akkor beszélünk, amikor egy adott szövegben:

a) egy lexikai egység ugyanabban a formában ismétlődik meg, esetleg inflexiós vagy derivációs módosulással;

b) egy lexikai egység információtartalma részben vagy egészben megismétlődik egy szemantikailag kapcsolódó lexikai egységen keresztül (pl. szinonímia, antonímia, hiponímia, meronímia vagy a Hasan által pillanatnyi relációknak nevezett kategória).

Az ismétlés tehát nemcsak szó szerinti ismétlést magában foglaló kategória, hanem az információ teljes vagy részleges megismétlését is jelenti szemantikailag kapcsolódó lexikai egységek által. A Hasan 1984-es taxonómiájából származó pillanatnyi reláció fogalom alatt a

következőket értjük: a reláció az aktuális szövegkörnyezetben jön létre általános esetben egymáshoz szemantikailag nem kapcsolódó elemek között. Hasán példája: *the sailor was their daddy*. Ily módon csak pillanatnyi kapcsolat jött létre a sailor (tengerész) és a daddy (apa) lexikai egységek között.

Figyelembe kell vennünk, hogy a kidolgozott taxonómia az angol nyelv sajátosságaira épül, valamint a mintaelemzések is angol nyelvűek. A nyelvek eltérő szerkezete és sajátosságai miatt a modell ilyen formában nem alkalmazható teljes mértékben a magyar nyelvre, vagyis szükség mutatkozik a modell magyar nyelvhez történő adaptálására. Az itt következő eredeti kategóriameghatározások angol nyelvű szövegekre vonatkoznak, de a példák után feltüntettem az általam elemzett magyar nyelvű szövegek vizsgálata során jelentkező fontosabb nyelvi jelenségek besorolását is. A modell magyar nyelvhez történő igazítása következtében előfordulhat, hogy más eredmények születnek az ismétlésgyakorosságokat és ismétlésmintázatokat illetően a magyar nyelvű szövegek elemzésekor (ezek módszeres összevetése azonban jelen dolgozatban nem célom.)

A lexikai ismétléstípusok kategóriáit az alábbi táblázat mutatja be Károly Krisztina taxonómiája (Károly, 2011: 95) alapján. A táblázatot magyar nyelvű példákkal egészítettem ki.

Típusok	Példák	
LEXIKAI RELÁCIÓK	Egyszerű	Derivált
I. Azonos egység ismétlése		
1. ismétlés	<i>A tanárok kirándulást szerveztek a diákoknak. A tanárok felelősségteljes munkát végeznek.</i>	<i>Az írók nem hezitálnak. Saját gondolataikat írják le.</i>
II. Másik egység ismétlése		
2. szinonima	<i>Mindennap járok edzeni. Szeretek korareggel tornázni.</i>	<i>Gyönyörű fotót készített. Imád fényképezni.</i>
3. ellentét	<i>Gyűlöli őket. Szereti a barátait.</i>	<i>Gyűlölt személynek érzi magát. Szereti őket.</i>
4. hiponima	<i>Sajnos, nem minden madár énekel. De a kakukk igen.</i>	
5. meronima (rész–egész)	<i>Nem tudom használni a kezemet. Elzsibbadtak az ujjaim.</i>	
SZÖVEGALAPÚ RELÁCIÓK		
6. pillanatnyi relációk	<i>A tanárnő nevetett. Viola vidám teremtés volt. (azonosság)</i>	

3. táblázat – A módosított modell lexikai ismétléstípusai

Károly Krisztina a lexikai ismétléstípusokat két fő kategóriába osztotta: a **lexikai relációk** és a **szövegalapú relációk** csoportjába. A lexikai ismétlést mint kohéziós relációt tovább osztotta **azonos egység** és **másik egység** ismétlése kategóriákra. Az ismétlés lehet **egyszerű** és **derivált** is.

Egyszerű ismétlésnek tekinti azt, ha ugyanaz a lexikai elem ismétlődik meg, esetleg inflexiós módosulással, pl. az angol nyelvben jelen idejű igealak helyett múlt idejű igealak jelentkezése. A magyar nyelvben egyszerű ismétlésnek tekintem egy lexikai egység különböző igeidőben és igemódban való megjelenését, különböző ragokkal ellátott formáit, egyes és többes számú alakjait, de ebbe a kategóriába sorolom az igekötős igék egybeírt, elvált vagy közbeékelte formában jelentkező változatait is, mivel ez a szövegben többnyire nem idéz elő jelentősebb értelmi változást a kapcsolatok és kötelékek szempontjából stb.

Derivált ismétlésről beszél abban az esetben, amikor a szótő azonos marad, de egy derivációs affixum következtében megváltozik a lexikai egység szintaktikai kategóriája, pl. egy elem igeként (*fő*) majd főnévként (*fő*) való megjelenése, vagy a szófajváltást nem előidéző deriváció alkalmával (*brother* (főnév) – *brotherhood* (főnév)). A magyar nyelvű szövegekben hasonlóképpen derivált ismétlésnek tekintem az azonos szótövű, de különböző szófajú lexikai egységeket, illetve ha a lexikai egység szótövéhez ismétléskor képző társul, vagy az adott szó az összetett szó elő- vagy utótagjaként jelenik meg újra stb.

Bizonyos lexikai egységek főnévi és igei vagy más szófajú alakjainak jelentése közel áll egymáshoz vagy nagyon hasonló. Azonban azoknak a lexikai egységeknek az ismétlését, amelyek különböző szófajbéli jelentése nagyon eltérő, valamint az azonos alakú szavakat nem tekintem derivációs ismétlésnek, hiszen nem az eredeti információtartalmat ismétlik meg ebben az esetben, és így ott is kapcsolatot teremtenék a lexikai egységek között, ahol valójában a szövegértelem szerint nincs összefüggés.

Másik egység ismétlésekor nem ugyanaz a lexikai egység ismétlődik meg, hanem a lexikai egység információtartalma jelenik meg részben vagy egészben bizonyos szemantikai relációkon keresztül, mint a szinonímia, antonímia, hiponímia, meronímia, valamint a szövegalapú pillanatnyi relációk. A szinonímia és az antonímia esetében Károly Krisztina megkülönbözteti az egyszerű és a derivált változatot is, mint ahogyan az azonos egység ismétlésénél is (az e kategóriákba való besorolásnál a toldalékok és a különböző szófajú

egységek esetében hasonlóképpen járok el, mint az azonos egységek ismétlésekor). A másik három kategóriánál nem különíti el az egyszerű és a derivált típusokat, mivel akkor túlságosan kitágulna az elemzés köre, és szubjektívvé is válna a vizsgálat, vagyis veszítene megbízhatóságából. A szemantikai relációk esetében a hiponímia, a meronímia és a pillanatnyi relációk lazább kapcsolatot képeznek, de véleményem szerint ide sorolható az antonímia is.

Több esetben is előfordul, hogy bizonyos kategóriák között nincs éles határvonal, illetve egy-egy ismétlés egyidejűleg több kategóriába is besorolható. Ebben az esetben Károly Krisztina példáját követve a táblázatban magasabb szinten előforduló kategóriába sorolom be az ismétlésjelenséget (pl. ha két szó egyidejűleg szinonimikus és hiponimikus kapcsolatban áll egymással, akkor a szinonímia kategóriában fogom elhelyezni az ismétlésjelenséget).

Károly Krisztina megállapítja, a táblázatban lefelé haladva fokozatosan lazulnak a lexikai relációk: a legszorosabb a kapcsolat az azonos egység ismétlése között, míg a legtávolibb a pillanatnyi relációnál (Károly, 2011: 96). A lexikai relációk hierarchiáját egy kontinuum mentén ábrázolja, amelynek egyik végpontja a nem lexikai, vagyis a grammatikai elemek, a másik végpontja pedig a metaforikus, szubjektív természetű relációk. A kontinuum e két végén elhelyezkedő relációkkal, a grammatikai relációkkal, amelyek nem lexikai relációk, e dolgozat keretében nem foglalkozom.

Mivel a jelenleg vizsgált élettörténetek interszubjektív kommunikációs szituációban, élő szóban, dialógusok részeként elhangzott, szociokulturális beágyazottságú élettörténeti narratívák, a minél komplexebb kép kialakítása érdekében elengedhetetlen a szövegek kontextuális megközelítése. A kontextuális felfogás azt hangsúlyozza, hogy a lexikai elem szemantikai tulajdonságait az elem aktuális és lehetséges nyelvi vagy nem nyelvi kontextusában nyeri el. Így jelen esetben sem elegendő csupán a lexikai elemet önmagában véve vizsgálni, hanem a mondat, sőt a mondatok feletti szint, vagyis a szöveg mint kontextus módosító funkcióját, illetve a beszédshituációt is figyelembe kell venni, melyek előhívják a lexikai elem aktuális jelentését.

6.1.4. Koherencia, lexikai kohézió és ismétlés a beszélt nyelvi élettörténetekben

Nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogyan tudjuk megállapítani, hogy egy élettörténet koherens-e, vagy sem. A kohézió és a koherencia különböző tényezők, elemek összeségeként nyilvánul meg. Ennélfogva talán az bizonyul a leghelyesebbnek, ha a koherencia különböző fokozatairól beszélünk (l. pl. Szikszainé Nagy, 2004: 60–63).

A koherencia vizsgálata rendkívül tág kutatási téma, a szövegek komplex koherenciavizsgálata szétfeszítené e fejezet kereteit, sőt önálló kutatási témaként is megállná a helyét. Már korábban említettem, hogy a Hoey (1991)-féle lexikai ismétlésmodellt alapvetően kohéziós modellnek tekinthetjük, de újítása éppen abban áll, hogy összekapcsolja a szöveg kohéziós és koherenciaszintjét, vagyis a modell szerint a lexikai kohéziós elemek a koherencia megteremtésének eszközeként szolgálnak. Jelen dolgozatnak nem kifejezetten a szövegek koherensségének vizsgálata a célja, hanem a lexikai ismétlésmodellt alkalmazva próbálom feltárni a beszélt nyelvi élettörténetek kohéziós eszközeit és azoknak a szerepét a koherencia megteremtésében. Előtte azonban egy rövid kitérő során néhány, az élettörténetek koherensségére vonatkozó megjegyzést is teszek, amelyeket egyben további lehetséges kutatási irányokként jelölök ki.

Fontos szerepet tulajdoníthatunk a koherenciaképzésben a Bartlett nevéhez kötődő séma fogalomnak, amely a szöveg mélyszerkezeti, szemantikai összefüggését biztosítja. Kintsch és van Dijk (1978) a történet koherenciáját az alanyismétlődésekben, illetve a történet hősének azonosságában határozta meg. Trabasso a történetek koherenciáját a szövegekben rejlő oksági kapcsolatokban határozta meg. Bruner (1986) is kiemeli az oksági kapcsolatok jelentőségét, az oksági kapcsolatokra épülő szövegkonstruálódást az emberi tapasztalás és gondolkodás alapvető narratív módjaként definiálja. Az élettörténetek koherensségének kérdése a narratív pszichológia által alkalmazott narratív koherencia vizsgálata felől is megközelíthető (erről l. pl. László, 2005: 144–146).

Láthatjuk, hogy a dolgozat korábbi fejezetei is már érintik a beszélt nyelvi élettörténetek koherenciavizsgálatát, pl. az élettörténeti forгатókönyvek meghatározzák a narratívum alapvető sémáját, az elsajátított ismeretminták ugyanis nemcsak ismereteinket, cselekedeteinket,

viselkedésünket határozzák meg, hanem a szövegalkotás szempontjából éppoly fontosnak mutatkoznak, hiszen ezek biztosítják a koherens szöveg alapjait – mind a szövegalkotó, mind a szövegértelmező számára. Az önéletrajzi szövegek szerveződésében egy másik lényeges tényező az önéletrajzi visszaemlékezés. Nemcsak a történetmesélés alkalmával, hanem már az emlékezés során is egy sémát követ a történetmesélő, annak segítségével rendszerezi emlékeit, konstruálja élettörténeti epizódjait, valamint egész élettörténetét. Az emlékezés mechanizmusa meghatározza a szöveg konstruálódását, és kihat az élettörténeti szöveg koherensségére is. A sémák alapján történő visszaemlékezés és szövegszerkesztés a nyelvi elemek által realizálódik.

Az élettörténet-mondást dinamikus folyamatként kell vizsgálni, amely figyelembe veszi az interaktív kommunikációs szituációnak a szerepét a történet formálásában, hiszen a szöveg csak akkor válik koherenssé, ha alkalmazkodik a befogadó ismereteihez, háttértudásához. Az erre irányuló ismereteinket szintén a sémák határozzák meg.

Az emlékezés szelektív folyamat, vagyis nem emlékezhetünk vissza életünk minden fontos és kevésbé fontos eseményére, másrészt vannak olyan emlékeink is, amelyek egy adott pillanatban nem jutnak eszünkbe. Ilyen szempontból szemlélve élettörténeti narratívánk veszíthet a koherensségéből, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy maga a szöveg nem lesz koherens.

Az egyén bizonyos (összetett) helyzetekben nem idéz fel minden apró részletet, hanem egy általános benyomást nyer az eseményekről, és ezek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket (Bartlett, 1932/1985: 299), vagyis koherenssé teszi a történetet. Amikor felvillan egy emlékezetfoszlány, akár csak egy kép, megpróbáljuk felépíteni, kontextusba helyezni azt (l. pl. Kónya, 1998), vagyis koherens történetté alakítani. Minél pontosabb egy történet időbeli és helyi meghatározása, minél részletesebb az emlék, a lelkiállapot stb. felidézése, feltehetően annál koherensebbnek tűnik a narratívum.

Az élettörténetekben is láthattuk, hogy a kisgyermekkori emlékek sokszor hiányosak, az elbeszélők a konkrét események helyett inkább körülményeket mesélnek el. Némely, gyermekkorra vonatkozó szövegek ezáltal töredékesnek, kevésbé koherensnek tűnhetnek. A megfakult emlékeket az események valószínűsítésével (Pataki, 2001: 317) tehetjük koherensebbé – az élettörténeti narratíva minél magasabb fokú koherenciájának elérése érdekében. Ezzel szemben azok az emlékeink, történeteink, amelyeket gyakran elmesélünk, megszerkesztetté (Bartha–Hámori, 2010: 306) és ezáltal feltehetően valamelyest koherensebbé is válnak.

Ha egy-egy élettörténet egészének koherenségét próbáljuk vizsgálni, felfigyelünk arra, hogy az élettörténeti narratívák időbelileg nem mindig lineárisan épülnek fel, vagyis az élettörténeti események nem feltétlenül időrendbeli sorrendben követik egymást. Bizonyos pontokon kihagyások, visszakanyarodások, előreutalások, visszautalások jelentkeznek. Ezenkívül a női élettörténeteket a tematikus-asszociatív síkon való szerveződés következtében – amelyhez jelen esetben olykor a beszélgetőpartner is hozzájárul, ahogyan az 5. fejezetben már láthattuk – egyfajta időbeli ingadozást hoz létre. A narratívák egészét szemlélve mindez a szöveg koherenségét többnyire nem bontja meg (amihez a beszélgetőpartner/olvasó háttértudása, világra vonatkozó ismerete is sokban hozzájárul), de az élettörténet egészét kronológiai szempontból mégis töredezetté teheti. Az élettörténeti narratívumokban a bennünket körülvevő világ, életünk eseményei általában mégis logikus sorrendben, többnyire ok-okozati összefüggésben jelennek meg, teljes élettörténetet képezve.

Az élettörténet elbeszélése alkalmával a narrátor E/1. személyben nyilatkozik meg, összefűzve a különböző történeteket, ezáltal is biztosítva az élettörténet alapfokú koherenségét. A történetek alanyazonossága önmagában természetesen nem feltétlenül eredményez koherens élettörténetet, szükséges az események logikai és kauzális összerendezettsége is.

A szövegekben gyakran egy-egy meghatározó gondolat ismétlésével találkozunk. Pl.:

(76a) „Tudom, érzem, az erő bennem van, az utat, melyet a sors rám mért, végig kell járnom, legyen az rögös, hosszú, nehéz.” (VMNÉ: 235)

Majd az élettörténet végén ismét elhangzik e gondolat:

(76b) „Mint ahogyan már mondtam, a rám mért utat végig kell járnom.” (VMNÉ: 238)

Az **ismétlés** tehát nyomósításként, kiemelésként vagy a beszélő saját véleményének hangsúlyozására is szolgálhat. Más esetekben viszont a szövegrészlet kevésbé megszerkesztettségére is utalhat, mint ahogyan azt az alábbiakban láthatjuk.

Ha a **konverzációelemzés** szempontjából elemezzük a kérdésekre adott, általában hosszabb terjedelmű válaszokat, akkor azt mondhatjuk, hogy többnyire koherens egységet képeznek a feltett kérdéssel, vagyis a beszélők a kérdésre válaszolnak. Néhány esetben azonban előfordul, hogy a szövegrészek nem vagy csak részben adnak választ a kérdésre. Ennek egyik oka elsősorban a nőkre jellemző tematikus-asszociatív gondolkodásmódban, visszaemlékezésben is kereshető. A már említetteken kívül befolyásolhatja az egyes szövegrészek koherensségét az elbeszélő kora és iskolázottsága is. Megjegyzem, ez a csupán tendenciaszerű megállapítás nem általánosítható minden élettörténetre, és nem képezi jelen kutatás tárgyát. Pl. a vizsgált korpuszban egy élettörténet – mely elbeszélője egy idős (80 év feletti) személy – egyes szövegrészeiben a koherencia gyengülése érzékelhető.

A beszélt nyelvi szövegekben, főként a spontán beszédben, igen gyakori az ismétlés, hiszen csak rövid tervezési idő áll a beszélő rendelkezésére, a használt nyelvi elemek pedig gyorsan kitörlődhetnek a beszélő emlékezetéből. Ha a szöveg gondolati és nyelvi megformálására több idő biztosított, akkor rendszerint kevesebb az ismétlés, mint ahogyan az írott szövegek esetében is. Az alábbi szövegrészlet a felesleges ismétlést példázza:

- (77) „Akko asztán nem is tudom, mejik évbe, negyvenegybe vagy negyvenkettőbe, ő elgyütt. Akkó szabad vót a határ, nem köllött se passzus, se semmi se. Szabad vót a határ, mehetett, ahova akart, és akkó elgyütt ide, Jugoszláviába. Elgyütt oda, ahol ő nevelkedett. Nestickiéknél nevelkedett, mer az apja-anyja meghaltak, és akkó azok tartották őtet, oszt ott vót önáluk.” (VMNÉ: 46)

Az idézett rövid szövegrészletben többször előfordul azonos egység egyszerű ismétlése (*akkó, szabad vót a határ, elgyütt, nevelkedett* stb.), de más parafrázisok is. Az ilyen jellegű ismétlések rontják a szöveg stílusát, de csökkentik a hírértéket is. A szövegrészlet, illetve a mondatok nem megfelelően szerkesztettek, az ismétlések következtében csak apránként kapunk új információt, pl. a harmadik mondat első három tagmondata parafrázálja a második mondat tartalmát. Vagy pl. részben újabb információismétlés történik az alábbi helyen: „és akkó elgyütt ide, Jugoszláviába. Elgyütt oda, ahol ő nevelkedett.” Majd így folytatódik: „Nestickiéknél

nevelkedett [...]”. Az ehhez hasonló szövegszerkesztés nehézkessé, töredezetté és monotonná teszi a szöveget.

Egy másik szövegrészlet:

(78) „–⁰Mit néz a televízió?”

–¹Ami van. ²Nem nagyon van éppen nem tudom micsoda, valami van mindég, valami filmek. ³Mostanába nem is nagyon van valami úgy, mind azelőtt szokott lenni. ⁴Valahogy most semmi sincsen. ⁵Ha van is valami, késő este van, hát már az ember el is alszik, akkó többsző csak reklámoznak, a reklámba meg az ember elalszik.

⁶Oszt így bizony, így ment bizony az én életem. ⁷Szegényen, meg most is pogotovo, mondom, hogy magányosan.” (VMNÉ: 48)

A (78) szövegrészletben is viszonylag sok ismétlés jelentkezik, de nem kifejezetten csak lexikai szinten; jellemző a határozatlan névmások használata, ismétlése is, melynek egyik következménye, hogy a szöveg nem közöl konkrétumokat. Mindez negatívan befolyásolja a szöveg stílusát, növeli monotonitását. A lexikai modell is alátámasztja ezt (annak ellenére, hogy a modell a névmások ismétlését nem mutatja ki), hiszen tízszer jelentkezik azonos egység egyszerű lexikai ismétlése, egy alkalommal azonos egység derivált ismétlése, kétszer fordul elő egyszerű és háromszor derivált szinonima, tizenháromszor ellentét. Az „ellentétes kijelentések” is nagyban hozzájárulnak a inkoherenciához: „nem nagyon van [...] valami van mindég [...] mostanában nem is nagyon van [...] valahogy most semmi sincsen”.

Az ismétlésmátrixban (melyben a dőlttel írt számok a mondatokat jelölik, a 0 a kérdést) látható kapcsolatok legnagyobb részét a *van* létige különböző formái hozzák létre. Ezek figyelembevétele nélkül alig lenne kapcsolat a mondatok között, ez pedig azt jelzi, hogy fogalmi szinten a mondatok alig függenek össze. Szignifikáns kötelék (háromnál több ismétléskapcsolat) csak két mondat esetében alakult ki (a *van* létigének köszönhetően).

	0						
1		1					
2			1	2			
3			2	4	3		
4			1	2	4	4	
5			1	2	2	1	5
6							6
7					2	1	

5. ábra – A (78) szövegrészlet ismétlésmátrixa

Lényeges momentum a szöveg utolsó két mondata. Az első mondat metanarratív utalásként jelentkezik az élettörténet-mesélésre, a második pedig kiemelkedően fontos információt tartalmaz az élettörténet szempontjából, hiszen tematikailag nem kapcsolódnak a feltett kérdéshez (a mátrixban látható kapcsolat csupán a mostra, a jelen időre vonatkozik), az elbeszélő mégis fontosnak tartja, hogy elmondja, másrészt ezeket az információkat már korábban is megemlíti, vagyis e helyen a témától függetlenül megismétli. Az elbeszélő életét a szegénység és a magány határozza meg.

Az élettörténetek bevezető szövegeinek tanulmányozása során azt láthatjuk, hogy a név és a születési dátum közlése után többnyire rátérnek a családtagokra, a szülők foglalkozására, illetve a körülményekre, amelyben nevelkedtek. A bevezető kérdésekben a beszélgetőpartner arra kéri a történetmesélőt, hogy mutakozzon be, némely esetben hozzáteszi, meséljen a gyermekkoráról. Az adatközlők a dialógus első fordulójában nem minden esetben említik iskoláztatásukat, foglalkozásukat még kevésbé. Általában a szüleikről és testvéreikről, ritkábban saját gyermekeikről beszélnek, a házastárs említése azonban egyáltalán nem jellemző a szövegek bevezető részében. Olykor az első néhány mondatban megjelenő tényszerű közlésmódot feloldva sokkal inkább az emlékek, a szülőkre, a gyermekkorra, a körülményekre való visszaemlékezés dominál. Ahogyan az élettörténetek egészét, úgy a történetindítást, a bemutatkozást is a tematikus-asszociatív gondolkodásmód jellemzi.

A kötetben szereplő egyik legidősebb hölgy (Angéla, 1920) bemutatkozó szövegében szép példáját találjuk a tematikus-asszociatív jellegnek. A beszélgetőpartner arra kéri a történetmesélőt, mondja el, mikor és hol született, valamint beszéljen gyermekkoráról és legkorábbi emlékeiről. Az elbeszélő születési adatainak közlése után azonnal rátér szülei foglalkozására, majd néhány mondatban részletezi azt és saját részvételét a munkában:

(79)

„–⁰Legyen szíves, mondja el, mikor és hol született, és beszéljen a gyermekkoráról, melyek a legkorábbi emlékei!

¹Adán **születtem**, ezerkilencszázhuszban. ²**Szüleim kertészettel** foglalkoztak, akkor még egyedül mink **termeltük a virágot**, és szállítottuk Újvidékre, meg másfelé is. ³**Rengeteget** kellett **dolgoznom: a virágokat locsótuk, kapágtunk**. ⁴Volt **szegfű, rózs**a, meg más **virág** is.”

Ezután hirtelen váltással a család többi tagját, testvéreit említi meg, és kiemeli összetartásukat:

„⁵**Öten** voltunk **testvérek: ketten idősebbek, ketten fiatalabbak** nálam. ⁶Én voltam a **középső**, a **kicsiket** dajkátam, a **nagyobbak** parancsótak. ⁷**Összetartottunk**, úgy voltunk **nevelve**, hogy **egyformán** viszonyultunk egymáshoz.”

A következő mondatok pedig már az asszociatív gondolkodásmódot igazolva a narrátor saját gyermekeire vonatkoznak, arra, hogy ő is összetartásra nevelte őket:

„⁸Sőt, az én **gyerekeim** is mind **egyformák**, nem fordul elő, hogy valaki valakivel **nem beszél**. ⁹**Megvagyunk** szépen. ¹⁰Úgy **neveltem a gyerekeket**, hogy a **testvérek tartsonak össze**, ha csak lehet. ¹¹Amikor azonban bejön a **családba** valamilyen idegen **gyerek**, néha csinál egy **kis konfliktust**, de hogyha van benne egy **kis intelligencia**, azon gyorsan túlteszi magát.”

A bemutatkozás végén egy mondat erejéig ismét visszatér a munka témájához, majd gyermekkorára emlékezik vissza, végül pedig szülei halálával zárja e rövid szövegrészletet:

„¹²**Sok** volt a **munka**, anyagi gondjaink nem voltak, a **virágot** nagyon vették, más idők voltak azok. ¹³Örömmel **emlékszem vissza gyermekkoromra**, de **lánykoromra** is. ¹⁴Az **édesanyám** is meg az **édesapám** korán **meghaltak**. ¹⁵Csak hatvanegy évet **éltek**.” (a fenti idézetek lelőhelye: VMNÉ: 31)

A munkára és a szülőkre való visszatéréssel az elbeszélő mintegy keretbe helyezi a bevezető szöveget, amelynek központi magvát a testvérek, valamint az elbeszélő gyermekei közötti viszony képezi. A keretként is értelmezhető ismétlés azonban mégsem a bevezető szöveg koherenciafokát erősíti – ellenkezőleg. A tematikát figyelve ingadozás jelentkezik, a történetmesélő nem visz végig egy-egy gondolatmenetet, nem mindig állnak fenn logikus kapcsolódások az egyes témakörök között, illetve ok-okozati viszonyok, inkább a narrátori asszociáción alapuló visszaemlékezési mechanizmus áll előtérben. A tematikai ingadozás és a szöveg kevésbé koherens volta megfigyelhető a nyelvi kifejezőeszközök szintjén is. Az egy-egy mondaton belüli nyelvtani egyeztetéseken, valamint a tagmondatokat kapcsoló kötőszókon túl (pl. *és, hogy, ha* stb.) már jóval kevesebb mondatok közötti kapcsolatot létrehozó kohéziós eszközt találunk. Nem jellemző a fogalmakat, személyeket helyettesítő névmás használata, inkább csak a birtokos személyjelek és a nyelvtani alany–állítmányi egyeztetés teszi összefüggővé a szöveget. A különböző témákat magukban foglaló kisebb egységek között csak elvétve jelentkezik a témát átvezető, illetve oksági, időbeli stb. kapcsolatot mutató kötőszó (pl. a fokozást kifejező *sőt*, vagy az időre és ellentétre utaló *amikor azonban*). Az elbeszélő a hozzá intézett kérdésekre csupán részlegesen válaszol: gyermekkoráról, illetve legkorábbi emlékeiről szinte alig tudunk meg valamit. (Minderre az élettörténet későbbi epizódjaiban derül fény.) A konverzációanalízis aspektusából vizsgálva a feltett kérdésre adott válasz tehát nem tekinthető maradéktalanul koherensnek.

LEXIKAI RELÁCIÓK	Egyszerű	Derivált
I. Azonos egység ismétlése		
1. ismétlés	15	12
II. Másik egység ismétlése		
2. szinonima	6	6
3. ellentét	4	1
4. hiponima	8	
5. meronima (rész–egész)	7	
SZÖVEGALAPÚ RELÁCIÓK		
6. pillanatnyi relációk	2	
Összesen	61	

4. táblázat – A (79) szövegrészletben előforduló lexikai ismétlések a módosított modell alapján

A szövegrészlet mondatainak egymáshoz kapcsolódása ismétlésmátrixban ábrázolva:

0

<i>1</i>	1	<i>1</i>																	
<i>2</i>	1	1	2																
<i>3</i>			4	3															
<i>4</i>			3	3	4														
<i>5</i>						5													
<i>6</i>						3	6												
<i>7</i>								7											
<i>8</i>	1							1	8										
<i>9</i>									1	9									
<i>10</i>	1					1	2	1		<i>10</i>									
<i>11</i>	1					1		3	1	2	<i>11</i>								
<i>12</i>			2	3	3														<i>12</i>
<i>13</i>	2							1		1	1								<i>13</i>
<i>14</i>			1								1								<i>14</i>
<i>15</i>																			1

6. ábra – A (79) szövegrészlet ismétlésmátrixa

Egy másik élettörténet (Lídia, 1960) bevezető szövege:

(80)

- ⁰Hol és mikor **születtél?**
- ¹Zentán **születtem, ezerkilencszázhatvan** június harmadikán, második **gyerekként**.
²**Szüleimnek, Bóka Ferencnek és Magdának** már volt egy négyéves **fiuk, László**, akit mindenki csak **Öcsinek** szólított. ³**Egyéves** voltam, amikor **Újvidékre költöztünk, Rózsa nagynénim lakásába**. ⁴Erre az **időszakra** csak homályosan emlékszem. ⁵**Szüleim dolgoztak, apám újságíró, anyám tisztviselő** volt. ⁶**Öcsi** a Sonja Marinković **Általános Iskolában** fejezte be az első **négy osztályt**. ⁷A **hatvanas évek elején anyai nagyapám – Kokrehel József – eladta moholi házát**, miután úgy döntöttek, hogy telket **vásárolnak Újvidéken**, és közösen **építenek házat: ő, a tatám, anyuék és Endre, anyu bátyja**. ⁸A **nagyapám kőműves mester** volt, így a **munkálatok** a legnagyobb **rendben** és **pontossággal** haladtak. ⁹**Telepi** emeletes **házunkba ezerkilencszázhatvanötben költöztünk be**. ¹⁰Onnan indultam óvodába, majd a József Attila **Általános Iskolába**. ¹¹**Boldog gyerekkorom** volt. ¹²Szerettek, mindentől **óvtak**. ¹³**Bronchiális asztma** gyötört, **beteges** voltam, ezért **anyám hétéves koromban beadta felmondását**, otthon vezette a háztartást, és csak velünk **törődött**. (VMNÉ: 225)

LEXIKAI RELÁCIÓK	Egyszerű	Derivált
I. Azonos egység ismétlése		
1. ismétlés	15	15
II. Másik egység ismétlése		
2. szinonima	12	2
3. ellentét	2	1
4. hiponima	3	
5. meronima (rész–egész)	4	
SZÖVEGALAPÚ RELÁCIÓK		
6. pillanatnyi relációk	14	
Összesen	68	

5. táblázat – A (80) szövegrészletben előforduló lexikai ismétlések a módosított modell alapján
A szövegrészlet mondatainak egymáshoz kapcsolódása ismétlésmátrixban ábrázolva:

0

<i>1</i>	1	<i>1</i>																
<i>2</i>	1	2	2															
<i>3</i>			1	3														
<i>4</i>				1	4													
<i>5</i>	1	1	4			5												
<i>6</i>			3				6											
<i>7</i>		1	3	4		3		7										
<i>8</i>								4	8									
<i>9</i>		1		3				4		9								
<i>10</i>							1											
<i>11</i>		1																
<i>12</i>																		
<i>13</i>		1	1	1		2		3								2	1	13

7. ábra – A (80) szövegrészlet ismétlésmátrixa

A (80) szövegrészlet kohezívebbnek és koherensebbnek bizonyul a (79)-nél. A mondatok többnyire logikusan kapcsolódnak egymáshoz, a történetkezdés ívben halad előre, nincsenek egymástól elszigetelt tematikus blokkok, illetve a különböző témákat az elbeszélő könnyedén vezeti át, logikus gondolatmenettel. Ebben a szövegrészletben, amely két mondattal rövidebb az elsőnél, 68 ismétléskapcsolatot állapítottam meg, vagyis 7-tel többet, mint a (79) szövegben. Többször alakult ki szignifikáns kapcsolat a mondatok között, ami szintén arra utal, hogy a szöveg koherensebb.

Az élettörténetek körülbelül azonos terjedelmű bevezető szövegei lexikai ismétléseinek elemzése (a fentiekben ezek közül kettőt mutattam be) során az alábbiakban leírtakat állapítottam meg.

A vizsgált szövegrészletekben azonos egység ismétlése fordult elő a leggyakrabban (kb. 40%), ezek közül leggyakoribb az egyszerű ismétlés (kb. 20%, a derivált ismétlés kb. 10–20%). Szinonima ismétlése körülbelül fele annyiszor jelentkezett, mint azonos egység ismétlése (kb. 20%), és az egyszerű szinonímia használata általában jellemzőbb az élettörténetekre, de ez már egyéni eltéréseket mutat, derivált ismétlése bizonyos szövegekre egyáltalán nem volt jellemző. Ellentét használatával átlagosan 5–10%-ban éltek az elbeszélők, a hiponímia, valamint a meronímia az ismétlések kb. 5–12%-át teszik ki. Egy-egy szövegrészletben az ismétlések száma kategóriára való tekintet nélkül kb. 50 és 70 között mozgott. Megjegyzem, hogy a fenti adatok egyénenként (szövegenként) eltérést mutathatnak.

A lexikai ismétlések számszerű megállapítása önmagában nem bizonyul elegendőnek, hiszen a számadatok táblázatba foglalása nem nyújt betekintést abba, hogy a különböző ismétlések egyazon mondaton belül vagy különböző mondatokban történnek, vagyis hány ismétléskapcsolat van a mondatok között. A magyar nyelvű szövegekben, illetve a beszélt nyelvi élettörténetekben is igazolódni látszik Károly (2011) angol nyelvű szövegek elemzésére vonatkozó feltevése, miszerint **a lexikai ismétlések száma nem feltétlenül arányos az adott szövegrészlet koherensségével**, vagyis nem mindegy, milyen egységek ismétlődnek. Az egyes ismétléskategóriák és a szöveg minősége között tehát bizonyos szintű összefüggést fedezhetünk fel (ennek magyar nyelvű szövegeken való vizsgálata azonban további kutatást igényel). Az ismétléskategóriák arányából stilisztikai következtetéseket is levonhatunk. Az azonos egység túlzott ismétlése, miközben az nem feltétlenül biztosítja a szöveg-összefüggőséget, monotonná

teszi a szöveget, annak stílusa nem tekinthető választékosnak, míg a szinonim egységek ismétlése mindezt feloldja. Pozitívan befolyásolja a szöveg kvalitatív jellemzőit a derivált ismétlés használata, bármely ismétléskategóriában, hiszen így megteremtődik a kapcsolat a mondat elemei, illetve a mondatok között, mégsem válik egyhangúvá a szöveg.

A szöveg-összefüggőség a lexikai ismétlések ismétlésmátrixban történő ábrázolásával rajzolódik ki leginkább, hiszen vizuális összefüggést teremt az egyes mondatok kapcsolódásai között. A mátrix általában kimutatja az információtartalom szempontjából fontos mondatokat – de erre ellenpéldát is találunk (ha a kulcsmondat lexikai egységei nem sorolhatók be egyetlen ismétléskategóriába sem) –, valamint a tematikus blokkokat. A mátrixban viszont nem kapnak helyet a mondaton belüli kapcsolatok, ismétlések (melyeknek akár fokozó szerepük is lehet, vagy ellentétes jelentésűvé is válhat általa egy kifejezés), csak a mondaton kívüliek. A koherencia természetesen feltételezi egy minimális lexikai ismétléskapcsolat meglétét. Általában minél több kapcsolódási pontot mutat egy mondat egy másikkal, és minél több mondat kapcsolódik egymással, annál kohezívebb s ezáltal koherensebb a szöveg. Önmagában a túl sok ismétlés – elsősorban az azonos egység egyszerű ismétlése – amellet, hogy nem feltétlenül válik általa koherenssé a szöveg, monotonná teszi azt.

A lexikai kohéziós modell egyik hátránya, hogy hosszabb terjedelmű szövegek esetében az elemzés túlságosan bonyolult. A történetek kohezivitásának elemzésére alkalmasnak bizonyul a modell, azonban a korreferenciaelemzés több nyelvi elemre kiterjed, s ezáltal az több, a konnexitást és kohéziót biztosító elemet mutat ki. Hoey kifejtő típusú szövegek vizsgálatára alkalmazta e modellt, azonban a történetek fontos elemeire, pl. az időbeli és az oksági kapcsolatokra, amelyek már a koherencia szintjéhez tartoznak, a modell nem világít rá kellőképpen. A modell ebben a formában, ahogyan a neve is mondja, a kohézióknak tehát csak a lexikai aspektusát veszi figyelembe. A kohézió és a koherencia kimutatása más elemzésekkel együtt természetesen komplexebbnek bizonyul, pl. a korreferenciális elemek, a tematikus progresszió, oksági kapcsolatok stb. elemzésével. A modell bizonyos esetekben szubjektivitást is megenged, ami kevésbé megbízhatóvá teszi az eredményt. A lexikai egységek ismétlődése sokszor ott is kapcsolatot teremt a mondatok között, ahol valójában nincs. A lexikai ismétlés nem feltétlenül jár együtt fogalmi ismétlődéssel, mivel egy nyelvi elem két különböző értelemben is használható. Pl.: *nagyon szép – nagyon messze*. Néha szükség lenne nagyobb egységekre, több

szóból álló kifejezések számbavételére is, mivel amikor az egyik tagmondat praefrazálja a másikat, a lexikai szintű elemzésben a szemantikai azonosság nem jut mindig kifejezésre, mert a szavak ismétlésén van a hangsúly, és nem a tagmondat értelmén. Az ismétléskategóriák hiányosnak bizonyulnak, pl. az azonos mezőösszefüggésbe tartozó szavakat a modell nem mindig mutatja ki.

Összegzés. Ebben a fejezetben a Károly Krisztina által módosított, Hoey-féle modell alapján vizsgáltam a lexikai ismétlés szövegszervező funkcióját az élettörténeti narratívákban.

A Hoey-féle módosított modell (de általában a kohézió, koherencia meghatározását célzó modellek többsége) hosszabb terjedelmű szövegek elemzésére nem bizonyul(nak) maradéktalanul alkalmasnak. Ezenkívül narratív szövegtípusok esetén a szöveg, illetve a történet lényeges elemeinek kimutatására a lexikai modell önmagában nem alkalmas, hiszen elsősorban a kohéziót (s ezáltal a koherenciát) megteremtő lexikai ismétléseket helyezi fókuszba, amelyeknek azonban kétségkívül óriási szerepük van a szövegszervezésben. A lexikai ismétlések száma és típusai mögött az élettörténeti szöveg szemantikai jelentésrétege nem jut megfelelően kifejezésre.

Az ismétlésmátrix alkalmas annak vizuális bemutatására, hogy egy-egy mondat mely más mondatokkal áll lazább vagy szorosabb kapcsolatban, vagyis a lexikai ismétlés szövegszervező funkciójának feltárására. A kapcsolatok számának növekedése összefüggést mutat a szöveg kohezivitásával és többnyire információtartalmával is. A minél teljesebb kohézió- és koherenciaelemzéshez más nyelvi és nem nyelvi elemek egyidejű vizsgálata, más modellek alkalmazása is szükséges. Mivel a Hoey-féle modell rövidebb szövegrészek vizsgálatára alkalmazható, a modell magyar nyelvhez történő igazításával, az élettörténetek bevezető szövegeinek elemzésében próbáltam felhasználni. Önmagában a modell nem feltétlenül bizonyul kellően érzékenynek a kisebb-nagyobb koherenciaváltozások feltárására, de támpontként szolgálhat, elsősorban az ismétlésmátrix révén, a koherens és inkoherens szövegek elkülönítéséhez.

6.2. Korreferenciális elemek és korreferenciarelációk

6.2.1. A korreferencia

A mikroszintű szövegtani formák közül a deixis és a korreferencia nagyon fontos szerepet tölt be a szövegvilág megteremtésében (Tolcsvai Nagy, 2001: 121). A 4. fejezetben már vizsgáltam a deiktikus elemeket a nézőpont kapcsán. A 6.2. fejezetben a korreferenciális elemek funkcióját, típusait és a szövegek létrehozásában való jelentőségüket tanulmányozom a beszélt nyelvi élettörténetekben.

A korreferencia rövid elméleti áttekintése után annak típusaival foglalkozom, megvizsgálva, melyek jellemzőek a beszélt nyelvi élettörténetekre. Az élettörténetek a perszonális narráció (Tátrai, 2000) típusát képviselik, vagyis a szövegek alkotója az E/1. személyű elbeszélő. Az élettörténetek természetéből adódóan tehát elsősorban az E/1. korreferencia jellemzőit tanulmányozom, a korreferenciális elemek és az elbeszélői nézőpont összefüggését (figyelembe véve, hogy a szövegek dialogikus beszédhelyzetben hangzanak el, aminek következtében nézőpontváltás következik be), a szöveg-összefüggőséggel kapcsolatba hozva.

A dolgozat folytatásában a korreferenciális elemek szövegszervezésben betöltött funkciójával foglalkozom Petőfi S. János modelljét (Petőfi S., 1997; (szerk.) 1998a) felhasználva. Az elemzés végén az indexszel ellátott fogalmakból kirajzolódik a szöveg „tartalmi gerince”, a kulcsfogalmak, melyek közül némelyek korreferencialáncot hoznak létre. Az elemzéshez olyan szövegrészletet választok, amelyet a módosított Hoey-féle lexikai ismétlésmodell alapján is elemeztem már, így lehetőség nyílik a két modell alkalmazhatóságának összevetésére is.

A **korreferencia** jelentése ‘együtt utalás, azonos vonatkozás’. Korreferenciáról beszélünk, amikor „*a szövegben két nyelvi egység (morféma, szó vagy kifejezés) ugyanarra a szövegvilágbeli dologra referál (vonatkozik)*” (Tolcsvai Nagy, 2001: 181). Petőfi S. János meghatározása szerint „korreferenciális elemeknek nevezzük azokat a nyelvi elemeket/kifejezéseket, amelyek verbális megjelenési formájukat tekintve különbözőek, de az olvasó/interpretátor meggyőződése szerint a szövegvilág ugyanazon tárgyra/tényre utalnak”

(Petőfi S., 1997: 24). Korreferenciarelációknak nevezzük „a koreferenciálisnak tartott elemek között fennálló relációkat” (Petőfi S., 1997: 24).

A spontán társalgásokban a korreferencia jelentős szerepet játszik a társalgás egyes fordulói közötti kapcsolat megteremtésében (Boronkai, 2008: 180). Az interperszonális kommunikációs szituációban elhangzó dialogikus élettörténetekben a korreferenciának természetesen szerepe van a fordulók közötti kapcsolat létrehozásában, de a szövegek narratív természetéből adódóan kiemelkedően fontos szerepet tölt be a mondatok vagy azok egyes részei közötti kapcsolat megteremtésében is – vagyis a korreferencia nemcsak a szöveg mikroszintjén működik, hanem azon túllépve az élettörténetek mezo- és makroszintjén is érezteti hatását hozzájárulva az élettörténet koherensségének kialakításához is.

A korreferencia annak alapján, hogy hol található a kifejtett elem a korreferens szerkezetben, lehet **anaforikus** és **kataforikus**. A dialogikus narratívumokban is e kétféle korreferens szerkezetet tudjuk elkülöníteni. A korreferencia tipikus szerkezeteit három összetevő alkotja (több változatban): **referens–antecedens–anafora** és **referens–katafora–posztcedens**. A referens az a dolog, amire a szövegbeli nyelvi elem referál. Az antecedens olyan nyelvi elem, amely fogalmilag reprezentálja a referenst. Az anafora részleges reprezentációval utal vissza az antecedensre, és rajta keresztül referál a referensre. A katafora részleges reprezentációval előreutal a posztcedensre, és rajta keresztül referál a referensre. A posztcedens olyan nyelvi kifejezés, amely fogalmilag reprezentálja a referenst. (Tolcsvai Nagy, 2001: 182 alapján.)

A (81a) példában a referens–antecedens–anafora szerkezet jelenik meg, amelyben a referens *Placido Domingo* elmebeli reprezentációja, az antecedens *Placido Domingo* teljes nyelvi reprezentációja, az anafora pedig a *vele* személyes névmással kifejezett részleges nyelvi reprezentáció.

(81a) „*Placido Domingóval* szerettem volna énekelni! Híres olasz tenoristákkal fölléptem, de *vele* nem sikerült énekelnem.” (VMNÉ: 97)

A (81b) mondat a referens–katafora–posztcedens szerkezet példája, melyben a referens a *fotózás* fogalom elméleti reprezentációja, a katafora a *valami* határozatlan névmással kifejezett részleges nyelvi reprezentáció, a posztcedens pedig a *fotózás* főnévvel kifejezett teljes nyelvi reprezentáció:

(81b) „Előtte azonban még *valami* rabul ejtett: a *fotózás*.” (VMNÉ: 103)

A katafora egyik jellemző megjelenési formája a beszélt nyelvi élettörténetekben az alárendelő összetett mondatban megjelenő korreferenciatípus, amikor is a részleges nyelvi kifejezés által jelölt dolgot a beszélő a következő tagmondat(ok)ban fejti ki. Pl.:

(82a) „*Azt* hiszik, hogy *ahhoz csak a férfiak értenek*.” (VMNÉ: 98)

(82b) „Voltak *olyan* könyvek, amelyeket *elolvastam ugyan, de nem értettem meg teljes egészében*.” (VMNÉ: 103)

Tolcsvai hangsúlyozza, hogy a korreferencia szempontjából nem annyira az utalás iránya a meghatározó (tehát, hogy anaforikus vagy kataforikus elemekről van szó), hanem a nyelvi elemek kifejtettsége és fogalmi jellege. Annak alapján, hogy mindkét vagy csak az egyik szövegbeli elem kifejtő és fogalmi jellegű-e, megkülönböztetünk **kifejtő** (pl. főnévvel kifejezett) és **részben kifejtő** (pl. névmással, morfémával, Ø-val kifejezett) korreferenciát (Tolcsvai Nagy, 2001: 181–182). A kifejtő, kidolgozott fogalommal kifejezett korreferencia ritkábban fordul elő az élettörténetekben, hiszen egy fogalom, személy stb. említése után gyakran csak részleges nyelvi reprezentációval utalunk a referensre. Pl.:

(83) „Viszont egy unalmas és rossz *szöveget* egy nagyon jó fotóval lehet illusztrálni, ami arra készíti az olvasót, hogy elolvassa az *írást*, amit különben nem tenne meg.” (VMNÉ: 114)

A (83) példában az antecedens főnév (*szöveg*), amelyre a harmadik tagmondat kidolgozott fogalommal kifejezett szinonimája (*írás*) utal vissza. Ez tehát az egyazon mondaton belül előforduló korreferencia példája.

Sokkal gyakoribb a részben kifejtő, sematikus fogalommal kifejezett korreferencia. Ennek kifejezőeszközei lehetnek a különböző névmások, a személyt és számot jelölő ragok, a jelek (valamint az egyeztetés és a határozottság jelölése). Pl.:

(84a) „Ezerkilencszázharminckilencben *születtem Szécsányon*, de csak egy évig *éltünk ott*, azután *elköltöztünk Versecre*.” (VMNÉ: 138)

(84b) „A fiú *apja elküldte* postán a *pénzt*, *amit előírt a törvényszék*, utána meg *eljött és visszakérte*.” (VMNÉ: 181)

A (84b) példamondat második tagmondatának alanya az E/3. személyű *törvényszék*, míg a harmadik tagmondatban csak igei személyragokkal történik utalás a szintén E/3. személyű alanyra. A világról való tudásunk és a kontextus alapján feltételezhetően nem a *törvényszék* lesz a harmadik tagmondat alanya, hanem az első tagmondatban említett fiú *apja*, vagyis alanyváltás következik be, amely esetben zavart okozhat az igei személyragok használata, mivel az nem határozza meg egyértelműen az alany kilétét.

Mint ahogyan minden szövegben, úgy az élettörténetekben is az először említett fogalmakat önálló jelentésű szavak segítségével fejezzük ki, míg az újramegjelenítést már csak a todalékok, mutatószók, névmások segítségével végezzük. Mivel beszélt nyelvi szövegekről van szó, olykor előfordul, hogy „téves” az utalás. Az utaló elemek és az önálló jelentésű szavak közötti kapcsolatot azonban általában fel tudjuk fedni, illetve azonosítani tudjuk őket a kontextus ismerete és a világról alkotott tudásunk alapján.

6.2.2. Korreferencia, nézőpont és szöveg-összefüggőség

Az élettörténetben a narrátor célja elsősorban önmaga, illetve élete történéseinek bemutatása (1. a 8. fejezetet). Az élettörténet elbeszélői nézőpontja E/1. Ebből következően a legjellemzőbb az E/1. korreferencia. Nem ritkán azonban T/1., E/3., esetleg T/3. személyre vonatkozó korreferenciális elemek is jelentkeznek, hiszen a narrátor saját élettörténetében családtagjairól, rokonairól, közeli ismerőseiről is beszél, illetve azokról a személyekről, akik fontos szerepet játszottak életében.

A korreferenciális nyelvi elem állhat **szövegtopik** és **szövegfókusz** szerepben. Ha a korreferens elem szövegtopik, vagyis a mondatban nem kiemelt helyen áll, akkor igei személyragok jelölik (\emptyset + INFL), míg ha a korreferens elem hangsúlyos a mondatban, vagyis fókuszpozícióban található, akkor névmás jelöli (PRO), és ekkor névmási korreferenciáról beszélünk (Tolcsvai Nagy, 2001: 198–222).

A következőkben a beszélt nyelvi élettörténetekben előforduló korreferens nyelvi elemeket vizsgálom (vö. Boronkai, 2008: 180–199 spontán dialógusokon és drámai párbeszédiken végzett kutatásával).

Az alábbiakban az E/1. személyű korreferencia megvalósulásának főbb eseteit figyelhetjük meg.

– E/1. anaforikus korreferencia szövegtopik szerepben (\emptyset + INFL):

(85) „Csak most visszagondolva *tudom*, hogy mennyi minden hiányzott. Azt *hiszem*, még boldog is *voltam* bizonyos értelemben.” (VMNÉ: 139)

A (85) példában az elbeszélő személyére, anaforikus korreferenciát hozva létre, csak az igei személyragok utalnak, az elbeszélő pedig mindvégig topikpozícióban marad.

Mivel az elbeszélő célja önmagának, illetve életének bemutatása, a beszélt nyelvi élettörténetek egyik legjellemzőbb korreferenciatípusa az E/1. személyű szövegtopik helyzetű anaforikus korreferencia, melynek jelölője \emptyset + INFL. Az E/1. személyű megnyilatkozások sorozata nemritkán E/1. korreferencialáncot hoz létre. A beszélő személyére olykor mondatokon

át csak az igei személyragok, esetleg a birtokos személyjel utal. Alanyazonosság és mondattopikazonosság esetén a második alany (és általában a további alanyok) nyelvi jelölője Ø + INFL. Az E/1. személyű narratívumokban a nem E/1. személyű referensek közbeékelődése többnyire nem okoz problémát a beszélő, illetve a referens meghatározásában. Pl.:

- (86) „– Ezerkilencszázharminckilencben *születtem* Szécsányon, de csak egy évig éltünk ott, azután elköltöztünk Versecre. A *szülőfalumat* csak két alkalommal *láttam*, de már felnőtt *koromban*, egyszer csak átutazóban *voltam*, másodsor pedig valamilyen kivonatra volt *szükségem*, s akkor jól *megnéztem magamnak*, de nem *tudom*, melyik lehetett a *szülőházam*, azt már rég lebontották. Versecinek *tartom magam*, mert ott *éltem* egészen főiskolás *koromig*. Az elemi iskolát is ott *végeztem*.” (VMNÉ: 138)

Az E/1. anaforikus korreferencia nyelvi formája általában akkor lesz ismét PRO, ha megszakad az alanyazonosság. Ilyenkor a PRO fókuszpozícióba is kerülhet.

– E/1. anaforikus korreferencia fókuszpozícióban (PRO):

- (87) „Nagyon szerettem a gyerekeket, mái napig is kedvelem őket. Abban az időben Pionírtanács működött, *én* voltam az elnöke.” (VMNÉ: 80)

A (87) példában az *én* személyes névmás anafora, mely fókuszpozícióban található.

Megjegyzendő, hogy ha E/1. személyes névmással kifejezett anaforikus korreferencia jelenik meg a szövegben, az mindenképpen hangsúlyosabb, mintha nyelvi jelölője Ø + INFL lenne, de nem kerül kötelezően fókuszpozícióba. Az élettörténetekben ugyanis rendszerint állítunk valamit magunkról, így többnyire az lesz a leghangsúlyosabb elem a mondatban. A PRO mondatkezdő topik, kontrasztív topik, kvantor stb. funkcióját is betöltheti. A (88) példában kontrasztív topik szerepében jelentkezik:

- (88) „Idóm sem volt, pénzem sem sok, a távolság nagy, az összeköttetés pedig rossz. A mai diákok hetente rohannak haza, *én* meg leveleztem az anyámmal.” (VMNÉ: 146)

Az E/1. kataforikus korreferencia (PRO) nem jellemző az élettörténetekre. Az alábbiakban T/1. kataforikus korreferenciára olvashatunk példát, melyben a posztcedens metaforikus értelmű:

- (89) „Valahányszor híre ment, hogy megérkezett az új könyvszállítmány, *mi, könyvmolyok* rohantunk a raktárba, s a félig kicsomagolt könyvek között válogattunk, böngésztünk sietve és remegő kézzel, mert a könyvritkaságokból rendszerint kevés volt.” (VMNÉ: 144)

Amint említettem, az élettörténetekben gyakran a beszélgetésben nem jelen levő személyről is beszél a narrátor.

– E/3. anaforikus korreferencia (PRO):

- (90) „*Anyám* nemigen tudott varni. Varrt *ő* aztán később, szükségből csinált *mindenfélét*, de hát *az olyan* is volt.” (VMNÉ: 139)

A (90) példa antecedense az *anyám* főnév, amelyre az *ő* személyes névmás utal vissza névmási anaforikus korreferenciával. A második mondatban egy tárgyra utaló anafora van, melynek nyelvi jelölője az *az* mutató névmás (így nem keletkezik zavar a személyre és a tárgyra utaló névmás referensének meghatározásában), valamint találunk még egy anaforát: az *olyan* melléknévi mutató névmás az előtte álló tagmondatból, illetve az első mondat tartalmából oldható fel.

– E/3. anaforikus korreferencia (Ø + INFL):

(91a) „A *kislánnyal, Milénával* összebarátkoztam, sokat játszottunk együtt. Nagyot néztem, amikor *áthívott* hozzájuk, és láttam, hogy a konyhájukban tartják a disznókat és a kecskéket.” (VMNÉ: 141)

Az *áthívott* ige személyragja korreferál az előzőleg említett 3. személyű antecedensre, mely főnévvel van kifejezve (itt egy kifejtett fogalmi korreferenciára is találunk példát: a *kislánnyal, Milénával*). A mondatban egyébként alanyváltás történik, az első mondat állandó határozója lesz a 2. mondat 2. tagmondatának alanya, de annak meghatározása nem okoz problémát a szövegkörnyezet alapján.

(91b) „István *fiam* tehetséges emberként indult. Kanizsán *végezte* a mezőgazdasági konyhakertészeti iskolát, ahol a legmagasabb érdemrenddel *tüntették ki*. Nagyon jó tanuló *volt*. Utána *befejezte* a főiskola első és második osztályát.” (VMNÉ: 116)

A *végezte, volt, befejezte* igék személyragjai a 3. személyű, főnévvel kifejezett *fiam* antecedensre korreferálnak. Az antecedens egyébként a birtokos személyjellel utal a referenciális központra, a beszélő E/1. voltára. (A T/3. személyű *kitüntették* ige tárgyias személyragja is az E/3. személyű antecedensre utalnak.)

Az élettörténetekre jellemzőek az egyes, ritkábban többes szám 3. személyről szóló szövegrészek, aminek következtében megnő a 3. személyű korreferencia előfordulási gyakorisága is. A 3. személyű korreferenciatípusok közül az igei személyragokkal jelzett korreferens viszony a legjellemzőbb, amely pedig az élettörténeti szövegek természetéből adódóan nemritkán „láncszerűen” jelentkezik. PRO általában szintén alanyváltás után jelentkezik, vagy ha fókuszpozícióba helyezi a személyt az elbeszélő.

E fejezet témája a sematikus fogalommal jelölt, elsősorban a személyre utaló korreferencia, de a 3. személyű korreferenciához kapcsolódóan megemlítem, hogy a kidolgozott fogalmi korreferencia is 3. személyű, illetve anaforikus. A (92) példában az *ismerős* és a *varrónő*

fogalmak állnak korreferenciális viszonyban egymással, amelyek közül mindkettő teljes kifejtett (főnévvel kifejezett) fogalom:

- (92) „Egy ismerősünk, egy varrónő kreálta a ruháit a rongyoszsákban talált ruhamaradékokból.” (VMNÉ: 139)

A korreferencia létrejötte során gyakran keveredik a teljes fogalmi jelentésű és a sematikus fogalommal (PRO vagy Ø + INFL) kifejezett korreferencia. Pl.

- (93) *Anyukám* a kertet művelte, nagyon szorgalmas *asszony volt*, az apukámnak a fizetését mindig *félrerakta*. Abból éltünk, amit *ő* a kis *kertjéből keresett*, később még földet is tudtak venni. *Anyukám*, hogy ne kelljen házbért fizetni, beköltözött a Telepen egy budárházba.” (VMNÉ: 63)

Mivel a beszélt nyelvi élettörténetek dialogikus szituációban elhangzó narratívumok, a korreferencia vizsgálatakor érdemes foglalkozni a nézőpontváltás kérdésével is, amely a szöveg párbeszédes jellegéből fakad. Amikor a beszélgetőpartner feltesz az elbeszélőnek egy rá vonatkozó kérdést, a kérdés és a válasz egyes elemei korreferens viszonyban vannak egymással, csak közben nézőpontváltás történik. Pl.:

- (94a) „*Foglalkozott-e* társadalmi munkával?
– A tanítói *pályám* mellett mindig valamilyen társadalmi munkát *végeztem*.”
(VMNÉ: 80)

A (94a) párbeszéd részletben E/3. személyű és E/1. személyű igei személyragok, illetve E/1. személyre utaló birtokos személyjel található. Mivel párbeszédes szituációról van szó, nézőpontváltás következtében az E/3. és az E/1. „kiegyenlítődik”, vagyis mindkét mondat igei személyragjai az elbeszélőre utalnak. (A (94a) és a (94b) idézetben is más, fogalmi jelentésű szavak is korreferens viszonyban állnak, amelyekre most nem térek ki.)

- (94b) „*Élete* folyamán *került-e* olyan helyzetbe, amikor úgy *gondolta*, hogy könnyebben *boldogulna*, ha nem nő, hanem férfi *lenne*?
– Sokszor *voltam* olyan helyzetben. Kora *ifjúságomtól* kezdve író *akartam* lenni, mert az *anyám* író volt, és *ő* volt az *eszményképem*. Úgy *gondoltam*, hogy amit *ő csinál*, az a legszebb és a legjobb, *láttam*, hogy *ő* akkor boldog, ha *ír*. *Mondogatta* is *nekem*: – *Látod*, ezt nem biztos, hogy közlik, az is lehet, hogy nem *kapok* érte pénzt.” (VMNÉ: 155)

A (94b) dialógusrészletben is nézőpontváltás következik be, amelyet a korreferenciális elemek (főként az igei személyragok) jeleznek. A kérdésfeltevő E/3. személyű igealakokat használ az önözés révén, míg az elbeszélő E/1. személyben nyilatkozik meg. A szövegrészlet érdekessége, hogy a történetmesélő válaszában idézi egy harmadik személy, az édesanyja szavait. Az édesanya idézett szavai E/2. személyűek, az E/2. igei személyragok az eddigi E/1. személyű elbeszélőre vonatkoznak, az E/1. személyűek pedig az édesanya személyére vonatkoznak, és nem magára az elbeszélőre, mint az előző mondatokban, vagyis ideiglenesen megváltozott a referenciális kiindulópont.

Jelen korpusz szövegei eltérnek a hagyományos dialógusoktól, hiszen ezekben csak az egyik beszélgetőtárs tesz fel kérdéseket a másiknak, aki viszont „nem kérdez vissza”. Sőt, annak válasza általában hosszabb monologikus egység. A hagyományos párbeszédszerepek tehát felborulnak a dialogikus élettörténeti narratívum során, ami pedig a korreferenciális elemek tekintetében is változást mutat, vagyis túlsúlyba kerülnek az E/1. személyű megnyilatkozások.

Az E/2. személyű korreferencia nem gyakori jelenség a vizsgált korpuszban, annak ellenére, hogy dialogikus szituációról van szó, mivel a beszélgetőpartner általában magázza az interjúalanyt. Az elbeszélőhöz intézett kérdésekben, illetve az idézetekben Ø + INFL anaforikus korreferencia jellemző. Pl.:

- (95) „Hogyan *ismerkedtél* meg a *férjeddal*?
– A bankban *dolgoztam*, amikor *megismerkedtem* a *férjemmel*. [...]” (VMNÉ: 126)

Az igei személyragok (*ismerkedtél, dolgoztam, megismerkedtem*) és a birtokos személyjelek (*férjeddél, férjemmel*) az elbeszélő személyére vonatkoznak.

E/2. PRO anaforikus korreferencia akkor fordul elő, ha ki akarjuk hangsúlyozni az elbeszélő személyét (azonban mégsem az E/2. személyű névmás áll fókuszpozícióban). Pl.:

- (96) „Azt hiszem, kevésbé ismert, mennyit tettél *te*, amikor az asszonyokat érintő projektumokról beszélünk.” (VMNÉ: 210, a beszélgetőpartner témaindító mondata)

Az élettörténeti szövegek elemzése során elsősorban sematikus fogalommal (névmással, morfematikus elemekkel) kifejezett korreferenciára találunk példákat, a kidolgozott fogalmi korreferencia, amely egyébként lehet jelöletlen is, ritkábban fordul elő. (Ez utóbbi tanulmányozásával itt most nem foglalkozom, de a következő alfejezetben ennek megvalósulására is találunk példákat.) Az élettörténetek korreferenciaviszonyait anaforikus szerkezetek jellemzik (mint ahogyan a hagyományos párbeszédet is), mivel gyakran szükségszerűvé válik a korábban említett dolog helyettesítése. Ezen belül is leggyakoribb az igei személyragok által létrehozott korreferens kapcsolat, valamint az E/1. korreferencia.

Végezetül megállapítható, hogy a dialogikus beszédhelyzetben létrejött élettörténetekben is jelzik a korreferenciális elemek az elbeszélő személyét, ezáltal az elbeszélői nézőpontot (valamint a nézőpontváltást), s így hozzájárulnak a szöveg-összefüggőség megteremtéséhez, hiszen a beszélt nyelvi élettörténetek célja az én prezentálása, s ezáltal korreferenciális nyelvi elemek sokasága vonatkozik az elbeszélőre, kapcsolatot teremtve a mondatrészek, tagmondatok, mondatok, sőt az egész szöveg szintjén. Meg kell azonban jegyezni, hogy a korreferenciális elemek által jelölt nézőpont nem elegendő feltétele a szöveg-összefüggőségnek, hiszen ha pl. különböző, értelmileg egymáshoz nem kapcsolódó E/1. személyraggal ellátott igéket sorakoztatunk fel egy vagy több mondatban, az nem eredményez kohezív és koherens szöveget.

6.2.3. A korreferencia szerepe a szöveg-összefüggőségben – korreferenciális elemek és korreferenciarelációk a beszélt nyelvi élettörténetekben

A 6.2.3. alfejezetben a korreferenciális elemek és a korreferenciarelációk vizsgálatával foglalkozom. A korreferenciajelenségek és a korreferenciarelációk beszélt nyelvi élettörténetekben való realizálódását és a szöveg-összefüggőség létrehozásában való szerepét Petőfi S. János poliglott szövegnyelvészeti-szövegnyelvi kutatóprogram keretében kidolgozott modellje alapján vizsgálom, amely javaslatot tesz a korreferenciarelációk ábrázolására is. A modelltől, alkalmazásáról és a korreferenciaelemzésekről l. Petőfi S., 1997; (szerk.) 1998a; 1998b; Petőfi S.–Szikszainé Nagy, 2005; Dobi–Petőfi S. (szerk.), 2000; Dobi (szerk.), 2011; (szerk.) 2012 stb. Az alábbiakban a Petőfi S. (1997; (szerk.) 1998a) által megalkotott modell, illetve a korreferenciaelemzéshez adott utasítás ismertetése következik.

Petőfi S. modelljét követve először megszámozom a szöveg mondatait, vagyis minden mondatot annak azonosítására szolgáló, szögletes zárójelbe tett kóddal látok el, pl. [K01]. E kód K betűjele az „első fokú makrokompozíció-egység” elnevezése, míg a szám a szövegmondat sorszámát jelöli.

Második lépésként a szövegmondatokat kiegészítem az azokból, verbális környezetükből és/vagy a világra vonatkozó ismereteinkből levezethető elemekre és relációkra utaló verbális kifejezésekkel úgy, hogy minden szövegmondat önálló „információegység” váljon, valamint hogy az egyes szövegmondatokon belüli és szövegmondatok közötti (ko)referenciarelációk explicit módon láthatóvá váljanak. A toldalékokban, mutatószókbán, névmásokban kifejezésre jutó utalást önálló jelentésű szavakkal fejezzük ki. Petőfi S. példája: a *bekente* igealakot kiegészítjük alanyát (‘ki kente be’) és tárgyát (‘kit kent be’) megnevező – az előző szövegkörnyezetből már ismert – szavakkal, valamint egyértelműen megnevezzük, hogy ki az a bizonyos *ez*, hogy kire utal a *saját* stb., valamint a szöveg referáló kifejezései után jelöljük a szövegvilág utalt személyét, tárgyát, helyét, tényét (Petőfi S., 1997: 24). Ha az elemzett szövegmondat valamely több elemből álló kifejezése egy összetevőnek tekintendő, azt az elemek közé helyezett „^” (konkatenáció) jel jelöli. A verbális kifejezésekkel kiegészített szövegmondatokat a kód után elhelyezett „&vb” jelzés jelöli.

Harmadik lépésként a verbális elemekkel kiegészített szövegmondatok szintaktikai és korreferenciális elemzése következik. (A névelők, a tagadósók, az igeidők és a kötőszók elemzésétől eltekint a modell.)

A negyedik lépés annak megállapítása, hogy a verbális kifejezésekkel kiegészített szövegmondatok mely elemeit szükséges korreferenciaindexekkel helyettesíteni. Az index egy „i” betűből és egy kétjegyű sorszámból álló kódból tevődik össze (pl. i01, i02).

Az ötödik lépés az egyes szövegmondatok korreferenciaindexekkel kiegészített változata. A korreferenciaindexekkel kiegészített szövegmondatokhoz az eredeti kódjuk után függesztett „/ind” szimbólummal megtoldott kódot rendeltek.

A szövegmondatok egyenkénti elemzése után az elemzések eredményeit összefoglalóan is célszerű ábrázolni az összefüggést teremtő utaló elemek működésének bemutatása érdekében.

Petőfi S. (1997) e modellben reprezentációs nyelv, illetve módszer kidolgozásához kíván hozzájárulni, mellyel feltárhatók egy szövegegész korreferenciális összefüggései. A dolgozatban egy kiválasztott szövegrészlet korreferenciális összefüggéseit vizsgálom, illetve azt, hogyan és milyen eredménnyel alkalmazható e modell a dialogikus élettörténeti narratívák vizsgálatában.

Az alábbiakban a kötet egyik legidősebb elbeszélője (Angéla, 1920) történetindító szövegének korreferenciaelemzését végzem el. Választásom azért esett erre a szövegre, mert az előzőekben ebben már megvizsgáltam a lexikai ismétléstípusok szövegszervezési funkcióját. Mivel az a modell csak a lexikai elemek ismétlődésére helyezi a hangsúlyt (a grammatikai elemekkel nem foglalkozik), érdemes ugyanannak a szövegnek a korreferenciális hálózatát is elemezni, hiszen a nyelvi kifejezőeszközök közül ezek is legalább olyan jelentős szerepet játszanak a szövegkohézió kialakításában. Ezenkívül olyan szöveget szerettem volna elemezni, amely a kérdés–válasz tekintetében teljes egységet képez. A történetindító szövegek legtöbbször azonban túl hosszúnak bizonyul egy ilyen típusú elemzéshez. Ebből tehát az is kiderül, hogy mint a leíró modellek többsége, viszonylag ez is nehezen alkalmazható terjedelmes szövegek esetén.

Ve: A *Vajdasági magyar nők élettörténetei* c. kötetben közölt első élettörténet (Angéla, 1920) történetindítása, első szomszédsági párja (31. o.):

(97)

– Legyen szíves, mondja el, mikor és hol született, és beszéljen a gyermekkoráról, melyek a legkorábbi emlékei!

– Adán születtem, ezerkilencszázhuszban. Szüleim kertészettel foglalkoztak, akkor még egyedül mink termeltük a virágot, és szállítottuk Újvidékre, meg másfelé is. Rengeteget kellett dolgoznom: a virágokat locsótuk, kapágtuk. Volt: szegfű, rózsza, meg más virág is. Öten voltunk testvérek: ketten idősebbek, ketten fiatalabbak nálam. Én voltam a középső, a kicsiket dajkátam, a nagyobbak parancsótak. Összetartottunk, úgy voltunk nevelve, hogy egyformán viszonyultunk egymáshoz. Sőt, az én gyerekeim is mind egyformák, nem fordul elő, hogy valaki valakivel nem beszél. Megvagyunk szépen. Úgy neveltem a gyerekeket, hogy a testvérek tartsonak össze, ha csak lehet. Amikor azonban bejön a családba valamilyen idegen gyerek, néha csinál egy kis konfliktust, de hogyha van benne egy kis intelligencia, azon gyorsan túlteszi magát. Sok volt a munka, anyagi gondjaink nem voltak, a virágot nagyon vették, más idők voltak azok. Örömmel emlékszem vissza gyermekkoromra, de lánykoromra is. Az édesanyám is meg az édesapám korán meghaltak. Csak hatvanegy évet éltek.

A kiválasztott szöveg korreferenciális elemzése:

Ve[K00–K15] (Az élettörténet szövegmondatainak szövegbeli sorrendjét jelölő szimbólumokkal kiegészített szövegváltozat):

[K00] – Legyen szíves, mondja el, mikor és hol született, és beszéljen a gyermekkoráról, melyek a legkorábbi emlékei!

[K01] Adán születtem, ezerkilencszázhuszban. **[K02]** Szüleim kertészettel foglalkoztak, akkor még egyedül mink termeltük a virágot, és szállítottuk Újvidékre, meg másfelé is. **[K03]** Rengeteget kellett dolgoznom: a virágokat locsótuk, kapágtuk. **[K04]** Volt: szegfű, rózsza, meg

más virág is. [K05] Öten voltunk testvérek: ketten idősebbek, ketten fiatalabbak nálam. [K06] Én voltam a középső, a kicsiket dajkátam, a nagyobbak parancsótak. [K07] Összetartottunk, úgy voltunk nevelve, hogy egyformán viszonyultunk egymáshoz. [K08] Sőt, az én gyerekeim is mind egyformák, nem fordul elő, hogy valaki valakivel nem beszél. [K09] Megvagyunk szépen. [K10] Úgy neveltem a gyerekeket, hogy a testvérek tartsonak össze, ha csak lehet. [K11] Amikor azonban bejön a családba valamilyen idegen gyerek, néha csinál egy kis konfliktust, de hogyha van benne egy kis intelligencia, azon gyorsan túlteszi magát. [K12] Sok volt a munka, anyagi gondjaink nem voltak, a virágot nagyon vették, más idők voltak azok. [K13] Örömmel emlékszem vissza gyermekkoromra, de lánykoromra is. [K14] Az édesanyám is meg az édesapám korán meghaltak. [K15] Csak hatvanegy évet éltek.

[K00] – Legyen szíves, mondja el, mikor és hol született, és beszéljen a gyermekkoráról, melyek a legkorábbi emlékei!

[K00/&vb]:

Legyen szíves (*Ön*) (*arra*), mondja el (*Ön*) (*azt*), mikor és hol született (*Ön*), és beszéljen (*Ön*) a (*/z Ön*) gyermekkoráról, (*beszéljen Ön*) (*arról*) melyek a (*/z Ön*) legkorábbi^emlékei!

Mivel társalgási élettörténeti narratíváról beszélünk, illetve az elbeszélő a beszélgetőpartner kérésére kezdi el élettörténetének mesélését, a témaindító megnyilatkozást és a rá adott „választ” egy egységnek, vagyis szomszédsági párnak tekintem. A valójában kérdésként, illetve kérésként funkcionáló felszólítást az élettörténeti szöveg részeként kezelem. A témaindító mondatban és a rá adott válaszban egymással korreferáló elemeket találunk. Így a kérdező személy által elhangzó mondatot [K00] jelzéssel láttam el.

A témaindító mondat aktualizálja bennünk a világra vonatkozó tudásunkat és az elsajátított sémákat, forgatókönyveket, melyek azt az elvárást keltik bennünk, hogy élettörténeti szöveget fogunk hallani/olvasni. Ezenkívül, mivel írott formájú korpuszról beszélünk, a kötet címe – *Vajdasági magyar nők élettörténetei* – is már arra készít fel bennünket, hogy a könyv élettörténeteket tartalmaz.

E megnyilatkozást a világra vonatkozó tudásunk és a sémákból származó ismereteink alapján ki tudjuk egészíteni azzal, hogy a történetmesélésre történő felszólítás, illetve a születés időpontja és helye, a gyermekkori emlékek a beszélgetőpartnerre, az elbeszélőre vonatkoznak.

A *legyen szíves* (E. sz. 3. személyragos), *mondja el* (E. sz. 3. személyragos), a *született* (E. sz. 3. személyragos) és a *beszéljen* (E. sz. 3. személyragos) állítmányok rejtett alanya az adott szövegmondatban az *Ön*. A *legyen szíves vki vmire* ige utóbbi argumentumának megfelelő kifejezés a *mondja el*. Az *elmond vki vmit* ige tárgyi argumentuma a *mikor és hol született* tárgyi mellékmondat. A *született vki vhol vmikor* állítmány *vhol* és *vmikor* argumentumai a *mikor* és *hol* határozószói kérdő névmásokban jelennek meg, amely kérdésekre a későbbiekben választ is kapunk. A *melyek a legkorábbi emlékei* tagmondatot az előző tagmondat alapján kiegészíthetjük az alábbi módon: *beszéljen Ön arról, melyek a legkorábbi emlékei*. A *melyek* tölti be az állítmány szerepét, az *emlékei* pedig az alany. A birtokos személyjellel ellátott főnevek, a *gyermekkoráról, emlékei* esetében a beszélgetőpartner, vagyis az *Ön* képezi a birtokost. A *legkorábbi emlékei* kifejezést egy lexikális egységnek tekintem, vagyis a két szó közé a konkateminálás jele kerül.

Az alábbi fogalmakhoz bizonyul célszerűnek korreferenciaindexet rendelni:

i01 = elbeszélő én (*Ön*, a későbbi nézőpontváltás következtében: én, az elbeszélő)

i02 = a születés időpontja

i03 = a születés helye

i04 = gyermekkor

Az *i02* és az *i03* indexek bevezetésének szükségessége megkérdőjelezhető, de mivel az első mondat teljes egészében ezekre a kérdésekre válaszol, vagyis a *hol* és *mikor* kérdő névmásra referál, és mivel a szöveg összefüggőségét tanulmányozom, indokoltnak tartom megteremteni közöttük a kapcsolatot.

Mivel visszaemlékezésről van szó, a múlt időt is jelölhetnénk indexszel. A múlt idő és a jelen idő jelölésére azonban nem vezetek be indexeket, hiszen a szövegrészlet mondatai általában múlt idejűek. Minden múlt idejű igealak jelölése bonyolultabbá tenné az elemzést, viszont a gyermekkorra való utalásokat a szükséges helyeken jelölöm.

Ha a korreferens elem birtokos személyjellel utal a referensre, azt + jellel jelöltem.

[K00/&ind]:

Legyen^[i01] szíves *[ARRA]*, mondja el^[i01] *[AZT]*, mikor^[i02] és hol^[i03] született^[i01], beszéljen^[i01] a gyermekkorá^[i04+01]ról, (*beszéljen^[i01] [ARRÓL],*) melyek a legkorábbi[^]emlékei^[01]!

[K01] Adán születtem, ezerkilencszázhuszban.

[K01/&vb]:

Adán születtem (*én*), ezerkilencszázhuszban.

A *születtem* (E. sz. 1. személyű) ige beszélőváltást, illetve nézőpontváltást jelez. A *születtem* ige rejtett alanya az *én*, vagyis az E/1. személyű elbeszélő. Az *én* nézőpontváltás következtében kiegyenlítődik a [K00]-ból már ismert *Őn*-nel ([i01]). A *született vki vhol vmikor* ige argumentumai közül a *vhol* és *vmikor* argumentumaira válaszol a mondat, amely argumentumokat már a [K00] szövegmondatban elláttam indexekkel, s mivel a válasz erre korreferál, ugyanaz az index vonatkozik a születés helyét és idejét jelölő tartalmas nyelvi egységekre is.

[K01/&ind]:

Adán^[=i03] születtem^[i01], ezerkilencszázhuszban^[=i02].

[K02] Szüleim kertészettel foglalkoztak, akkor még egyedül mink termeltük a virágot, és szállítottuk Újvidékre, meg másfelé is.

[K02/&vb]:

(*Az én*) Szüleim kertészettel foglalkoztak, akkor még egyedül mink (*az elbeszélő, szülei és testvérei*) termeltük a virágot, és szállítottuk (*mi, az elbeszélő, szülei és testvérei*) (*a virágot*) Újvidékre, meg másfelé is (*szállítottuk*) (*mi, az elbeszélő, szülei és testvérei*) (*a virágot*).

A *foglalkoztak* (T. sz. 3. személyű) állítmány alanya a *szüleim*, amely a birtokos személyjellel utal arra, hogy az elbeszélő szüleire vonatkozik. A *termeltük* és *szállítottuk* (T. sz. 1. személyű) állítmányok alanya a *mink*, illetve a *mi* (*az elbeszélő, szülei és testvérei*). A *szállítottuk* ige hiányzó argumentuma a *vmit*, vagyis a *virágot*. (Felvetődik a kertészet és a virág

közötti asszociatív (illetve a virágokat termeltük (termesztettük) szintagma közötti) kapcsolat jelölésének problémája. A kertészet szót jelen esetben i07₁ indexszel látom el a fogalmak közötti kapcsolatteremtés céljából.)

A következő indexeket vezetem be:

i05 = a szülők/édesanya és édesapa

i06 = az elbeszélő, a szülei és testvérei

i07 = virág (és virágfajták)

[K02/&ind]:

Szüleim[i05+01] kertészettel[i07₁] foglalkoztak, akkor[i04] még egyedül mink[i06] termeltük a virág[i07]ot, és szállítottuk[i06][i07] Újvidékre, meg másfelé is (szállítottuk[i06][i07] a virág[i07]ot).

[K03] Rengeteget kellett dolgoznom: a virágokat locsótuk, kapágattuk.

[K03/&vb]:

Rengeteget kellett dolgoznom (*nekem*): a virágokat locsótuk (*mi, az elbeszélő, szülei és testvérei*), kapágattuk (*mi, az elbeszélő, szülei és testvérei*) (a virágokat).

A szövegmondatot két tagmondatnak (mondategységnek) tekintem. A *kellett* (E. sz. 3. személyű) állítmány alanya az E. sz. 1. személyű személyranggal ellátott főnévi igenévvel kifejezett *dolgoznom*. A *locsótuk, kapágattuk* (T. sz. 1. személyű) halmozott állítmány alanya a *mi*, amely az elbeszélőre és szüleire vonatkozik.

i08 = rengeteg

i09 = dolgozni

[K03/&ind]:

Rengeteget[i08] kellett dolgoznom[i09][i01]: a virágok[i07]at locsótuk[i06][i09], kapágattuk [i06][i09](/i07)].

[K04] Volt: szegfű, rózsza, meg más virág is.

[K04/&vb]:

Volt: szegfű, rózsza, meg más virág is (*volt*).

A *volt* (E. sz. 3. személyű) létigei állítmánynak három, halmozott alanya van: a *szegfű*, a *rózsza*, valamint a (más) *virág*. Bizonytalan, hogy a virágfajtákat új indexekkel kell-e ellátni, vagy a virág általános indexét alkalmazzuk esetükben. Itt tehát a hiponima és a hiperonima korreferens voltának kérdésével találkozunk. Mivel a hiponima és a hiperonima részleges korreferenciális viszonyt alkot, jelölöm a korreferenciát, de a virágfajtákat nem látom el új indexekkel, hiszen a szöveg szempontjából véleményem szerint ez nem fontos.

[K04/&ind]:

Volt([i07]): szegfű[i07], rózsza[i07], meg más virág[i07] is (*volt*[i07]).

[K05] Öten voltunk testvérek: ketten idősebbek, ketten fiatalabbak nálam.

[K05/&vb]:

Öten voltunk (*mi, az elbeszélő és testvérei*) testvérek: ketten (*ők, az elbeszélő testvérei*) idősebbek (*voltak nálam*), ketten (*ők, az elbeszélő testvérei*) fiatalabbak (*voltak*) nálam (*elbeszélő*).

A *voltunk* (T. sz. 1. személyű) igei állítmány alanya a *testvérek*. Felmerül a kérdés, hogy a [K02]-ből már ismert, i06 indexszel ellátott *mi* alkalmazható-e [K05]-ben is. Annak ellenére, hogy a deiktikus központ nem változott, a [K02]-ben a *mi* az elbeszélőre és szüleire, míg [K05]-ben az elbeszélőre és testvéreire vonatkozik. Mivel a *mi* nem ugyanazon személyeket jelöli, újabb indexet vezetek be. Ezenkívül indokoltnak tartom, hogy új indexekkel lássam el a *fiatalabbak* és *idősebbek* (jelen esetben állítmányi pozícióban álló) kifejezéseket is (ha talán nem is teljes korreferenciáról van szó), mivel a későbbiekben újra említi a fiatalabb és idősebb testvéreket az elbeszélő.

i10 = a testvérek/az elbeszélő és testvérei

i11 = idősebb testvérek

i12 = fiatalabb testvérek

[K05/&ind]:

Öten voltunk([i10]) testvérek[**i10**]: ketten[i11] idősebbek[**i11**] (*voltak*([i11]) *nálam*[i01]), ketten[i12] fiatalabbak[**i12**] (*voltak*([i12]) *nálam*[i01]).

[K06] Én voltam a középső, a kicsiket dajkátam, a nagyobbak parancsótak.

[K06/&vb]:

Én voltam a középső, a kicsiket (*a fiatalabb testvéreket*) dajkátam (*én*), a nagyobbak (*az idősebb testvérek*) parancsótak (*nekem és fiatalabb testvéreimnek*).

A *középső voltam* (E. sz. 1. személyű segédige) és a *dajkátam* (E. sz. 1. személyű) állítmány alanya az *én*, míg a *parancsótak* alanya a *nagyobbak*, vagyis a [K05]-ből ismert idősebb testvérek. A *parancsol* ige argumentumai a *vki vkinek*, melyek közül hiányzik a tagmondatból a *vkinek*. A szövegkörnyezetből való tudásunk alapján kiegészíthető, hogy a nagyobbak az elbeszélőnek és fiatalabb testvéreinek parancsoltak. Ezeknek a személyeknek a jelölésére újabb index vezethető be.

[K06/&ind]:

Én[i01] voltam a középső, a kicsiket[**i12**] dajkátam[i01], a nagyobbak[**i11**] parancsótak [i01][i12].

[K07] Összetartottunk, úgy voltunk nevelve, hogy egyformán viszonyultunk egymáshoz.

[K07/&vb]:

Összetartottunk (*mi, az elbeszélő és testvérei*) (*egymással, a testvérekkel*), úgy voltunk nevelve (*mi, az elbeszélő és testvérei*), hogy (*mi, az elbeszélő és testvérei*) egyformán viszonyultunk egymáshoz.

Az *összetartottunk, voltunk nevelve* és a *viszonyultunk* (T. sz. 1. személyű) állítmányok alanya mindhárom tagmondatban a *mi, az elbeszélő és testvérei*, amely már ismert a [K05]-ből. Az *összetart vki vkivel* ige argumentumai közül a *vkivel* helyére az *egymással* helyettesíthető be. A *vki vhogy* (vmilyen módon) *van nevelve* esetében a *vhogy* argumentumot teljes tagmondat fejt ki. A *vki, vhogy viszonyul vkihez* argumentumai a fentiekben meghatározott alanyon kívül jelen vannak a mondatban. Az *egymással* és *egymáshoz* kifejezések a *testvérekre* (minden testvérre) vonatkozik, amely jelölésére szükségtelen újabb indexet bevezetni. Nem egyértelmű, hogy az *egyforma* szót el kell-e látni indexszel, de mivel a következő mondatban is utalás történik arra, hogy az elbeszélő gyermekei is egyformák voltak, a kapcsolatteremtés végett indexet kap ez a szó is, valamint az *összetart* ige is.

i13 = egyforma

i14 = összetart

[K07/&ind]:

Összetart**i14**ottunk**i10** (*egymással(testvérekkel***i10**)), ÚGY voltunk**i10** nevelve, hogy egyformán**i13** viszonyultunk**i10** egymás**i10**(*testvérekhez*)**hoz**.

[K08] Sőt, az én gyerekeim is mind egyformák, nem fordul elő, hogy valaki valakivel nem beszél.

[K08/&vb]:

Sőt, az én gyerekeim is mind egyformák, nem fordul elő (AZ), hogy valaki (*gyerek*) valakivel (*gyerekekkel*) nem beszél.

Az első tagmondat (T. sz. 3. személyű névszói) állítmánya az *egyformák*, alanya a birtokos személyjellel ellátott *gyerekeim*, melynek jelölésére új indexet vezetnek be. A második tagmondat (E. sz. 3. személyű) állítmánya a *nem fordul elő*, melynek alanya a következő tagmondatban van kifejtve. A harmadik tagmondat (szintén E. sz. 3. személyű) állítmánya a *nem beszél*, melynek argumentumai határozatlan névmások által vannak megjelölve.

i15 = gyerek, gyerekek

[K08/&ind]:

Sőt, az én[i01] gyerekeim[i15(+i01)] is mind[i15] egyformák[i13], nem fordul elő (AZ), hogy valaki[i15] valakivel[i15] nem beszél.

[K09] Megvagyunk szépen.

[K09/&vb]:

Megvagyunk (*mi, az elbeszélő én és a gyerekek*) szépen.

A mondat (T. sz. 1. személyű) állítmánya a *megvagyunk*, melynek alanya rejtett (*mi*).
Ismét új index bevezetése szükséges a *mi* által jelölt személyek (az elbeszélő és a gyerekek, amely valójában [i01] + [i14]) jelölésére.

i16 = mi, az elbeszélő és a gyerekek/család

[K09/&ind]:

Megvagyunk[i16] szépen.

[K10] Úgy neveltem a gyerekeket, hogy a testvérek tartsonak össze, ha csak lehet.

[K10/&vb]:

Úgy neveltem (*én, az elbeszélő*) a gyerekeket, hogy a testvérek (*a gyerekek*) tartsonak össze, ha csak lehet (AZ).

Az első tagmondat (E. sz. 1. személyű) állítmánya a *neveltem*, melynek argumentumai közül az alany hiányzik. Ez kiolvasható az igei személyragokból: *én*. Az *úgy* módhatározószoí utalószo a következő tagmondatban van kifejtve. A második tagmondat (T. sz. 3. személyű) állítmánya a *tartsonak össze*, alanya a *testvérek*, mely valójában az elbeszélő gyermekeit jelenti, de birtokos személyjellel nincs jelölve, míg a harmadik tagmondat állítmánya az (E. sz. 3. személyű) *lehet*. Új index bevezetése nem szükséges.

[K10/&ind]:

ÚGY neveltem[i01] a gyerekeket[i15], hogy a testvérek[i15] tartsonak össze[i14], ha csak lehet (AZ).

[K11] Amikor azonban bejön a családba valamilyen idegen gyerek, néha csinál egy kis konfliktust, de hogyha van benne egy kis intelligencia, azon gyorsan túlteszi magát.

[K11/&vb]:

Amikor azonban bejön a családba valamilyen idegen gyerek, néha csinál egy kis konfliktust (*az idegen gyerek*), de hogyha van benne (*a gyereken*) egy kis intelligencia, azon (*a konfliktuson*) gyorsan túlteszi (*a gyerek*) magát (*a gyerek*).

Az első tagmondat (E. sz. 3. személyű) állítmánya a *bejön*, melynek alanyát, az *idegen gyerek* főnevet új indexszel látom el, mivel ez lesz a következő tagmondat rejtett alanya is. A második tagmondat (E. sz. 3. személyű) állítmánya a *csinál*, a tagmondatban levő *konfliktus* főnevet is új indexszel látom el. A harmadik tagmondat (E. sz. 3. személyű) állítmánya a *van*, melynek argumentumai a *valami valakiben*. Ezek közül nincs kifejtve a *valakiben*, pontosabban csak névmási határozószó utal a referensre, amelynek feloldását a szövegkörnyezet és a világról szerzett tudásunk segíti (a teljes fogalmi jelentésű szóval való kifejezés azonban egyértelműsítette volna a referenst): az elbeszélő feltételezhetően saját gyermekére gondol, amely főnév egyes számban nem szerepelt még a szövegben, csak [K08]-ban többes számban, ahol i14 indexszel láttam el. A főnév (az állítmány egyes számban áll, de a mondatban kifejtettek a gyerekek bármelyikére vonatkozhat, illetve általános értelemben használja a gyerek főnevet az elbeszélő. Az utolsó tagmondat (E. sz. 3. személyű) állítmánya a *túlteszi*, melynek argumentumai névmással vannak kifejezve (*azon*, amely feloldásában szintén szerepet játszik a világról való ismeretünk, valamint a kontextusból következtethetünk rá, valamint a *magát*), alanya a *gyerek*.

i17 = idegen gyerek

i18 = konfliktus

[K11/&ind]:

Amikor azonban bejön a családba[i16] valamilyen idegen^gyerek[i17], (AKKOR) néha csinál[i17] egy kis^konfliktust[i18], de hogyha van benne[i15] egy kis^intelligencia, (AKKOR) azon[i18] gyorsan túlteszi[i15] magát[i15].

[K12] Sok volt a munka, anyagi gondjaink nem voltak, a virágot nagyon vették, más idők voltak azok.

[K12/&vb]:

Sok volt a munka, anyagi gondjaink (*nekünk, vagyis az elbeszélőnek és szüleinek*) nem voltak, a virágot nagyon vették (*az emberek*), más idők voltak azok.

Az első tagmondat névszói állítmánya a *sok volt*, alanya a *munka*. A második tagmondat (T. sz. 1. személyű) állítmánya a *nem voltak*, alanya a *gondjaink*, mely birtokos személyjellel utal a birtokosra. A tagmondat kiegészíthető a *nekünk* részeshatározóval, amely az elbeszélőt és szüleit jelenti, és amely a [K02]-ből már ismert i06 indexet viseli. A harmadik tagmondat (T. sz. 3. személyű) állítmánya a *vették*, argumentumai közül az alany hiányzik (*az emberek, a vásárlók*), amelyet új indexszel látok el, a tárgy jelen van a mondatban. Az utolsó tagmondat állítmánya az *idők voltak*, alanya az *azok*. Az *azok* mutató névmás és az *idők* főnév a régmúlt időre vonatkozik, amelyet pedig jelen esetben azonosíthatunk az elbeszélő gyermekkorával.

i19 = emberek

[K12/&ind]:

Sok[i08] volt a munka(**i09**), anyagi^gondjaink[i06] nem voltak, a virág[i07]ot nagyon vették[i19], más idő[i04]k voltak az[i04]ok.

[K13] Örömmel emlékszem vissza gyermekkoromra, de lánykoromra is.

[K13/&vb]:

Örömmel emlékszem (*én, az elbeszélő*) vissza (*az én*) gyermekkoromra, de (*örömmel emlékszem vissza (én)*) (*az én*) lánykoromra is.

A mondat (E. sz. 1. személyű) állítmánya az *emlékszem vissza*, rejtett alanya az elbeszélő, a *gyermekkorom* és *lánykorom* birtokos személyjellel ellátott alakok szintén E. sz. 1. személyű birtokosra utalnak.

[K13/&ind]:

Örömmel emlékszem[i01] vissza gyermekkorom[i04+i01]ra, de lánykorom[i01]ra is (*örömmel emlékszem[i01] vissza*).

[K14] Az édesanyám is meg az édesapám korán meghaltak.

[K14/&vb]:

Az (*én*) édesanyám is meg az (*én*) édesapám korán meghaltak.

A mondat (T. sz. 3. személyű) állítmánya a *meghaltak*, halmozott alanya pedig az *édesanyám* és *édesapám*, melyek E. sz. 1. személyű birtokos személyjellel vannak ellátva. Mivel a szüleim nyelvi kifejezés az i05 indexet viseli, nem tartom indokoltnak külön indexet bevezetni az édesanya és az édesapa fogalmakra.

[K14/&ind]:

Az (édesanyám is meg az édesapám)[i05+i01] korán meghaltak.

[K15] Csak hatvanegy évet éltek.

[K15/&vb]:

Csak hatvanegy évet éltek (a szüleim).

A mondat (T. sz. 3. személyű) állítmánya az *éltek*, alanya rejtett: *ők*, vagyis a *szüleim*. Az *éltek* állítmány argumentumai közül jelen van az időhatározói értékű tárgy, az *évet*. Új index bevezetése szükségtelen.

[K15/&ind]:

Csak hatvanegy[^]évet éltek[i05].

Az élettörténet szövegrészletének korreferenciaindexei:

i01 = elbeszélő én (Ön, a későbbi nézőpontváltás következtében: én, az elbeszélő)

i02 = a születés időpontja

i03 = a születés helye

i04 = gyermekkor

i05 = a szülők/édessanya és édesapa

i06 = az elbeszélő, testvérei és szülei

i07 = virág (és virágfajták)

i08 = rengeteg

i09 = dolgozni

i10 = az elbeszélő és testvérei/testvérek

i11 = idősebb testvérek

i12 = fiatalabb testvérek

i13 = egyforma

i14 = összetart

i15 = gyerek, gyerekek

i16 = az elbeszélő és a gyerekek/család

i17 = idegen gyerek

i18 = konfliktus

i19 = emberek

Ve/&ind: Vajdasági magyar nők élettörténetei (Angéla, 1920), 31. o.

[K00/&ind]: Legyen[i01]^szíves [ARRA], mondja el[i01] [AZT], mikor[i02] és hol[i03] született[i01], beszéljen[i01] a gyermekkorá[i04+01]ról, (*beszéljen[i01] [ARRÓL], melyek a legkorábbi^emlékei[01]!*)

[K01/&ind]: Adán[=i03] születtem[i01], ezerkilencszázhuszban[=i02].

[K02/&ind]: Szüleim[i05+01] kertészet[i07₁]tel foglalkoztak, akkor[i04] még egyedül mink[i06] termeltük a virág[i07]ot, és szállítottuk[i06][i07] Újvidékre, meg másfelé is (*szállítottuk[i06][i07] a virág[i07]ot*).

[K03/&ind]: Rengeteget[i08] kellett dolgoznom[i09][i01]: a virágok[i07]at locsótuk[i06][i09], kapágtuk [i06][i09]/(i07)].

[K04/&ind]: Volt([i07]): szegfű[i07], rózsá[i07], meg más virág[i07] is (*volt[i07]*).

[K05/&ind]: Öten voltunk([i10]) testvérek[i10]: ketten[i11] idősebbek[i11] (*voltak([i11]) nálam[i01]*), ketten[i12] fiatalabbak[i12] (*voltak([i12]) nálam[i01]*).

[K06/&ind]: Én[i01] voltam a középső, a kicsiket[i12] dajkátam[i01], a nagyobbak[i11] parancsótak [i01][i12] .

[K07/&ind]: Összetart[i14]ottunk[i10] (*egymással(testvérekkel[i10])*, ÚGY voltunk[i10] nevelve, hogy egyformán[i13] viszonyultunk[i10] egymás[i10(testvérekhez)]hoz.

[K08/&ind]: Sőt, az én[i01] gyerekeim[i15(+i01)] is mind[i15] egyformák[i13], nem fordul elő (AZ), hogy valaki[i15] valakivel[i15] nem beszél.

[K09/&ind]: Megvagyunk[i16] szépen.

[K10/&ind]: ÚGY neveltem[i01] a gyerekeket[i15], hogy a testvérek[i15] tartsonak össze[i14], ha csak lehet (AZ).

[K11/&ind]: Amikor azonban bejön a családba[i16] valamilyen idegen^gyerek[i17], (AKKOR) néha csinál[i17], egy kis^konfliktust[i18], de hogyha van benne[i15] egy kis^intelligencia, (AKKOR) azon[i18] gyorsan túlteszi[i15] magát[i15].

[K12/&ind]: Sok[i08] volt a munka([i09]), anyagi^gondjaink[i06] nem voltak, a virág[i07]ot nagyon vették[i19], más idő[i04]k voltak az[i04]ok.

[K13/&ind]: Örömmel emlékszem[i01] vissza gyermekkorom[i04+i01]ra, de lánykorom[i01]ra is (*örömmel emlékszem[i01] vissza*).

[K14/&ind]: Az (édesanyám is meg az édesapám)[i05+i01] korán meghaltak.

[K15/&ind]: Csak hatvanegy[^]évet éltek[i05].

A korreferáló elemek szövegmondatokbeli előfordulását a következő táblázat szemlélteti:

	K00	K01	K02	K03	K04	K05	K06	K07	K08	K09	K10	K11	K12	K13	K14	K15
i01	legyen szíves, mondja el, született, beszéljen, gyermekkoráról <i>beszéljen</i> , legkorábbi emlékei	születtem	szüleim	dolgoznom		<i>nálam, nálam</i>	én, dajkátam, parancsótak		én, gyerekeim		neveltem			emlékszem vissza, gyermekkoromra, lánykoromra, <i>emlékszem vissza</i>	édesanyám meg édesapám	
i02	mikor	ezerkilencszázhuszban														
i03	hol	Adán														
i04	gyermekkoráról		akkor										idők, azok	gyermekkoromra		
i05			szüleim												édesanyám meg édesapám, meghaltak	éltek
i06			mink, szállítottuk, <i>szállítottuk</i>	locsótuk, kapágtattuk									anyagi gondjaink			
i07			(kertészettel), a virágot , szállítottuk <i>szállítottuk, virágot</i>	a virágokat, a virágokat , kapágtattuk	volt, szegfű, rózsza, virág , <i>volt</i>								a virágot			
i08				rengeteget									sok			
i09				dolgoznom , locsótuk, kapágtattuk									mun-ka			

i10						vol- tunk, test- vérek		ösze- tartot- tunk, <i>testvé- rekkel,</i> vol- tunk, viszo- nyul- tunk, egy- más- hoz										
i11						ketten, idő- sebbek, <i>voltak</i>	a na- gyob- bak, paran- csótak											
i12						ket- ten, fia- talab- bak, <i>voltak</i>	a kicsi- ket, paran- csótak											
i13								egy- for- mán	egy- for- mák									
i14								ösze- tartot- tunk			tartso- nak össze							
i15									a gyere- keim, mind, valaki, vala- kivel		neve- lem a gye- reke- ket, a test- vé- rek, tartso- nak össze	benne, túlteszi magát						
i16										meg- va- gyunk		a család- ba						
i17												idegen gyerek, csinál						
i18												kon- flik- tust, azon						
i19													vet- ték					

6. táblázat – A (97) szövegrészlet korreferenciamátrixa

A korreferenciamátrix vizuálisan is kimutatja, hogy az élettörténeti szöveg összefüggőségét elsősorban az elbeszélő én és a rá vonatkozó korreferens elemek biztosítják, amelyek a szövegmondatok kétharmadában jelen vannak. Az én személyes névmás csak

néhányszor fordul elő, leginkább igei személyragok és birtokos személyjelek utalnak az E/1. személyű elbeszélőre. A mátrixból kirajzolódnak a további fontos szövegszervező elemek is: a többnyire korreferencialáncot alkotó korreferenciaindexek. Az élettörténet bevezető szövegének gerincét tehát az alábbi fogalmak képezik: az elbeszélő én, az elbeszélő gyermekei, virágtermesztés, az elbeszélő és szülei, illetve a szülők, az elbeszélő testvérei és a gyermekkor. A mátrix képet ad a szöveg tematikai előrehaladásáról is, vagyis mondatról mondatra újabb fogalmak jelennek meg, a szöveg végén pedig az elbeszélő mintegy keretként visszatér a szüleire, a virágtermesztésre, illetve gyermekkorát említi. Megjegyzem, a kérdésre adott válasz nem fejt ki részletesen az elbeszélő gyermekkorát, illetve legkorábbi emlékeit. Ezekről az élettörténet folytatásában olvashatunk.

Az alábbiakban egy rövid kitérőt teszek a traumatikus események szövegszerveződésére, amelyet a korreferenciaelemzés által vizsgálók.

A traumatikus eseménnyel már foglalkoztam az önéletrajzi visszaemlékezés kapcsán a 3.2.2. alfejezetben. Itt a traumatikus eseményeket feldolgozó szöveghelyek kohezivitását, koherenségét próbálom tanulmányozni. A narratív pszichológiai tartalomelemzés több kísérletet is tett a narratív koherencia megragadására (l. Ehmann, 2002). A narratív koherencia mérésére többek között számítógépes program is készült (pl. LIWC, COH-METRIX), azonban a történetkoherencia vizsgálatát még ma is független személyek ítélik meg, ami egyben azt is jelenti, hogy nem áll rendelkezésünkre megbízható modell, illetve program ennek vizsgálatára. Megjegyzem, a szóban forgó élettörténetek nem bizonyulnak megfelelőnek a traumatikus események szöveg-összefüggőségének vizsgálatára, mivel viszonylag kevés ilyen szövegrészt találunk, másrészt a traumatikus eseményeket általában nem fejtik ki részletesen az elbeszélők. A traumatikus szöveghelyek nem keltik az inkoherencia érzetét az olvasóban, az alábbiakban azonban megpróbálom elsősorban a korreferenciaelemzés segítségével nyelvi jegyekkel is alátámasztani ezt.

Az élettörténetekben narrativizálódnak a háború pillanatai is. Ezek az események általában életünk kiemelkedő, meghatározó emlékei, amelyek felfokozott érzelmi állapotot idézhetnek elő, felzaklathatnak bennünket. A történetek töredékessége természetesen nemcsak a háború okozta szörnyű emlékképek felidézésekor jelentkezhet, hanem más traumatikus eseményekre történő visszaemlékezések alkalmával is, melyek során felülkerekedik rajtunk az

érzelem, és nem tudunk a történetyszerkesztés szabályaira figyelni. Kónya Anikó szerint „a személyes történet kohéziója az *én* kohézióját is jelenti” (Kónya, 2001), László János pedig így fogalmaz: „a narratív koherencia mértéke az élettörténeti epizódokban, illetve magában az élettörténeti elbeszélésekben a belső állapotok, intrapszichés történések érzékeny mutatójának tűnik” (László, 2005: 145).

A lelkiállapot okozta inkoherencia, illetve kohézió-, koherenciagyengülés az élettörténeti szövegekben általában nem kifejezett, csak enyhe vagy szinte egyáltalán nem érzékelhető kohézió-, koherenciagyengülést tapasztalunk. Véleményem szerint ez azzal magyarázható, hogy az elbeszélő személyek az életük folyamán őket ért traumatikus vagy nagy érzelmi hatást kiváltott élményektől többnyire időbelileg távol kerültek, illetve feldolgozták azokat. Az inkoherencia ellen szól az a tény is, hogy az elbeszélők ezeket a történeteket, eseményeket több alkalommal is szöveg formába öntötték már, illetve a feldolgozottságot támasztja alá az is, hogy az elbeszélő szöveg formába tudja önteni e traumatikus eseményeket. Így, ha pl. traumatikus élmény elmesélésére vagy megemléítésére kerül sor, a koherencia megbomlása már kevésbé vagy egyáltalán nem érzékelhető, ugyanis a történetmesélők valószínűleg nem kerülnek zaklatott lelkiállapotba. A traumatikus élményeket narrativizáló szövegrészekkel kapcsolatban azonban néhány elbeszélőnél megfigyelhető az a jelenség, hogy többször megemlíti, előreutal, esetleg visszautal ezekre az eseményekre (l. a példákat a 3.2.2. fejezetben). Ez arra enged következtetni, hogy fontos szerepet töltött be életük alakulásában az adott esemény, és érzelmi szempontból nem semleges számukra. Az egy-egy eseményre, gondolatra történő előreutalás és visszautalás vagy annak újbóli megemléítése a szövegösszefüggés biztosításának nyelvi eszközeként is szolgál.

Az alábbi példában a szöveg-összefüggőséget is erősítő, keretként funkcionáló ismétlés jelzi, hogy a beszélő életében jelentős szerepet játszott a háború és annak következményei:

- (98a) „Nagyon jól emlékszem, nagyon fájó volt számomra, amikor az oroszok bejöttek.” (VMNÉ: 77)
- (98b) „Azt az időszakot, a pincékben töltött éjszakákat, nagyon nehezen viseltem el, a gyerekkorom legcsúnyább része volt az.” (VMNÉ: 77)
- (98c) „Tehát nagyon csúnya időszakot éltünk mi át.” (VMNÉ: 77)

A traumatikus élményekkel is foglalkozó 3.2.2. fejezetben már idézett (99) szövegrészletben azt látjuk, hogy elsősorban a visszatekintő perspektíva dominál. Egy pillanatra perspektíaváltás következik be (*magam előtt látom édesanyámat*), amelynek során az elbeszélő emlékei talán élménytelibbé válnak, emelkedik az érzelmi fokozottság, de a történetmesélő azonnal vissza is tér a múlt idő használatához. A szövegrészlet véleményem szerint kohezívnek és koherensnek tekinthető, tartalmi-logikai, szemantikai, illetve kauzális kapcsolat áll fenn a mondatok között (a szövegrészletnek természetesen előzményei is vannak, tehát a szöveggörnyezetből is megvannak a kellő időbeli és térbeli ismereteink a történetek értelmezéséhez), az alanyváltások szintén követhetők a történetben.

- (99) „[K01] Nagyon[i01] korai^gyermekkorom[i02]^emlékéhez tartozik AZ a nap[i03], amikor[i03] a házunkat[i04] + [i02] + [i07] + [i09] is találat[i05] érte. [K02] Magam[i02]^előtt látom[i06][i02] édesanyámat[i07]+[i02], amint az állomás irányába[i08] nézett[i07], ahová [i08] a bombák [i05] potyogtak. [K03] Az óvóhely^ajtájában állt [i07], és ANNYIT mondott [i07], hogy biztos a mi^házunkat[i04] + [i02] + [i07] + [i09] is eltalálták [i05]. [K04] A légiriadó^után a bátyámmal [i09] + [i02]^együtt elment[i07] megnézni[i06] (AZT), mi történt. [K05] UTÁNA elbeszéltek [i07] + [i09] (AZT), hogy sok[i10] halottat, rengeteg[i10] lomot láttak[i06] [i07] + [i09]. [K06] A testvérem[i09], aki[i09] akkor tizenegy^éves[i11] volt[i09], ENNEK láttán[i06] ANNYIRA megijedt, hogy UTÁNA négy-öt évig[i11] nagyon[i01] dadogott[i09], és nagyon[i01] érzékeny volt [i09]. [K07] A Kamenici^utca[i12]^65-ös^szám^alatt volt a házunk [i04], s az utca[i12]^bal^oldala teljesen le volt bombázva[i04][i05].” (VMNÉ: 121)

i01 = nagyon

i02 = én, elbeszélő

i03 = nap (az a nap, amikor megtörtént a traumatikus esemény)

i04 = ház

i05 = találat, bomba

i06 = lát

i07 = édesanya

i08 = állomás

i09 = báty

i10 = sok, rengeteg

i11 = év

i12 = utca

	KO1	KO2	KO3	KO4	KO5	KO6	KO7
i01	nagyon					nagyon nagyon	
i02	gyermekkorom házunkat	magam előtt látom édesanyámat	házunkat	bátyámmal			
i03	nap amikor						
i04	házunkat		házunkat				a házunk
i05	találat	bombák	eltalálták				le volt bombázva
i06		látom		megnézni	láttak	láttán	
i07	házunkat	nézett	állt mondott házunkat	elment	elbeszéltek láttak		
i08		az állomás irányába ahová					
i09	házunkat		házunkat	bátyámmal	elbeszéltek láttak	testvérem aki volt dadogott volt	
i10					sok rengeteg		
i11						éves évig	
i12							utca utca

7. táblázat – A (99) szövegrészlet korreferenciamátrixa

A fenti szövegrészlet korreferenciamátrixa láttatja azokat a fogalmakat, amelyek létrehozzák a szemantikai szintet, a globális és a lineáris kohéziót biztosító elemeket is. A történet gerincét főként az elbeszélő, az édesanya, a báty, a ház, a találat és a lát fogalmak képezik.

Összegzés. Ez az alfejezet a korreferenciális elemek típusait és azoknak a szövegösszefüggés megteremtésében játszott szerepét tanulmányozta a beszélt nyelvi élettörténetekben. Megállapítható, hogy a szemantikus fogalommal kifejezett korreferencia gyakoribb, mint a fogalmi korreferencia, hiszen az élettörténet mesélése során gyakran csak névmásokkal, igei személyragokkal, birtokos személyjelekkel utalunk egy-egy fogalomra. A korreferencia tipikus példája az anaforikus korreferencia, valamint a $\emptyset + INFL$. A korreferencia és a nézőpont között szoros összefüggés áll fenn a beszélt nyelvi élettörténetekben: a korreferenciális elemek megjelölik a beszélő nézőpontját (elemzésem is alátámasztja Boronkai (2008) dialógusokon végzett kutatásának eredményeit), illetve az elbeszélő ént, s ezáltal hozzájárul a szöveg-összefüggőség létrehozásához. A korreferenciamátrix vizuális képet ad arról, hogy a korreferenciális elemek nagyban hozzájárulnak a szöveg-összefüggőség létrehozásához, ezenkívül áttekinthetővé teszi a mondatok tartalmi kapcsolódását, a szöveg tematikájának alakulását, és nem utolsósorban összesíti a korreferens elemeket, típusait, kimutatja a legfontosabb indexált kifejezéseket, korreferencialánccá való szerveződésüket.

A lexikai ismétlésmodellel összehasonlítva megállapítható, hogy az ismétlésmátrix és a korreferenciamátrix igen nagy hasonlóságot mutat a szöveg szerveződésében meghatározó fogalmak tekintetében. Az ismétlésmodell nagy hiányossága, hogy nem emeli ki az elbeszélő én szerepét, hiszen az elemzésben csak a lexikai elemek kaptak helyet, a grammatikai elemek nem. A lexikai ismétlésmodell tehát alkalmas annak kimutatására, hogy mely lexikai egységek játszanak fontos szerepet egy szöveg létrehozásában, de a minél komplexebb kép kialakítása érdekében a grammatikai elemeket is az elemzés tárgyának kell tekintenie (megjegyzem, van olyan lexikai modell, amelyik ezt meg is teszi). A korreferenciaelemzés (jelen esetben alkalmazott változatának) egyik hátránya a lexikai modellel szemben, hogy a szinonimák (elsősorban a szinonim igék), az azonos mezőösszefüggés elemei, valamint a parafrázisok közötti kapcsolat jelölése olykor nehézkes. Ezenkívül a korreferenciaelemzés szubjektivitást is megenged, ami pedig befolyásolja az elemzés objektivitását, pontosságát, pl. az indexek

meghatározása esetében, pontosítani kellene a korreferencia egyes eseteit, főként a fogalmi korreferenciánál. Mindkét típusú elemzés képet ad a mondatok közötti tematikus kapcsolódásokról, más-más módon.

Megjegyzem, az élettörténetek esetében fontos szerepe lehet azoknak a korreferenciális utalásoknak (pl. kiemelkedő életeseményre vagy vezérgondolatra vonatkozó utalásoknak), amelyek nem ritkán egymástól távol eső szöveghelyeken fordulnak elő.

A 6. fejezetben a szöveg-összefüggőséget a lexikai ismétlés és a korreferenciális elemek által vizsgáltam, de a szövegalkotási minták (sémák), a mondatok közötti (időbeli, oksági, logikai, következtető stb.) kapcsolatok, a tematikus progresszió stb. vizsgálata is eredményesnek bizonyulna, kiegészítené a mikroszintű elemzéseket.

7. A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEK STÍLUSVIZSGÁLATA

7.1. A beszélt nyelvi élettörténetek stíláriis jellemzői

Az élettörténetek stíluselemzése nem bizonyul egyszerű feladatnak. A szövegek létrehozói különböző egyének, ami az egyes élettörténetek stílusára is rányomhatja a bélyegét, így nem egy-egy szöveg stíluselemzésével foglalkozom, hanem az élettörténetek néhány általános stíláriis jellemvonását próbálok feltárni. További nehézséget okoznak a stílus fogalmával kapcsolatos eltérő vélemények, illetve a különböző stíluselméletek, módszerek (l. Tolcsvai Nagy, 1996; 2006a; Sandig, 1986/1995; Bartha–Hámori, 2010 stb.). Az alábbiakban Barbara Sandig (1986/1995) és Tolcsvai Nagy Gábor (2006a) kognitív hatású stíluselméletét érintve foglalkozom a stílus fogalmával, majd néhány, a beszélt nyelvi élettörténetek általános stíláriis jellemzőjére mutatok rá.

A szövegtan kapcsolatban áll számtalan más tudományággal, interdiszciplináriis tudomány. Az egyik ilyen tudományág, amellyel igen szoros a kapcsolata, a stilisztika. A két tudományág viszonyának ismertetését, valamint a stilisztika és a stílus fogalommal kapcsolatos eltérő vélemények áttekintését jelen dolgozatban nem tekintem célomnak.

Mint ahogyan azt tudjuk, a **stílus** szó eredeti jelentése: íróeszköz. Mai jelentésében az a sajátos mód, ahogyan gondolatainkat, közölnivalónkat nyelvi eszközök megválogatásával kifejezzük; nyelvi kifejezés mód (a *Magyar értelmező kéziszótár* (1989) és az *Értelmező szótár+* (2007) alapján). Mindenki másképpen használja fel a nyelvi eszközöket. Ezt befolyásolhatja az adott személy egyénisége, kora, műveltsége, szókincese, pillanatnyi hangulata, lelkiállapota, származása stb.

A nyelvi kommunikáció nem egyszerűen valamely tartalomnak a közlése, hanem egy viselkedés, emberek közötti interakció, egymáshoz való viszonyulás, amelynek legfontosabb reprezentálója a stílus (Tolcsvai Nagy, 2006a: 628). Tolcsvai kognitív stíluselméletének alapgondolata, hogy a stílus a **nyelvi variancián** alapszik. Egy nyelvi interakcióban a szöveg stílusát meghatározza a **beszédhelyzet** (a résztvevők társadalmi státusa, egymáshoz való viszonyuk, pillanatnyi viselkedésük, céljaik, elvárásaik), a szöveg **típusa** (monológ, dialógus,

spontán vagy tervezett, kifejtő vagy bennefoglaló szöveg) és a szöveggel vagy egyébként végrehajtott **cselekvés** (Tolcsvai Nagy, 2006a: 629).

A stílus megteremtésének alapját a nyelv eszközkészlete és szabályrendszere biztosítja. A stílus azonban nem önmagában létezik, hanem a nyelvi interakcióhoz kapcsolódik, és mindig a szövegben érvényesül (Tolcsvai Nagy, 2006a: 629). A nyelvi eszközök kiválasztása és elrendezése az adott szöveg stílusának létrehozója. Minden szónak van, illetve vannak alapjelentései, amelyek a valóság egy darabjára vonatkoznak. Szavaink azonban mellékjelentésekkel, érzelmi és hangulati többlettel is rendelkezhetnek, amelyet az aktuális beszédhelyzet, szöveggörnyezet határoz meg. Ilyenkor **stílusértékről** beszélünk. Egy-egy szó, kifejezés állandósult stílusértékét a szótárak is jelzik.

Minden szöveg stílusa valamilyen hatást vált ki a hallgatóból. „A stílus jelensége a hallgató szempontjából a **tulajdonítás** (attribúció) kategóriájával írható le, hiszen a hallgató készen kapja a szöveget, ám egyúttal aktív elméműködéssel (kognícióval) érti azt meg: a cselekvéshez, beszédhelyzethez és szövegtípushoz igazodó, illetve pillanatnyi motivációiból eredő elvárásai és már meglévő nyelvi és kommunikációs ismeretei alapján az elvárásnormák által kijelölt típusokhoz, itt stílustípusokhoz hasonlítja az elhangzó szöveget, s e hasonlítás alapján azt besorolja valamely típusba, azaz a szöveghez hozzárendeli értelemösszetevőként annak stílusát” (Tolcsvai Nagy, 2006a: 630). Egy szövegnek tehát stílust tulajdoníthatunk, amelynek megítélése olykor egyéni eltéréseket is mutathat, de az is a szövegről árulkodó jel, ha nem tulajdonít(hat)unk neki stílust. Fontos, hogy a stílus, vagyis a megformálás módja erősítse a szöveg tartalmát, a szövegnek a befogadóra gyakorolt hatása összhangban legyen a szövegalkotó céljával.

Tolcsvai (2006a: 632) a stílus összetettségét a **nyelvi potenciál** (a nyelv varianciáján alapuló lehetőségek), a **szociokulturális tényezők**, valamint a szöveg feldolgozási műveleteiből eredő és a szövegértelem részévé váló **stílusstruktúrában** határozza meg. Elmélete szerint a nyelvi potenciálból eredő stíluslehetőségek a hangzás, a szókészlet, a nyelvtan és a jelentés nyelvi tartományokban valósulnak meg. Stílushatással bír pl. a hanglejtés, a hangerő, a hangsúly, a főnevek vagy igék használata, a különböző alakzatok, különösen a metaforák alkalmazása, a mondatszerkezet (egyszerű, összetett, jobbra vagy balra bővítő) stb. Ezenkívül a stílus meghatározói a szociokulturális tényezők: a magatartás (durva, bizalmas, közömbös,

választékos), a helyzet (informális, közömbös, formális), az érték (értékmegvonó: pl. ironikus, gúnyos, közömbös és értéktelítő: pl. patetikus), az idő (közömbös, régies, újszerű) és az intézményes nyelvváltozat szempontja (sztenderd, nyelvjárási, városi, népnyelvi, szépirodalmi stb. stílusrétegek). Ahogyan a szövegerőtelenség, úgy a stílus is fokozatosan épül ki a szöveg műveleti feldolgozása során, mind inkább hierarchikus rendszert képezve (Tolcsvai Nagy, 2006a).

A stílust tehát alakítja a nyelvi forma megválasztása: az archeologizmusok, neologizmusok, szakszavak, nyelvjárási elemek, a már említett stílusalakzatok, a mondatszerkesztés, valamint a szöveg (a történet) megszerkesztése, a közlés módja, a beszédhelyzet, a szövegtípus stb. A stílus valójában a szöveg egészének részét képezi, hozzájárul a szöveg árnyaltabb értelmezéséhez, esetleg egy újabb jelentésréteg feltárásához.

A stílus vonatkozhat egyénre, korokra, irányzatokra, szövegtípusra vagy műfajra. Ebben a fejezetben a beszélt nyelvi élettörténet mint szövegtípus néhány stiláris jellemzőjét próbálom feltárni, de az egyéni jellegzetességek olykor megnehezítik az általánosítást, az absztrakciót.

Láthatjuk, hogy a stílus nagyon összetett jelenség, de bonyolítja az elemzést az a tény is, hogy a narrátorok különböző korú és iskolai végzettségű, valamint különböző településekről származó személyek, és egyes élettörténetekben az adott egyénre jellemző stiláris jelenségek is jelentkehetnek a mondataalkotás, a szóhasználat, a szóképek stb. terén, ami valamelyest szintén nehezíti az általános stílusjellemzők megállapítását, hiszen a történetmondó nyelvhasználati sajátosságai az egyéni stílus kialakítójává is válhatnak (mint ahogyan egyéni stílusról beszélünk egy-egy író, költő esetében is).

Az élettörténet az egyik olyan szövegtípus, amely a leginkább lehetőséget biztosít – elsősorban tartalmánál fogva – az egyéniség kifejezésére. A stílus mindezt csak felerősíti, mivel a nyelvi eszközök kínálta lehetőségek közül való választásban is az egyéniségünk nyilvánul meg. Gondolataink, érzelmeink, világlátásunk, hangulatunk tárul fel általa a hallgató/olvasó előtt.

Stiláris szempontból a vizsgált élettörténetek egyik meghatározó tényezője a **beszédszituáció**. Élőszóban elhangzott, beszélt nyelvi szövegekről van szó, amelyek interperszonális kommunikációs szituációban keletkeztek: a beszélgetőpartner kérdéseket tesz fel az elbeszélőnek, aki e kérdésekre válaszolva monológok formájában kifejtve meséli el élete

történetét. Ezek az élettörténetek tehát dialogikus formájú, de hosszabb monologikus egységekből álló, előszóban elhangzott, lejegyzett szövegek. Az elbeszélő nyelvi megnyilvánulását nagymértékben meghatározzák a konkrét kommunikációs szituáció tényezői. Pl. a beszélő és a hallgató közötti viszony, vagyis hogy a történetmesélő ismeri-e a beszélgetőpartnert, hiszen másképpen beszélgetünk, viselkedünk egy ismert, és másképpen egy ismeretlen személlyel. A történetmesélőt befolyásolhatja a kommunikációs szituáció azon eleme is, hogy a beszélgetést diktafonnal rögzítik, illetve hogy élettörténetét a nyilvánosság elé tárja, s ez kiválthat a megszokottól valamelyest eltérő nyelvhasználatot vagy akár szövegszerkesztésmódot. Továbbfűzve ezt a gondolatmenetet, a narrátor nyelvhasználatát a szociológiából, illetve a szociolingvisztikából ismert Goffman-, illetve a Brown és Levinson-féle (2008) elmélethez kapcsolódó fogalom, a **pozitív arc** megalkotása is meghatározhatja, módosíthatja az élettörténet szerkesztését (erről az elméletről a 8. fejezetben lesz szó). Az egyén élettörténetének elmondása során a pozitív arc megformálása érdekében arra is ügyel, hogy a róla kialakuló benyomás minél inkább megfeleljen a beszélgetőtárs (esetleg a nyilvánosság) elvárásainak. Az énbemutató részeként ennek egyik eszköze lehet a nyelvi választás. Nyelvhasználatunkat az adott szituációs kontextus mellett a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyünk is meghatározza.

Mindez fordítva is érvényes, vagyis a beszélő nyelvi megnyilatkozásaival egyben különböző információkat közöl önmagáról. Ahogyan Kiss Jenő fogalmaz, a kommunikáció során nyelvi értékítéletet alkotunk, amely „szerves velejárója a társas interakcióknak: valamely nyelvi forma vagy formák használata alapján akarva-akaratlanul magáról a nyelvet használó egyénről – személyiségéről, státusáról, műveltségéről, származásáról stb. – gondolunk, feltételezünk bizonyos dolgokat” (Kiss, 1995: 145). A kommunikáló egyén ezért felügyeli, irányítja a vele kapcsolatos nyelvi értékítélet alakulását. A nyelvhasználat által tehát valamilyen benyomást keltünk magunkról a hallgatóban/olvasóban. A nyelvi benyomáskeltés úgy határozható meg, mint „olyan nyelvi elemek használata, amelyeknek a (illetőleg: nyelvi elemek olyan használata, amely) segítségével a beszélő mások róla alkotott képét igyekszik befolyásolni” (Nemesi, 1997: 493).

A történetmesélés talán a mindennapi társalgásainkhoz hasonlítható leginkább, azzal a különbséggel, hogy az élettörténet-mesélés során **aszimmetrikus kommunikációs szituáció**

alakul ki, vagyis a narrátor hosszabb időre magához ragadja a szót, a beszélgetőpartner pedig csak a történetmesélés előmozdítójaként funkcionál, szinte csak hallgatóvá válik. Fontos megemlíteni azt is, hogy a közönséges társalgástól eltérő szövegek ezek, hiszen jelen esetben **félig irányított társalgásról** beszélhetünk, vagyis a beszélgetőpartner tematikus irányító kérdéseket tesz fel a történetmesélőnek, aki hosszabb monológokban válaszol azokra. A hagyományos stilisztika szerint a mindennapi kommunikációra és a leggyakoribb közlésformákra általában a **társalgási stílus** jellemző. Ez a stílus a beszélt nyelvi kommunikáció nyelvhasználata, tehát ezt a stílust használjuk a leggyakrabban. A társalgási stílus jellemzi a párbeszédet, egy történet elbeszélését. Az alábbiakban az élettörténeti narratívákban megjelenő néhány stiláris jellegzetességet mutatok be, amelyek alapján megállapítható, hogy leginkább a társalgási stílus jellemzi e szövegeket, azonban eltérés is tapasztalható, egyfajta heterogenitás is megnyilvánul bennük. A vizsgálat során a szociokulturális tényezőkre is kitérek.

Az élettörténetekben megjelenhet a szándékos, tudatos verbális önprezentációt erősítő vagy az önprezentáció realizálódásának tudattalan formájaként a nyelvi választásokban megnyilvánuló stílus. A szövegek stílusát az egyénnek az a szándéka is alapvetően meghatározhatja, milyennek szeretné bemutatni önmagát az elbeszélő. Az egyénnek a társalgás, illetve az élettörténeti narráció során lehetősége van egyénisége megmutatására, nemcsak élettörténetének bemutatása, hanem a nyelvhasználat, a nyelvi választás által is. Az egyén ügyelhet a választékos kifejezésmódra, alkalmazhat nyelvjárási elemeket, szakkifejezéseket, de a mondatszerkesztés, a történetyszerkesztés stb. is betölthet ilyen funkciót. Ezenkívül az elbeszélőnek a társalgás (és az interjúkészítés) alapvető szabályait is tiszteletben kell tartania.

A történetmesélő és a beszédpartnere közötti viszony meghatározza a nyelvi választást, pl. megfigyelhetjük a tegezést/magázást (a beszélgetőpartner részéről; a történetmesélő egyén ilyen jellegű megnyilvánulása beszédpartnere felé nem érhető tetten):

(100a) „Legyen szíves, mutatkozzon be!” (VMNÉ: 62)

(100b) „Légy szíves, mutatkozzál be!” (VMNÉ: 191)

Az élettörténetekben a közlésmód alapvetően egyes szám első személyű. A beszélő az első megnyilatkozások által meghatározza az élettörténeti narrációt, a kommunikációs interakció

kereteit. Az élettörténetek narrátorai kezdetben olykor a **tényszerűség** jegyeit is hordozó közlésmódot választanak. A *Mutatkozzál be!, Mesélj gyermekkorodról!* és más hasonló témairól megnyilatkozásokra többnyire konkrét tények felsorolásával válaszolnak: név, a születés időpontja, a szülők neve, foglalkozása, esetleg rövid életútjuk, a település megjelölése stb. Ezt látjuk az alábbi, már idézett élettörténetben is:

(101) „Ezerkilencszázharminchét december hatodikán, Mikulás napján, reggel hét órakor születtem Újvidéken. Édesanyámnak engem hozott a Mikulás. Első gyerek voltam. Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot. Rövidárú-kiskereskedésünk volt Újvidéken a Temerini utcában. Szépen élhettünk a boltból. Apám Zsabyán született, korán árva maradt, Újvidékre került, itt tanulta ki a kereskedői szakmát. Német volt, szorgalmas ember. Gyorsan sikerült önállósulnia, üzletet nyitott.” (VMNÉ: 101)

Előfordul tehát, hogy az élettörténetek kezdetén a társalgási stílus jegyei keverednek a tényyszerű közlésmóddal. A (101) szövegrészletet rövid mondatok és tagmondatok, egyszerű, gazdaságos, feszes kifejezésmód jellemzi. A mondatok 60%-a egyszerű, 40%-a összetett, és csak mellérendelő mondatok fordulnak elő. Nem beszélhetünk azonban kizárólagos tényyszerűségről, illetve tárgyilagos közlésmódról, hiszen a narrátorok személyes kommentárokkal ötvözik bemutatkozásukat, ahogyan ezt az idézett példa is szemlélteti. A bevezető mondatok után általában egyre személyesebb hangot ütnek meg az élettörténetek, és egyre egyedibbé válnak, hiszen megjelennek a konkrét emlékek, események, történések, érzelmek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a tények, események felsorakoztatásából eredő tényyszerűséget is mutató közlésmód egyéntől függően az élettörténet későbbi szakaszaiban is visszatérhet.

Minden egyén életében vannak olyan történetek, amelyek szorosan hozzátartoznak egyéniségéhez, bemutatják az egyént vagy bizonyos tulajdonságát, tulajdonságait. Az ilyen jellegű emlékeinket általában többször is elmeséljük különböző alkalmakkor. Ugyanígy többször elmondjuk bizonyos dolgokról a véleményünket, elmeséljük a múltbeli (történelmi) eseményeket, társadalmi történéseket. A Bartha–Hámori (2010) szerzőpáros tanulmányában az

ilyen szövegtípusok stiláris jellemzőjét a „határozott” stratégián belül **kidolgozott narratívának** nevezi. „Ez a stílustípus kidolgozott vélemények vagy történetek elmondásához kapcsolódik, melyek az identitás bemutatása során a beszélő gyakorlatában többször előkerülnek és fontos szerepet kapnak” (Bartha–Hámori, 2010: 306). Az ilyen szövegek valamelyest megszerkesztettebbek a gyakori elmesélés következtében, kevesebb a megakadásjelenség. Az élettörténetet indító szövegekre (l. a (101) példát) is jellemző lehet a kidolgozottság, de ennek jeleit fedezhetjük fel a történelmi eseményekre, pl. a II. világháborúra való visszaemlékezés szöveghelyeiben is:

(102) „Tizenötéves voltam, amikor nálunk kitört a háború, a világban pedig már nagyban folyt. Kilencszáznegyvenegyben bejöttek a magyarok, negyvennégy őszéig itt voltak, én időközben rendesen jártam iskolába, nem nagyon éreztük meg a háborús állapotot, mi éltük világunkat. [...] Azonban kilencszáznegyvennégy novemberében, a felszabadulás után édesapámat elhurcolta két orosz katona. Azt sem tudtuk, hova, merre, mi van vele, él-e, vagy meghalt. A többi orosz is erre a sorsra jutott, mivel ők úgymond elkerülték az oroszországi forradalmat. NKVD-osztagoknak nevezték ezeket a katonákat, azok hallgatták ki őket. A többiek nyomára rá lehetett akadni, az én apámnak meg nyoma veszett. Ez volt a szerencse, mert a többiek, akikről tudtuk, hogy hová vitték őket, soha többé nem jöttek vissza. Kivégezték őket. Az én apámat az oroszok átadták a partizánoknak, mivel a front állandóan mozgásban volt. A Kronics-palota pincéjébe zárták, de mi arról nem tudtunk. Érdeklődtem felőle, ismerőseim – akiknél az ilyen NKVD-kihallgatók laktak – hívtak, hogy kérdezősködjek, hátha megmondják. Volt egy nagy lista az egyik orosz katona előtt, de ő azt mondta: – Esküszöm, hogy a mi kezünkben nincs, lehet, hogy volt, de itt, ezen a listán nincs. Ő nincs itt. Kétségbeesve mentem haza. Alig volt megélhetési lehetőségünk... Akkor aztán, két hónapra rá, egyszer csak megjelent apám, lerongyolódva, csupa rongy és tetű volt. Én a nyakába ugrottam, de ő azt mondta: – Ne! Távolabb tőlem! Tele vagyok tetűvel! Február lehetett, emlékszem, sok hó volt, apám minden rongyot levetett magáról, a hóra dobta, s akkor a tetűk

kimásztak. Az volt életem egyik legboldogabb pillanata, amikor apám visszajött.”
(VMNÉ: 57–58)

A narratív részekben, mint ahogyan az idézett részletben (102) is, az elbeszélő stílus jegyei is felbukkanhatnak. A narrátor személyes kommentárt is fűzhet a történethez (pl. az idézet utolsó mondata). Az elbeszélői perspektíva azon jellemzője itt is megjelenik, hogy a narrátor a történetmesélés közben olyan tényeket is elárul a hallgatónak, amelyekről a narrátornak mint a történet szereplőjének az események közben nem volt tudomása (pl. hogy édesapját a Kronics-palota pincéjébe zárták).

A történetek elmesélése mellett szinte minden szövegben előfordul véleménykifejtés, amely gyakran megszerkesztett, kidolgozott, és jellemzőek lehetnek rá a szentenciaszerű kijelentések. Pl.:

(103) „Az élet, a viselkedés teszi az igazi nevelést. A szavakra is szükség van, mert ki kell mondani a dolgokat, de nemcsak a szavak fontosak, hanem a példamutatás is. Nem lehet ellentmondásos helyzetbe kerülni, egyet mondunk, s közben mást csinálunk. [...] A saját életével, a viselkedésével kell az embernek példát mutatnia a gyermekek előtt.” (VMNÉ: 60)

Az egyén bemutatása az élettörténetekben többféleképpen is történhet, pl. a gyermekkori élmények, az életkörülmények, egy történet stb. elmesélése által, de igen gyakran az egyén életével vagy a világ történéseivel kapcsolatos véleménykifejtés, nézet alapján tudunk meg többet az adott egyénről. Az egyén életútjának (pl. (105)) elmesélésekor a társalgási stílust az elbeszélői stílus is színezheti, míg a véleménykifejtések, önjellemzések ((103)(104)) esetében ez kevésbé jellemző.

(104) „Mennyire teljesültek a gyermekkori álmaid?

– Én utazásmániákus vagyok, szeretek sokat utazni, főleg a tengerre. Imádom a napsugarat és azt hiszem, ez mindenkinek nagyon jól tesz, ha el tud utazni, világot

látni. Ez volt gyermekkori álmom. Mélygyökerű jelszavak élnek bennem, sőt regenerálódnak: a szeretet, az őszinteség, a reménység. [...] (VMNÉ: 199)

(105) „Mondjon valamit a gyermekkoráról!

[...] Mikor kiütött a háború, feljöttünk Becsére, ott fejeztem be a nyolcosztályos iskolát. Nem tudtam jól magyarul, de mivel magyar iskolába jártam, a pécsi tanító bácsi vállalta, hogy majd ő megtanít magyarul beszélni. Már az elemiben fölfigyeltek rám és a templomban szólókat énekeltem. A zenetanár elkezdett velem foglalkozni, s bármilyen hangnemben kezdte el a dalt, én ott folytattam: óriási hangterjedelmem volt már gyerekkoromban is. Tanárom felkészített a cigányzenekarral való fellépésemre. Kilenc éves koromban léptem föl először, a Szálj, szálj piros rózsa című népdallal. Az első versszakot el is énekeltem, de a második nem jutott eszembe. A pap bácsi, aki ott ült az első sorban, odasúgta a második versszakot, és én folytattam, mintha mi sem történt volna. Ez volt az első színpadi tapasztalatom.” (VMNÉ: 91)

A társalgási stílus jellemzője a közvetlenség és a természetesség, amelyek olykor az élettörténet előrehaladtával erősödnek fel a szövegekben, de talán mégsem jellemző olyan mértékben, mint a spontán társalgásokra, hiszen ebben az esetben interjúhelyzetben születnek az élettörténeti narratívák. A helyzet stílusváltozó alapján, vagyis a megnyilatkozó és a befogadó egymáshoz való viszonya alapján az élettörténetek általában az **informális és a formális stílus között** helyezkednek el. A társalgási stílust a dialogikus kommunikációs szituációnak köszönhetően a rövid, gyakran hiányos mondatok, a közbevetések, félbeszakítások stb. jellemzik. A beszélt nyelvi élettörténetekben a közönséges társalgástól eltérően jóval kisebb arányban jelentkeznek a tagolatlan mondatformák. A történetmesélés beszédhelyzete nem kívánja meg pl. a köszönés, a megszólítás használatát, illetve a módosítószók (pl. igen, nem, talán) válaszként való alkalmazása is kevésbé jellemző, hiszen esetünkben a narrátor beszéltetése a cél, s a beszédpartner szinte csak kiegészítendő kérdéseket tesz fel az elbeszélőnek. Ennél a szövegtípusnál nemigen találkozunk közbevágással, amely viszont a mindennapi kommunikációnk, spontán társalgásaink alkalmával viszonylag gyakori. Az alábbiakban

eldöntendő kérdésre módosítószóval válaszol az elbeszélő, a következő mondatban azonban további információkat közöl a témával kapcsolatban.

(106a) „Bár házasságodban megérezted az egyenlőtlenséget, lázadtál-e emiatt?

– Hát persze. De voltak feladataim: a gyerekek, a munka.” (VMNÉ: 168)

(106b) „Megváltoztattad-e vezetéknévemet?

– Igen. Én szívesen viseltem férjem vezetéknévét, örültem, hogy felesége lehetek, tetszett, hogy családjához tartozom. [...]” (VMNÉ: 169)

A mondatszerkesztés elemzésekor megfigyelhető, hogy a mondatok felépítése általában egyszerűbb, mint az írott szövegek esetében. Elsősorban a könnyen érthető és a viszonylag rövid mondatokat, tagmondatokat kedvelik az elbeszélők, sok esetben gazdaságos kifejezőmódra törekszenek. A mondatszerkesztés vizsgálatakor megállapíthatjuk, hogy az összetett mondatokat illetően a mellérendelők gyakoribbak, mint az alárendelők, de közkedveltek az egyszerű bővített mondatok is (ez azonban egyéni eltérést mutathat). (Ha pl. a (105) szövegrészletet vesszük alapul, a mondatok 70%-a összetett, míg 30%-a egyszerű bővített mondat. Az összetett mondatok esetében 72,22%-uk mellérendelő, míg 27,88%-uk alárendelő.) Két, három, négy, esetleg öt tagmondatból álló összetett mondatok is előfordulnak, de tagmondataik viszonylag rövidek. Az ennél több tagmondatból állók, a nagyon összetett mondatok ritkaságnak számítanak. Ez a mondatszerkezeteket illetően a szövegek nyelvileg kevésbé összetett jellegére utal, amit pedig a beszélt nyelvi szövegek sajátosságának tekinthetünk. A mondatok modalitását illetően megállapítható, hogy túlnyomórészt kijelentő mondatokat alkalmaznak az elbeszélők. Felkiáltás előfordulhat az érzelemkifejezés különböző megnyilvánulásaként, érzelmesebb, személyes hangvételű szövegrészekben. Kérdő mondat ritkán fordul elő, többnyire egy-egy történet szereplője szavainak felidézésekor jelentkezik, mint már korábban is láthattuk. Mindkét mondatípust hatáskeltés céljából is alkalmazhatják az elbeszélők.

(107a) „A szerelem! Fialok voltunk, és nem gondoltuk meg, milyen nehéz lesz később az élet.” (VMNÉ: 56)

(107b) „A háború az háború, vegyük tudomásul, hogy van!” (VMNÉ: 69)

(107c) „Meg ez az alternatív színház! Mire való Shakespeare? Minek élt? Valamilyen új irányzat után kutatnak. Ez nem irány, ez semmi! Utcai beszélgetés. Nekem az nem művészet!” (VMNÉ: 100)

Az 5.1. fejezetben már láthattuk, hogy a történeteket a narrátorok szinte kizárólag múlt időben mesélik, míg a jelen időt főként a jelen eseményeiről és a világról való véleménynyilvánítás során alkalmazzák, valamint az idézett mondatokban fordul elő.

A társalgási stílus jellemzőjeként a szóhasználatra egyrészt a **neutralitás** jellemző (pl. *reggel, születik, család, háziasszony, dolgozik, gyerekkor, emlékszik*), másrészt a **szókincs sokrétűsége**, a tájnyelvi és a csoport-, illetve rétegnyelvi kifejezések. Előfordulhatnak nyelvjárási elemek, a foglalkozás, a karrier témakörében egy-egy szakmához kapcsolódó szakszavak is megjelennek, valamint választékos kifejezések és idegen szavak is felbukkannak a szövegekben. Az élettörténetek szókincse tehát igen sokszínű és változatos. A társalgásra jellemző indulatszók, divatszók nem jellemzők, mint ahogyan gúnyos, trágár, illetve durva szavak használata, valamint a kedveskedés, udvariaskodás sem, de neologizmusokkal sem találkozunk. A szókincs vizsgálata nem egyszerű, hiszen minden egyén nyelvhasználata valamelyest más, így nehéz általánosítani, olyan megállapításokat tenni, amelyek minden élettörténetre vonatkoznak. A szociokulturális tényezők mentén elemezve az érték és az idő alapján többnyire a közömbös stílushoz tartoznak e szövegek. A magatartás szempontjából egyes szöveghelyeken a stílus a választékos, illetve a bizalmas felé is eltolódhat.

Az önprezentáció egyik legmarkánsabb tényezőjeként a stílus a **választékos** nyelvhasználat felé is elmozdulhat. A tudatos stílussteremtés erősítheti az explicit verbális önbemutatót. Egyes élettörténetekben (pl. Rózsa, (108a–d)) előfordulnak olyan szövegrészek is, amelyekben jelen vannak az igényes nyelvezet elemei, a választékos kifejezések, sőt némelyek már az irodalmi nyelv határait súrolják. Pl.:

(108a) „Pompás lett, elegáns voltam.” (VMNÉ: 138)

(108b) „Hol partizánok voltunk, és ádáz csatákat vívtunk, hol középkori lovagok, erdei manók, mesebeli lények, vagy éppen játékos állatok.” (VMNÉ: 139)

(108c) „[E]mlékeznek vissza némi kesernyés mosollyal.” (VMNÉ: 154)

(108d) „Ez egyelőre csak az átalakulás képlékeny kora.” (VMNÉ: 156)

(108e) „Egy kedves családnál béreltünk szobát, sokat sétáltunk, élveztük a hófedte hegyvidéket.” (VMNÉ: 235)

A (108f) példában keverednek a választékos kifejezések a hétköznapi nyelvezettel, a neutrális szavakkal:

(108f) „Én most nagyon *üdvösnek* tartom, hogy legalább egy *esztendő*t kapnak az *anyák*, hogy a *gyerekük* mellett maradhassanak.” (VMNÉ: 148)

A (109) példamondatban régies kifejezés jelenik meg összetett jelzős szerkezetbe épülve be:

(109) „Olcso, pirosra festett *orcájú* papírbabákra emlékszem.” (VMNÉ: 138)

Az összetett jelzős szerkezetek inkább az írott nyelv sajátosságai, de a beszélt nyelvi szövegekben is megtalálhatók:

(110a) „*Kilóra mért, nagy kockára vágott gyümölcsízt, marmaládét* kaptunk.” (VMNÉ: 101)

(110b) „Mi egyszer *piros-fehér kockás, dunyahuzatnak való vászonanyagot* kaptunk.” (VMNÉ: 138)

(110c) „*A gimiben megismert Gita osztálytársnőm* is az óvónőképzőbe jutott...” (VMNÉ: 226)

A (110d) mondatban több összetett jelzős szerkezet is előfordul, s írott nyelvi, illetve akár irodalmi szöveggént is megállná a helyét:

(110d) „Én akkor gyerekfejjel nem tudtam, hogy azok a furcsa szekerek, úgynevezett speditorkocsik, amelyeket csak a függöny mögül mertek meglesni a *szederjes ajkú, holtra vált felnőttek, a táborban lelőtt, agyonvert, vagy tifuszban meghalt, német és más nemzetiségű foglyok feldobált holttesteivel* vannak tele...” (VMNÉ: 140)

Megjelenhetnek **bizalmas** stílusú, familiáris nyelvi elemek, amelyek jelezhetik a beszédpartnerek közötti közvetlenséget vagy bizalmasabb hangvételt, a magatartás tényező alapján tehát a stílus a közömböstől a bizalmas felé mozdul el. Az alábbi mondatok (amelyek Rósza élettörténetéből valók) a bizalmas stílusú kifejezések használatát szemléltetik (de más stílusréteghez tartozó szó is előfordul bennük, pl. a *kvártély* régies és népies kifejezés):

(111a) „A többi mind valami régi *holmiból* gondosan, szeretettel átalakított *gönc* volt.”
(VMNÉ: 138–139)

(111b) „*Kosztot*, kvártélyt és fizetést is kapott, de mégis rokon volt, úgyszólván ez nekünk is, neki is megfelelt, azt hiszem, jól érezte magát köztünk.” (VMNÉ: 152)

(111c) „Önigazgatásban éltünk, és a mi kis *szemétdombunkon*, úgy érzem, ez többnyire – ha nem is mindig – funkcionált.” (VMNÉ: 155)

A (111c) mondat kiemelt szava az otthonnal szemben stiláris értékű kifejezéssé lép elő, és egyben hagyományos metafora.

A szociokulturális tényezők mentén elemezve az élettörténetek alkalmazott nyelvezete többnyire a **regionális köznyelv**. Szinte minden élettörténetben felbukkannak nyelvjárási elemek. Némely élettörténetben nem kifejezett a nyelvjárási elemek jelenléte, míg más élettörténetek erősebb nyelvjárási jelleget mutatnak (pl. Erzsébet (1920) és Angéla (1920) élettörténete). (Megjegyzem, az élettörténetek átirata nem mindig, illetve nem mindegyike jelzi következetesen a nyelvjárási jelenségeket.) Az alkalmazott nyelvváltozat tehát különböző mértékben eltolódhat a nyelvjárásiasság felé. A nyelvjárási elemek jelenléte az élettörténetekben elsősorban egyéni jellemző, amely valamelyest összefüggést mutat az egyén korával, esetleg iskolázottságával, de a származási hely is meghatározó szerepet játszhat ebben. A szövegek

nyelvjárási jellegével kapcsolatban azonban nehezen vonhatunk le általános jellemzőket. Jelen dolgozatnak azonban nem célja a szövegek nyelvjárási jellegezetességeinek feltárása, ez további kutatást igényel.

Elsősorban az idősebb személyek élettörténetei mutatnak erősebb nyelvjárási jelleget. Az alábbi mondatok (112a–113a) Angéla élettörténetéből valók. A leggyakoribb nyelvjárási jelenségek a köznyelvi szavak nyelvjárási alakjának megjelenése, a helytelen igeragozás, a különböző ragok nyelvjárási alakjának használata stb.

(112a) „Ott volt Vujić Savo tanító úr, egyik *onokaöcsém*, Bechrens László is...” (VMNÉ: 32)

A (112b) mondatban szerb nyelvi hatás is jelentkezik: előbb a helyes magyar kifejezés hangzik el, majd magyarázatként, mintha a beszélő sem lenne biztos a magyar kifejezés helyességében, szerb nyelvű megfelelőjével is „megerősíti” jelentését:

(112b) „Később középiskolai végzettséggel felvettek a *póstára*, de szaktanfolyamokra jártam, ilyen *kurszokra*.” (VMNÉ: 31)

A (112c) mondatban az elbeszélő a *posta* szónak nem a nyelvjárási alakját használja, viszont a *mert* kötőszó már nyelvjárási alakú (*mer*), valamint az élőnyelvi kommunikáció egyik jellegezetessége, a témaismétlő névmás is megjelenik:

(112c) „Nem kellett áthozatni, *mer* a *posta az nemzetközi*, egyformák a paragrafusok meg a szabályzatok.” (VMNÉ: 31)

További nyelvjárási jelenségeket példáznak ugyanennek az elbeszélőnek a megnyilatkozásai:

(112d) „[A] virágokat *locsótuk*, *kapágattuk*.” (VMNÉ: 31)

- (112e) „Én voltam a középső, a kicsiket *dajkátam*, a nagyobbak *parancsótak*.” (VMNÉ: 31)
- (112f) „Köcsögbe raktam, és gyorsan *megcsinátam* a vázlatot...” (VMNÉ: 33)
- (112g) „A Merkur [...] keretében *csinátunk* egy háziipari központot...” (VMNÉ: 33)
- (112h) „A búzatáblákban sok vadvirág *nő*l, ezért választottam a vadvirágos motívumot.” (VMNÉ: 32)
- (112i) „[A]ki már azóta *Németországba* van...” (VMNÉ: 32)
- (112j) „Lefestettem egy képet, amely a *Csonkákékná* most is megvan.” (VMNÉ: 33)
- (112k) „[N]em csak úgy ment, hogy megcsinálod és *annyié odadod*.” (VMNÉ: 34)

Az élettörténetek elbeszélői vajdasági személyek, akik kétnyelvű társadalmi közegben élnek. Ahogyan az előző példákban is láthattuk, nyelvhasználatukban a szerb nyelv hatása is megnyilvánul:

- (113a) „Szabadalmaztattam a motívumokat *Beográdban*, azzal a szándékkal, hogy ne más csinálja.” (VMNÉ: 35)
- (113b) „Öcsi ekkor már Gittával *szórakozott*...” (VMNÉ: 226)

A narrátorok az oktatásról, a hivatásukról, a karrierépítésről beszélve a társalgási stílust színesíthetik szakkifejezésekkel, az adott szakmára jellemző szavakkal (114a, 114b), más témák esetében azonban az idegen szavak használata ritka (114b, 114c).

(114a) „Románul inkább dalokat ismertem csak, beszélni, társalogni nem tudtam, bár megmaradt bennem néhány fontos szó, *kulcsmondat* a mindennapi életből, úgyhogy amikor felnőttként anyámnak egy román *millióben* játszódó *elbeszélését dramatizáltam*, számos román mondatot tudtam *beleapplikálni*.” (VMNÉ: 139)

(114b) „Lám, idővel ilyen *professzionális orientáltsággal, deformáltsággal* olvas az ember.” (VMNÉ: 144)

(114c) „*Elrekvirálták* az összes szobánkat, mi pedig, az egész család, a konyhában szorongtunk.” (VMNÉ: 141)

Mint ahogyan a társalgásra is jellemző a töltelékszavak és a kötőszavak megnövekedett aránya az írott szöveghez képest, a beszélt nyelvi élettörténetekben is találunk ilyen kifejezéseket, pl.: *hát, ugye, akkor, aztán* stb. Ezek mértéke azonban szintén egyéni jellegzetességeket mutat. Az alábbi példamondatok Erzsébet (1920) élettörténetéből valók.

(115) „Maga nem dólgozott (!) soha?

– *Há, én nem dógoztam, hunnét. Hát, én nem birtam dógozni, többet dógoztam otthon, mind aki kint dógozott.*” (VMNÉ: 50)

Az egyszerű szavak helyett gyakran választunk olyan szókapcsolatokat, amelyek által kifejezőbbé, hatásosabbá akarjuk tenni beszédünket. Az állandósult szókapcsolatok használata, ahogyan megtalálható az irodalmi alkotások, a sajtó, a mindennapi társalgások nyelvezetében, úgy az élettörténetek szövegében is. Az állandósult szókapcsolatok megmerevedett alakú kifejezések, amelyeknek egy része az őket alkotó szavak jelentésének összességétől eltérő, átvitt értelmű jelentést hordoz, pl. *lóvá tesz*. A frazeológiai elemek vizsgálatakor a szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat és az egyéb állandósult szókapcsolatokat is, pl. a vonzatokat is figyelembe vettem (azonban e téma részletes vizsgálatát e dolgozatban nem tekintem feladatomnak). Szólásokat, szóláshasonlatokat és közmondásokat ritkán alkalmaztak a narrátorok, viszont az egyéb állandósult szókapcsolatok használata már viszonylag gyakori. Ezek stílusalkotó tényezőnek bizonyulnak, színesebbé, képszerűvé teszik mondanivalónkat. Pl.:

(116a) „Legjobban szerette Ágit és Anit, akikkel *sülve-főve együtt voltam.*” (VMNÉ: 226)

(116b) „Azt otthon kikeményítették, és olyan ruhát kaptam belőle, hogy *hét nyelven beszélt.*” (VMNÉ: 138)

(116c) „Végül *kötélnek álltam*, de nagyon szenvedtem.” (VMNÉ: 226)

(116d) „Kiderült, hogy a nő *falhoz állította...*” (VMNÉ: 235)

(116e) „*Jézus Mária! Ez aztán kékharisnya a javából!* – gondolta ő.” (VMNÉ: 147)

(116f) „[H]úsz és fél éves voltam, amikor *férjhez mentem.*” (VMNÉ: 148)

(116g) „Esetleg az alkotásnak *szentelte volna életét...*” (VMNÉ: 149)

(116h) „Mindig a másik volt a fontos, nem pedig a mi személyiségünk – *hányják a szememre.*” (VMNÉ: 154)

(116i) „[A] maradékot pedig egyszerűen *szélnék eresztették.*” (VMNÉ: 159) stb.

A beszélt nyelv egyik sajátossága, hogy nem fejt ki pontosan a mondanivalót, pl. a beszélő a hallgatóval való közös előismeretére támaszkodik, vagy a hallgató bizonyos dolgokat kikövetkeztethet a beszédhelyzetéből stb., másik sajátossága pedig éppen ennek ellentéte, vagyis a „túlmagyarázás”. Előfordul, hogy a beszélő a frazéma jelentését – annak ellenére, hogy az közismert, és a szövegekörnyezetből egyértelműen kiderül, mire vonatkozik – megmagyarázza, tehát mintegy nyomósítja közlendőjét, pl.:

(117) „Ő régimódi nevelésben részesült: *a kalapot a férfi viseli, ő dönt.*” (VMNÉ: 153)

Előfordul egy korábban elhangzott gondolat, tény nyomósítás, kiemelés céljából való megismétlése. Pl.:

(118a) „Amikor azonban ő is meghalt, rám szakadt minden, és akkor változott meg a férjem. [...] Akkor már akart segíteni: bevásárolt, fölporoszított, fölsöpört, ha kellett, fölmosott, kertészkedett stb.” (VMNÉ: 152)

Majd:

(118b) „Tehát, férjem megváltozott, amikor látta, hogy nem tudok mindent elvégezni, de bejárónőnk akkor sem lehetett.” (VMNÉ: 153)

(118c) „Most viszont, habár már rég nyugdíjas vagyok, valóságos sokként hatott rám, amikor megtudtam, hogy egyetlen tollvonással megszüntették az Újvidéki Rádió ötnyelvű drámaszerkesztőségét!” (VMNÉ: 158)

Majd a történet részletezése után befejező mondatként, nyomosításként megismétli:

(118d) „Az Újvidéki Rádió ötnyelvű drámaszerkesztőségét elfojtották, ellehetetlenítették.” (VMNÉ: 159)

Egyes élettörténeteket a múlt és a jelen közötti, ellentétben alapuló párhuzam színesít, amelyhez explicit értékítélet is kapcsolódhat. Pl.:

(119) „A két iskolarendszert összehasonlítva szégyenkezünk kell, mert azok igazi iskolák voltak, a miénk nem. Sajnos manapság az iskolába csak azért járnak a gyerekek, mert kötelező, de semmilyen nevelést nem kapnak. [...] Ezekből a gyerekekből emberek nehezen lesznek: nehezen válhatnak hasznos tagjaivá egy országnak, nem tudnak alkalmazkodni senkihez sem. [...] Egyszerűen nem tudok és nem is akarok én ebbe a világba visszatérni. Az én világom egész más volt.” (VMNÉ: 82–83)

Szembetűnő, hogy az írott nyelvi szövegekhez képest kevesebb szóképet, metaforát, metonímiát alkalmaznak a beszélők a szóbeli történetmondások során. Ez részben annak a következménye, hogy a beszélt nyelvi megnyilatkozásaink kevésbé megszerkesztettek, gyakran kevésbé igényesek, mint az írott nyelvi szövegek, hiszen kevesebb tervezési idő áll a beszélő rendelkezésére.

A stilisztikai alakzatokat nem célozom számba venni, csupán néhány példát tüntetek fel a halmozás, a hasonlat és a metafora szemléltetésére, viszont a következő alfejezetben röviden kitérek a kognitív metaforák vizsgálatára (a kognitivisták a megszemélyesítést is a kognitív metaforák közé sorolják).

A halmozás mint stiláris jelenség elsősorban a minőségjelzők halmozásában nyilvánul meg:

(120a) „Történtek ott közben *furcsa, szörnyű, megengedhetetlen dolgok* is, sok olyasmi, amiről én akkor, gyermekkoromban nem tudtam, nem tudhattam.” (VMNÉ: 139)

(120b) „*Jóhiszemű, szorgalmas, becsületes, áldozatkész ember, és szeret bennünket, a családját.*” (VMNÉ: 153)

(120c) „*Ő igyekszik leküzdeni magában ezeket a visszahúzó, régi szokásokat, beidegződött családjogi régi törvényszerűségeket, és időnként erőt vesz magán.*” (VMNÉ: 153)

Hasonlat:

(121) „*Mi mint a zergék kúszunk–másztunk a gránitsziklákon, utat törtünk a bozótosokban, vagy mendegéltünk órák hosszát szűk kis virágos ösvényeken, évszázados fák árnyékában.*” (VMNÉ: 142)

A metaforák jelenléte nem olyan erőteljes, mint az irodalmi alkotásokban. A (122) példamondat egy kifejtett metaforát tartalmaz:

(122) „*[M]i könyvmolyok rohantunk a raktárba, s a félig kicsomagolt könyvek között válogattunk, böngészünk, sietve és remegő kézzel...*” (VMNÉ: 144)

A fenti példamondatok Rózsa élettörténetéből származnak, s egyben az igényes nyelvi megformálást is példázzák.

7.2. Kognitív metaforák a beszélt nyelvi élettörténetekben

Jelen dolgozatban a korpuszmennyiség miatt sem lehet részletes és alapos elemzést végezni a stilisztikai és a retorikai alakzatok terén, mégis fontosnak tartom, hogy valamelyest betekintést nyerjünk a stilisztikai alakzatoknak az élettörténeti szövegekben való megjelenésébe. Mivel a kognitív nyelvészetben a **kognitív metaforáknak** kiemelt szerepük van, ebben az alfejezetben az elsősorban George Lakoff nevével fémjelzett kognitív metaforaelmélet alapján

készíték egy rövid áttekintést a kognitív metaforák beszélt nyelvi élettörténetekben megjelenő néhány típusáról. A kognitív metaforák vizsgálata azért is bizonyul érdekes kutatási területnek és egyben célszerűnek is, mivel gondolkodásunkat tükrözik. Az élettörténeti narratívák jellegéből adódóan az emberi élet legfontosabb eseményeinek elménkben, gondolatainkban való képszerű megjelenését világítják meg.

A nyelvészetben a generativisták számára a metafora megoldhatatlan problémát jelentett, és a generatív modellben nem tulajdonítottak jelentőséget neki. George Lakoff azonban arra a megállapításra jutott, hogy a metafora a természetes nyelv funkcionálásának alapvető módja. A kognitivisták véleménye szerint a metafora tükrözi az ember megismerési és gondolkodási folyamatait.

A hagyományos metaforaelmélettel szemben George Lakoff és Mark Johnson dolgozott ki először egy új, koherens és szisztematikus elméletet 1980-ban (Kövecses, 2005: 14). Úgy tekintik, hogy a metafora az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kelléke, és nem egy felesleges nyelvi díszítőeszköz, áthatja a gondolkodásunkat, nyelvhasználatunkat, az emberi gondolkodás jellemzője (Kövecses, 2005: 14). „Legtöbbjük valójában annyira hétköznapi, hogy azzal a gyakran hangoztatott váddal is illethetnénk, miszerint ezek a kifejezések egyszerűen »halott« metaforák, melyek valamikor »élő« és »erőteljes« metaforák voltak, de az állandó használat során annyira elkoptak, köznapivá és közhelyessé váltak, hogy már elvesztették »erejüket«, és nem is tekinthetők metaforának” (Kövecses, 2005: 14). Azonban pontosan ezek a „halott” metaforák azok, amelyek mélyen beágyazódtak gondolkodásunkba, nyelvhasználatunkba, így tehát minden erőfeszítés nélkül képesek vagyunk használni őket, s emiatt nagyon is élőnek számítanak, észrevétlenül uralják gondolkodásunkat (Kövecses, 2005: 15).

„Kognitív nyelvészeti szempontból a metafora egy fogalmi tartománynak egy másik fogalmi tartomány terminusaival történő megértését jelenti” (Kövecses, 2005: 20). Ez történik, amikor az életről mint utazásról gondolkodunk, vagy a szerelmet utazásként, az elméleteket épületként, a gondolatokat ételként stb. fogjuk fel. Azt a fogalmi tartományt, amelyet a metafora segítségével próbálunk megérteni, **céltartománynak** nevezzük, a céltartomány megértéséhez pedig a **forrástartományt** alkalmazzuk. Ahhoz, hogy a céltartományt megérthessük, bizonyos megfelelésekre (leképezésekre) van szükség a forrás- és a céltartomány elemei között (Kövecses,

2005: 22). Pl. az utasok szerelmesek, a jármű a szerelmi kapcsolat, az utazás a kapcsolatot alkotó események, a megtett távolság a kapcsolatban elért haladás, a válaszutak a szerelmesek döntései, az úti cél a kapcsolat célja.

Az élettörténeti narratívák elbeszélői a kulcsfontosságú történések, mint a születés, a halál, a szerelem stb. kifejezéséhez olykor a kognitív metaforákat hívják segítségül, amelyek pedig – ahogyan láthatjuk is – egyben gondolkodás módunkat tükrözik. Az alábbiakban néhány, a beszélt nyelvi élettörténetekben megjelenő kognitív metaforát mutatok be, valamint a jellemző forrástartományokat.

Az étellel és a halállal kapcsolatos fogalmak: a születést érkezésként ábrázoljuk, a halált a távozással, a sötétséggel, az éjszakával, a hideggel stb. azonosítjuk. Pl.:

(123a) „Nataša ezerkilencszáznyolcvanhat május tizenkilencedikén *jött a világra.*”
(VMNÉ: 229)

(123b) „Másnap halkán *távozott az élők sorából.*” (VMNÉ: 230)

Szinte minden élettörténetben megjelenik a betegség fogalma, amelyet többször egyfajta harcra késznek fognak fel és élnek meg az elbeszélők, pl.:

(124a) „Arcideget *támadott meg a vírus...*” (VMNÉ: 230)

(124b) „*Bronchiális asztma gyötört, beteges voltam...*” (VMNÉ: 225)

(124c) „Reggelenként a hasa fájt, álmos volt, *hányinger gyötörte*, csak hogy ne kelljen óvodába menni.” (VMNÉ: 230)

Az egészség és a betegség fogalma gyakori forrástartomány:

(125) „Meg kell azonban említeni, hogy mi is emberek voltunk, ott is megvolt az irigység, a törtetés, de az egyfajta *egészséges irigység* és *egészséges törtetés* volt, ami szükséges egy ilyen munkahelyen.” (VMNÉ: 154–155)

Az élet, a munka harc:

(126a) „[É]n is fogtam a saját címlistámat, és mentem *harcolni a saját műsoraimért.*”
(VMNÉ: 158)

(126b) „Mindenkinek ki kellett *harcolnia a maga helyét* a nap alatt, mindenki megdolgozott érte.” (VMNÉ: 155)

Ez utóbbi kognitív metafora egyben frazéma is, a következő tagmondat pedig a frazéma értelmezéseként is felfogható. A (127) példában a természet felfedezését is a harccal, a hódítással azonosítja az elbeszélő:

(127) „Csodálatos volt: a szó szoros értelmében *meghódítottuk a természetet.*” (VMNÉ: 142)

Szinte közhelyszerű metafora: az élet út.

(128a) „Tudom, érzem, az erő bennem van, az *utat*, melyet a sors rám mért, *végig kell járnom*, legyen az rögzös, hosszú, nehéz.” (VMNÉ: 235)

(128b) „Mint ahogyan már mondtam, a rám mért *utat végig kell járnom*. Ki tudja még, mi minden vár rám *útközben?*” (VMNÉ: 238)

(128c) „Így nagyon sok *mellékutat jártam be*. De lehet, hogy mindez kellett ahhoz, hogy teljes életet éljek. Így tudom majd csak teljes mélységében, sokrétűségében ábrázolni, a sok buktatóval, a sok, talán hiábavalónak tűnő *mellékvágánnyal* együtt.” (VMNÉ: 161)

A következő idézetben az út és a jármű segítségével fejt ki egy gondolatot az elbeszélő:

(129) „Hivatásuk mellett két-két gyereket neveltek, de az anyaság nem *fékezte* őket a *siker útján.*” (VMNÉ: 238)

Gépesített világunkat tükrözi a következő metafora, amelynek alapja: az ember gép.

(130) „Nekem sem jó így, de még mindig *működök*, élek.” (VMNÉ: 236)

A következő mondatokban a gépek, technikai berendezések stb. működéséhez szükséges elem képe tűnik fel:

(131a) „*Feltöltöm az elemeimet*, és kezdődhet minden előről.” (VMNÉ: 237)

(131b) „Az ember végeredményben mindig mindenből tanul, *feltöltődik*.” (VMNÉ: 161)

A munka sport:

(132) „Gyerekkorom óta ismerem őket, szép *karriert futottak be*, az olvasók szívesen olvasták az írásaikat.” (VMNÉ: 237)

A munka épület:

(133) „Viszont van, aki nem is akar *karriert építeni*, elsősorban anya és feleség szeretne lenni.” (VMNÉ: 148)

Az idő pénz:

(134) „Eladtuk az ebédjegyünket azoknak, akik a városban laktak, mert nem akartuk az időt azzal vesztegetni, hogy ebédre menjünk, akkor *minden perc drága volt*.” (VMNÉ: 146)

Az idő mozgó tárgy:

(135a) „*Múltak az évek*, beköszöntött az infláció.” (VMNÉ: 151)

(135b) „*Lassan múltak a napok*, de a nyomás, a fájdalom, az üresség nem akart enyhülni.
(VMNÉ: 232)

A (136) példamondat azt szemlélteti, hogy az erkölcsi fogalmakat, az emberi tulajdonságokat az erő fogalmával fejezzük ki:

(136) „Ő igyekszik leküzdeni magában ezeket a visszahúzó, régi szokásokat, beidegződött családjogi régi törvényszerűségeket, és időnként *erőt vesz magán*.”
(VMNÉ: 153)

A szerelem fogalmának is különböző képi megjelenési formái vannak:

(137a) „*Tombolt a szerelem ...*” (VMNÉ: 233)

(137b) „Az sem kizárt, sőt nagyon remélem, hogy egyszer valahol valakivel újra *megnyílik* előttem a *szerelem kapuja*, ahol boldogság vár.” (VMNÉ: 238)

A tűz általában a szerelemre, a dühre vonatkozó metafora, de más fogalmakat is kifejezhet. A következő mondatokban a döntéshelyzetet és a bizalmat ábrázolja képszerűen:

(138a) „*Két tűz közé kerültem*: mentem is volna, meg nem is.” (VMNÉ: 226)

(138b) „Már rá sem lehetett ismerni arra a Bogdanra, akiért kezdetben *a kezem is tűzbe tettem volna*.” (VMNÉ: 234)

A barátságtalanságot a hideg, jeges (pl. *jeges pillantás*), a barátkozást a meleggel kapcsolatos fogalmakkal fejezzük ki:

(139) „Őcsi ekkor már Gittával szórakozott, így magától értetődött, hogy mi ketten, Bogdan és én is *összemelegszünk*.” (VMNÉ: 226)

A kellemes, barátságos otthon fogalmát is hasonlóképpen fejezi ki a (140) példamondat:

(140) „Hétfvégén felgyürekeztünk, és a piciny lakást tágassá alakítottuk, *meleg otthont* teremtettünk.” (VMNÉ: 229)

Az emberi kapcsolatokat a távolság és a közelség különböző képi ábrázolásával fejezzük ki:

(141) „Túl nagy volt már a *szakadék* köztünk.” (VMNÉ: 234)

(142) „[É]s hogy a hit *összefűz* bennünket.” (VMNÉ: 157)

A metaforikus kifejezésmód során a nyelvben nagyon gyakran kap szerepet a test:

(143a) „Anyámék közben naponta *mosták az agyam...*” (VMNÉ 226)

(143b) „Nem lettem a kiskorú bűnözés szakértője, hiszen férjhezmenetelem *derékba törte* az egyetemi tanulmányaimat, de teljesült egy másik álmom, hogy újságíró legyek.” (VMNÉ: 229)

(143c) „Azt hittem, *meghasad a szívem*, mert nem lehetek a drága nagymama mellett.” (VMNÉ: 230)

(143d) „Nincs egy őszinte társ, akinek *a kezét foghatom*, akinek *a vállára borulhatnék*.” (VMNÉ: 236)

(143e) „Szinte azt is tudja rólam, melyik *lábbal keltem fel*.” (VMNÉ: 236)

(143f) „Legyenek tisztességes jó emberek, *tartsák szem előtt*, hogy a siker és a boldogság titka a *tiszta szív*, őszinteség és szeretet.” (VMNÉ: 238)

(143g) „Valóra vált a kívánságom, hogy három gyereket szüljek, és olyan hivatásom legyen, amit *szívvel-lélekkel csinállok*.” (VMNÉ: 238)

(143h) „[A]hol két asszony van a házban, oda *be ne tegye a lábát* semmiféle segédmunkaerő.” (VMNÉ: 152)

(143i) „A város *szívében* béreltek üzlethelyiséget... ” (VMNÉ: 231)

A növények, valamint az azokkal kapcsolatos folyamatok és az állatok is gyakran szerepelnek forrástartományként:

- (144a) „Úgy gondoltam, a *gyümölcsét* a gyerekeink élvezik majd.” (VMNÉ: 232)
- (144b) „[A]ki egyébként *bogáncként* ragadt rá...” (VMNÉ: 232)
- (144c) „[A]mikor még azt sem tudtuk, *mi fán terem* ez a művelet, a meglevő, ismert meséket is feldolgoztuk...” (VMNÉ: 142)
- (144d) „*Sikert arattam*, és a legnagyobb meglepetésemre felvettek a textil szakra.” (VMNÉ: 227)
- (144e) „Három hónapig kellett Mrs. Amdynek a szó szoros értelmében lefejtetnie rólam, úgy *csimpaszkodott* belém, és természetesen *krokodillkönnyeket* hullatott utánam minden reggel.” (VMNÉ: 230)
- (144f) „A férjem teljesen *bezsongott*, szinte alig járt haza, beszélgetni nem volt hajlandó.” (VMNÉ: 233)
- (144g) „Mégis úgy éreztem, szabadon *szárnyalhatok*.” (VMNÉ: 156)

A főzés (és az ételek), illetve az étkezés folyamata is előfordul forrástartományként:

- (145a) „Legjobban szerette Ágit és Anit, akikkel *sülve-főve együtt voltam*.” (VMNÉ: 226)
- (145b) „Nehéz volt mindezt *megemésztetni*...” (VMNÉ: 234)

Összegzés. Amint láthattuk, a beszélt nyelvi élettörténetek stíluselemzése rendkívül összetett, sokrétű feladatnak bizonyul, mivel igen heterogén szövegekről van szó. A stíluselemek heterogenitása, illetve az, hogy az élettörténetek különböző egyének szövegei, még komplexebbé teszi az elemzést. A stílusbeli jellemzőket több szinten próbáltam meg számba venni: érintettem a mondat szerkesztés, a szószerkezetek, a szavak szintjét, valamint a stílusalakzatokat (a kognitív metaforákat). Az élettörténetekben leginkább a **társalgási stílus** érvényesül, azonban egyes jellemzői az élettörténetekben kevésbé vannak jelen. Emellett a társalgási stílust az **elbeszélői**, a

bizalmas, a **választékos** stílus stb. színezi, de a **kidolgozott narratíva** is jellemző lehet történetek, vélemények elmondásakor.

Jelen dolgozatban az élettörténetekre jellemző, néhány általános stiláris jellemvonással foglalkoztam, érdemes lenne azonban egy-egy élettörténet stílusvizsgálatát is elvégezni, ezáltal feltárni az esetleges egyéni stilisztikai jellegzetességeket is (a szöveg- és történet szerkesztés, a mondat szerkezetek, egy-egy stilisztikai alakzat, szófaji megoszlás stb. alapos, részletes vizsgálata).

8. A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEK FUNKCIÓJA A KOMMUNIKÁCIÓS INTERAKCIÓBAN

8.1. A történetmesélés kommunikációs szituációja¹⁴

A történetek mindig is meghatározó jelentőségűek voltak az emberiség életében. Általuk osztjuk meg egymással gondolatainkat, tapasztalatainkat, segítségükkel értünk meg másokat és önmagunkat, a bennünket körülvevő világot. A történet megalkotásakor egyéniségünk és világlátásmódunk is beépül a szövegekbe, mindenki máshogyan beszél el egy történetet. A történetmesélés valójában egy történetnek, jelen esetben saját élettörténetünknek a prezentálása a beszédpartnerünknek, a kommunikáció résztvevőinek, esetleg a közönségnek.

Élettörténetünket mindig egy vagy több személynek meséljük. „Az elbeszélés aktusa [...] önmagában is csoportképző, közösségösszetartó erő. A történetmondás szituációja (mesélő és közösségének együttléte) társas helyzet (Andó, 2011: 107). Az élettörténet-mesélés tehát **társas tevékenység** (Laki, 2012b). A történetek fontos szerepet játszanak az egyén szocializációjában és kognitív, mentális fejlődésében, hiszen a hallgató egyfajta élettörténeti, sőt világlátásmintát kap az élet szociális, társadalmi, pszichikai stb. vonatkozásának tekintetében.

A történetmondás társas jellege is alátámasztja, hogy az élettörténet-mondást nem önmagában, vagyis kontextusából kiragadva kell vizsgálnunk, hanem figyelembe véve a beszédhelyzethez, az élettörténet-mondás interperszonális és szociokulturális jellegét, valamint a beszélt nyelvi kommunikáció nyelvhasználati jellegzetességeit (vö. Andó, 2006: 141–142).

Az élettörténetek kommunikációs interakcióban betöltött szerepének vizsgálata előtt az alábbiakban vázolom a beszélt nyelvi élettörténetek kommunikációs szituációját (erről lásd bővebben a 2.3. fejezetet), érintve a történetek jólformáltságának kérdését – amiből láthatjuk, hogy a beszédhelyzet, az élettörténet-mesélés társas jellege és a jólformáltság között összefüggés rejlik.

¹⁴ A 8.1. fejezet részletei megjelentek a *Hungarológiai Közlemények* c. folyóirat 2012/1. számában, l. Laki, 2012b.

Andó Éva (2006) többször idézett tanulmányában kitér a történetek jólformáltságával kapcsolatos nézetekre, ezek a meghatározások, kritériumok pedig az élettörténetekre is vonatkoztathatók. Az alábbiakban a fenti tanulmányra is támaszkodva megemlítek néhányat közülük.

Ahogy a *Bevezető*ben már szó volt róla, az 1970-es években a transzformációs generatív grammatika megalkotásával a nyelvészek absztrahált grammatikát és lexikont próbáltak meg létrehozni, amely elképzelés szerint szabályok segítségével szöveg alkotható. A nyelvészeknek azonban be kellett látniuk, hogy egy szabályrendszer alkalmazása sem biztosít **jól formált szöveget**. De mit értünk jól formált szöveg alatt? A jól formált szöveg kritériumának meghatározása nem egyértelmű.

Beaugrande és Dressler lábjegyzetben azt írja: „Feltesszük, hogy minden valójában előforduló szöveg »jólformált«, ha ilyenek szánják és fogadják el; ettől még lehet nem eléggé hatékony, nem eléggé hatásos, vagy éppen nem helyénvaló” (Beaugrande – Dressler, 1981/2000: 49), ezért eltekintenek a fogalom további használatától.

Bartlett (1932/1985: 334) szerint egy történet akkor jó, ha **érdeklődést** vált ki a hallgatóból (Andó 2006: 145). A kommunikáció, illetve a történet szempontjából kiemelkedő fontosságú az érdeklődés felkeltése, vagyis meglátása szerint az elbeszélőnek először érdeklődést kell felkeltenie a hallgatóban, a beszélő szünet által fenntartja az érdeklődést, majd kielégíti a hallgató kíváncsiságát.

Részben kapcsolódik Bartlett elképzeléséhez Pratt és Labov. Pratt (1977; hiv. Andó, 2006: 145) a grice-i maximák mellett szükségesnek tartja az **elmesélhetőség** fogalmának bevezetését. A történetnek ugyanis elbeszélhetőnek kell lennie, valami újat, váratlant vagy szokatlant kell közölnie a társalgási narráció során. Labov (1997; hiv. Andó, 2006: 145) is hasonlóképpen fogalmaz: **szokatlan, váratlan** epizódnak kell a történet középpontjává válnia, de a történetnek természetesen hihetőnek is kell lennie. Az élettörténetek általában felkeltik a hallgató/olvasó figyelmét, egy-egy megélt esemény érdeklődésre tart számot, mivel mindenki élettörténete egyedi, minden történetmondó valami újat mond.

Az élettörténetek jólformáltsága megközelíthető a Grice (1975/2001) által megfogalmazott maximák: a **mennyiség**, a **minőség**, a **viszony** és a **mód maximái** által is, amelyek az élettörténeti narráció során is érvényesülnek.

A történet jólformáltságával mindenekelőtt összefüggenek a **történetsémák** is, hiszen meghatározzák, hogyan kell felépülnie, milyen elemeket kell tartalmaznia egy történetnek, de a jólformáltságnak köze van a szöveg koherensségéhez is. Ezekről a korábbiakban már szoltam, így ebben a fejezetben nem térek ki rájuk.

A történet jólformáltságának kérdését a kommunikációs interakció és a kommunikációs szituáció alapján is vizsgálhatjuk. A történetmondás **kommunikációs szituációjában** fontos szerepet játszik a verbális interakció szerepeinek ismerete, illetve azok megfelelő alkalmazása (Andó, 2006: 145). Ennek, illetve a történet jólformáltságának egyik biztosítója a **kommunikatív kompetencia**. E fogalom Dell Hymes (1977) nevéhez köthető, és az anyanyelvi beszélőnek azt a tudását jelenti, amelynek segítségével grammatikailag jólformált mondatokat képes megalkotni és értelmezni az adott szituációnak megfelelően.

Kárpáti Eszter (2006: 10) meglátása szerint nincs rossz szöveg és jó szöveg. Valami vagy szöveg, vagy nem szöveg. De mitől függ ez? Koroktól, helyszínektől, személyektől, alkalomtól függ, hogy valamit (akár ugyanazt a valamit) szövegnek tekintjük, vagy sem. Továbbfűzve e gondolatokat, felmerül benne a kérdés, miért akarjuk mindenáron meghatározni és nyelvészetiileg kategorizálni a szöveg fogalmát. Vajon a nyelvi hierarchia csúcsán kell keresnünk a szöveg helyét? Szellemesen megjegyzi, jó helyen keressük, csak épp rossz szemüveget tettünk fel, ugyanis a szöveg nem „a legnagyobb nyelvi egység”, azon egyszerű oknál fogva, hogy a szöveg nem nyelvi egység. „A szöveg a gondolkodás egysége: ehhez alakult ki, erre használjuk nap mint nap” (Kárpáti, 2006: 10). Ezen a ponton párbeszédet folytat William James gondolatával, miszerint gondolkodásunk egyrészt narratív jellegű. Végsősoron az élettörténetekre is tekinthetünk így: nincs rossz és jó élettörténet. Úgy is értelmezhetjük, az élettörténeti szövegünk megalkotása során át- és újragondoljuk, értelmezzük és újraértelmezzük élettörténetünket.

A narráció a **konverzációelemzés** aspektusából is vizsgálható, mivel interperszonális interakcióban történik. A történetek kontextusban való vizsgálata H. Sacks nevéhez fűződik. Ha a konverzáció szabályait figyelmen kívül hagyjuk, nem kapunk teljes képet a narrációról. A 2. és a 7. fejezetben már érintettem a történetmondás kommunikációs szituációjának jellemzőit. A történetmondás (jelen esetben) dialogikus beszédhelyzetben zajló esemény, amely azonban eltér a hagyományos párbeszédétől, vagyis nem prototipikus párbeszéd. A történetmesélés dialogikus jellege gyakran háttérbe szorul, és az élettörténetek monologikus jellege domborodik

ki. A társalgások részeként megjelenő élettörténetek általában hosszabb monologikus egységek. Ami azonnal szembetűnő ezeknél a szövegeknél a beszélőváltások elrendeződését illetően, hogy aszimmetrikusak, vagyis a beszélő és a hallgató nem egyenrangú partnerként vesz részt a kommunikációs interakcióban, hiszen a cél a történetmondó egyén beszéltetése. Így a beszélőpartnernek egyike, a történetmesélő előtérbe kerül, hosszabb monologikus egységek erejéig magához ragadja a szót. Az adatgyűjtő személy kérdések feltevésével valamelyest irányítja a beszélgetés menetét, így jelen esetben félig formális szituációról, félig irányított beszélgetésről van szó. Bizonyos nyelvi megnyilvánulásainkkal biztathatjuk is a hallgatót az élettörténet továbbmesélésére, jelezhetjük, hogy a szólas jogát átadjuk a történetmesélőnek, illetve biztosíthatjuk a hallgatót érdeklődésünkről, mint ahogyan ez történik a vizsgált korpuszban is (vö. Andó, 2006: 147). Pl.:

(146a) „Mesélj az utazásaidról!” (VMNÉ: 112)

(146b) „És a kislányod veled maradt?” (VMNÉ: 178)

(146c) „És a testvéreddel milyen a kapcsolatod? (VMNÉ: 236)

Fontos szerepet játszhat az élettörténet értelmezésében a kontextus ismerete olyan szempontból is, hogy milyen célból meséli az elbeszélő az élettörténetet (pl. én-prezentáció, pozitív homlokzat kialakítása, identitás-fenntartás stb.). Ezeket a következő alfejezetekben mutatom be.

Láthatjuk, hogy a történet jólformáltságára irányuló meghatározások jelentős része a történetmesélés társas jellegére is utal, illetve a befogadó szempontjait is figyelembe veszi.

8.2. Én-prezentáció és homlokzat (arc)¹⁵

A beszélt nyelvi élettörténet-mondást a nyelvi interakcióban betöltött funkciója alapján is vizsgálhatjuk. Andó megállapítása szerint a történetmondás legfontosabb funkciója, hogy önmagunkat mutassuk be, meggyőzzük a másikat, kapcsolatot építsünk vele (Andó, 2006: 151; 2011: 107).

Az adatgyűjtés, illetve az interjú kommunikációs szituációjában a beszélő elméjében is aktiválódik az élettörténeti narrációhoz kapcsolódó séma részeként az a tudás is, miszerint ennek során életünket mutatjuk be. A vizsgált beszélt nyelvi élettörténetekben megfigyelhető, hogy a narrátor elsősorban életútját, ezáltal **önmagát**, személyiségét prezentálja. Az élettörténeti narráció folyamata élettörténetünk, életünk értelmezését is segíti, egyúttal pedig **identitás meghatározó** szerepe is van. Az élettörténetekből azonban kiolvasható az egyén másokhoz való viszonya, világlátásmódja, társadalmi helyzete is. (Vö. Andó, 2006 :132.)

Az élettörténetekben az egyén önmagát központi pozícióba helyezve, életét saját maga által értelmezve mutatja be, vagyis saját énképzetét tárja elénk. A valóságban megtörtént események és a narrátor által előadott élettörténet eseményei kis mértékben eltérhetnek egymástól, vagyis meg kell különböztetnünk az átélt valóságot és az élettörténeti narratívában szubjektív módon prezentált történetet, vagyis az elbeszélt történetet (l. pl. Tengelyi, 1998). Tehát a múlt eseményeit megelőző én az önéletrajzi emlékezetben a valóságtól eltérően is reprezentálódhat.

Andó Éva Neisser epizodikus emlékezeti elemei alapján az alábbiakat különbözteti meg:

- a múlt eseményei és az ezekben részt vevő **történeti én**,
- az átélt események az akkoriban **érezkelt ént** tartalmazzák,
- az **emlékező én**, aki felidézi a múlt történéseit,
- az emlékezés által a **felidézett én** megszerkesztése (Andó, 2006: 133).

¹⁵ A 8.2. fejezet részletei megjelentek a *Hungarológiai Közlemények* c. folyóirat 2012/1. számában, l. Laki, 2012b.

A felidézett én tehát a történeti én emlékekből rekonstruált variánsa (Andó, 2006: 133). A történetek ismétlése által az emlékek „merev struktúrákká” formálódnak, amelyeken nagyon nehéz változtatni. Egyetérthetünk azzal a megállapítással, miszerint olykor a megkövült emlékezetben megjelenő én nem azonos a valódi történeti énnel.

Mivel az élettörténetek egyik fő célja az **én-prezentálás**, így a szövegek domináns jellemzője az egyediség, míg az egyén személyiségét bemutatni hivatott történetek, események részben kronologikusságot követve rendeződnek el, részben pedig asszociációs-tematikus szálon vannak felfűzve.

A megélt életek történetek formájában való elbeszélését relatíve valóságnak tekinthetjük, ebből következően a narratív történetek, amelyek átszövik hétköznapijainkat, élethelyzeteink finomabb, árnyaltabb megértését teszik lehetővé (Pászka, 2009: 175). A történetek a különböző élethelyzetek mintájaként, sémájaként szolgálnak, miközben az olvasó/hallgató gyakran önmagát keresi bennük. Az élettörténet-mesélés egyik célja tehát, hogy életünk eseményeit mi magunk is jobban megértsük, átlássuk, a hallgató pedig tapasztalattal gazdagodik más személyek élettörténete által. A nyelv pedig amellet, hogy az élettörténet létrehozásának eszköze, egyben önmagunk megértésének eszközeként is szolgál.

Az egyén élete folyamán bizonyos fejlődésen megy át, míg eljut a jelenbeli énjéhez, egyéniségéhez, tehát a múltban megélt események hatnak az egyén személyiségének, énképének alakulására. Az élettörténeti szöveg – a fejlődésregényhez hasonlóan – tükrözi az egyén fejlődés(kép)ét.

Az elbeszélő az élettörténet prezentálása közben amellet, hogy szeretne megfelelni saját elvárásainak a történetmondás során, figyelembe veszi beszédpartnere elvárásait. Az én azonban sok esetben nem ismeri a hallgató (olvasó) elvárásait, mint ahogy feltételezhetően jelen esetben sem, hiszen a beszélgetőpartner igyekszik háttérben maradni, semleges maradni (Laki, 2012b: 63), de a történetmesélő szövegét, mivel írásban megjelentetett élettörténetekről van szó, számtalan személy olvashatja. A történetmesélő tehát elsősorban arra törekszik, hogy saját történetváltozatát mesélje el, úgy, ahogyan ő látja élettörténetét, másodsorban pedig, hogy megfeleljen a beszédpartner (olvasó) elvárásainak.

Ahogy Andó Éva fogalmaz, az énképbe beépülnek az énről mások által alkotott nézetek is (Andó, 2006: 139), vagyis az énrre hat az, hogyan látják őt a társadalom tagjai, de a

társadalom tagjaira is hat az a személyiségkép, ahogyan önmagát prezentálja az egyén. E kép nagymértékben összefügg azzal, hogyan játssza az egyén a szerepét. Az énkép tehát dinamikus és kölcsönhatásban levő folyamatok eredménye (vö. Andó, 2006: 139).

Az énképhez kapcsolódik még egy fogalom, ez pedig a **homlokzat** vagy **arc/arculat** (*face*). Goffman (2008) egy érdekes elméletet dolgozott ki a XX. század 60-as éveiben (az eredetileg a kínai filozófiából származó) fogalmat középpontba állítva a mindennapi életben zajló társas folyamatok megmagyarázása céljából. A **társas viszonyok dramaturgiai elmélete** (színházi vagy dramaturgiai modellnek is nevezik) a benyomáskeltés vizsgálatának alapjává vált. Az elmélet a társas interakciók és a szerepjáték, valamint az interakciók körülményei és a színházi szituáció közötti hasonlóságon alapul. Goffman szerint minden társas szituációban szerepeket játszunk, viselkedésünk egy színi fellépéshez hasonlít. Amikor szerepet játszunk, közönségünkben általában valamilyen benyomást szeretnénk kelteni. A homlokzat vagy arc az interakciók során tudatosan vagy tudattalanul használt eszköztár. Az egyén a szerepjátékokkal a közösségben elfogadott normáknak szeretne megfelelni. Az arc a társadalmilag elfogadott tulajdonságok által körvonalazott énkép, az arcmunka pedig az a cselekedet, amelyet annak érdekében végez valaki, hogy a róla kialakult kép összhangban maradjon az általa mutatott arccal (Goffman alapján Szili, 2007: 9). A személyes homlokzathoz tartoznak a ruházaton, a külsőn, a gesztusokon, a cselekedeteinken kívül a nyelvi kifejezőeszközök is. A homlokzat könnyen megsérülhet, az interakció résztvevőinek azonban közös érdeke, hogy fenntartsák egymás arcukat.

Ahogyan Nemesi fogalmaz, az arc olyan pozitív társadalmi értéket jelöl, amelyre egy személy a neki tulajdonított szerep jogán igényt támaszthat, illetve „az arculat az *én* (self) egyik nyilvános képe, tartalmát és megjelenési formáját pedig a társas interakció rituális rendje szabályozza” (Nemesi, 2004: 7).

A homlokzat igények együttese, „melyekről minden tag tudja, hogy minden más tag vágyik rájuk, s melynek részleges kielégítése általában minden tagnak érdekében áll” (Brown–Levinson, 2008: 44). Brown és Levinson elméletében kétféle arcot határoz meg, a negatív (távolító/tartózkodó) és a pozitív (közelítő/kedvező) arcot. A tartózkodó arc „a mások befolyásától, kényszerétől való függetlenségünket [...], a cselekedeteink szabadságát szimbolizálja. A közelítő arc a beszédpartnerrel való közösségre, egyetértésre törekvést jeleníti

meg, s a kölcsönös elfogadás igényét felmutatva kedvező képet akar kialakítani magáról a hallgatóban” (Szili, 2007 : 9 Brown–Levinson alapján), illetve a negatív homlokzat „minden »kompetens felnőtt embernek« az a kívánsága, hogy cselekedeteiben ne akadályozzák mások”, míg a pozitív homlokzat „minden embernek az a kívánsága, hogy kívánságai legalább néhány más ember számára kívánatosak legyenek” (Brown–Levinson, 2008: 44).

Amint már korábban is láthattuk, az elbeszélők nemcsak történetek elmesélése által mutatják be magukat. Az önprezentáció mellett gyakran életkörülményeikről, családtagjaikról, a velük való viszonyukról, a megélt történelmi, társadalmi eseményekről mesélnek, véleményt formálnak a világról, amelyek közvetlenül vagy közvetve szintén az én-bemutató eszközeiként szolgálnak. Egyes élettörténetekben ezek aránya nagyobb, másokban kisebb. Az élettörténetek többségében az egyén központi pozíciót foglal el saját élettörténetében, de előfordulnak olyan szövegek is, amelyekben az egyén kissé háttérbe szorul, és családját helyezi előtérbe (pl. Mária, 1933 élettörténete), vagy pl. életének jelentős részét férjével való viszonyán keresztül mutatja be (pl. Margit, 1927).

Az élettörténet-mondás során az elbeszélők általában olyan társas ént szeretnének prezentálni, amelynek **pozitív a homlokzata**. A magunkról kialakítani kívánt kép elérésének számtalan eszköze van, miközben a nem tudatosan használt eszközök is formálják a befogadó rólunk kialakított képét. Az egyén mindenekelőtt életútjának bemutatása, az élettörténeté szerveződő mikrotörténetek elbeszélése, az egyes események megélésének mikéntje, az egyén viselkedése, másokkal való viszonya, a világról alkotott nézete stb. által határozza meg a róla kialakuló képet. A kötet lapjain megismerünk olyan egyéneket, akik karrierjüket a szorgalmas, önfeláldozó, lelkiismeretes munkavégzésnek köszönhetik, akik kitartóan dolgoztak, hogy elérjék céljaikat, kiteljesedjenek hivatásukban, vannak, akiknek még inkább meg kellett dolgozniuk a hivatásukban való érvényesülésükért, mivel női mivoltuk hátrányt jelentett számukra, vannak, akiket kihívás elé állított a feleség, édesanya, dolgozó és háztartást vezető nő szerepeknek az összeegyeztetése stb. A következő alfejezetben róluk is olvashatunk, akik élettörténetükkel (a történetmesélés során) pozitív homlokzatot teremtve a közösség példaképévé váltak.

Az egyik elbeszélő (Júlia, 1939) megjegyzi, hogy szándéka a tapasztalatmegosztás, saját történetének másokkal való megosztása. Élettörténetének egy szegmensét arra használja fel, hogy a betegséghez való pozitív hozzáállásra biztassa a hallgatót/olvasót. Többek között azt is

megtudjuk élettörténetéből, hogy misszionárius tevékenységet folytat, és kifejti, célja, hogy az emberek megbékéljenek, mindeközben önmagáról pozitív arcot alkotva.

(147a) „Egészségeddel is gond volt?

– Elmondom, mert nagyon fontos az, amit én tapasztaltam. Nagyon szeretném megosztani ezeket az érzéseket másokkal, hogy a többi nő ne vegye olyan tragikusan, ha közlik vele, hogy rákveszélyes. [...] a magrázkódásokat is úgy kell fogadni, hogy mindenkinek az életében vannak nehézségek, de nem szabad hagyni, hogy azok eluralkodjanak az életünkön. Azt sem szabad megengedni, hogy elhagyjuk magunkat, hogy feladjuk a harcot. A lelki erő a legfontosabb. Erősen kell hinni abban, hogy meggyógyulunk, mert még szükség van ránk az életben, mert még elég sok munkát el kell végezni. Hogy a feladataink még mindig elég nagyok, azokat meg kell valósítanunk.” (VMNÉ: 135)

(147b) „Még el szeretném mondani azt is, hogy minden rosszban van valami jó. [...] Örülni kell annak, hogy a demokráciának legalább a csírái érezhetők már. Még nagyon sok időnek el kell múlnia, hogy itt nyugalom és béke legyen. El kell fogadni a másságot. Azt tartom feladatommá, hogy előkészítsem az embereket a megbékélésre.” (VMNÉ: 137)

Az alábbiakban néhány további, a pozitív homlokzat létrehozását elősegítő példát mutatok be.

Az elbeszélő olykor önjellemzéseken keresztül is megerősíti egyes tulajdonságait, prezentálja önmagát (erre már korábban is olvashattunk példákat a 3.1.2.2. fejezetben), általában pozitív homlokzatot teremtve.

(148a) „Sosem törődtem sokat az öltözködéssel, szépítkezéssel, lakásdíszítéssel, meg egyebekkel, csak a könyv érdekelt.” (VMNÉ: 144)

(148b) „A dolgokat úgy fogadtam el, amilyenek voltak. Ha valamit meg kell oldani, megoldottam.” (VMNÉ 145)

Az elbeszélők világról alkotott nézete, életfilozófiája, egy társadalmi, gazdasági, oktatási vagy egyéb kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása, véleménye stb. is sokat elárul személyiségükről.

(149a) „Én mindig is azt vallottam, hogy becsületesen, tisztességesen kell élni, hittem benne, hogy ha másokon segítek, akkor rajtam is segíteni fognak.” (VMNÉ: 106)

(149b) „Ami különösen összetartott bennünket, az a közös ügy, közös cél volt: iskoláskorú gyermekeink, olvasóink szellemi, nyelvi, irodalmi és általános ismereteinek gazdagítása és tudatosítása, társadalmi haladásának elősegítése, lehetővé tétele.” (VMNÉ: 155)

A jövő generációjának szánt üzenetekből (a beszélgetés végén a beszélőpartner által feltett kérdésre adott válaszok) is gyakran kiviláglik az egyén értékrendje, a világról alkotott nézete stb. Az alábbi példában magában a kérdésfeltevésben is mintegy záróakkordként megnyilvánul, hogy az élettörténetekben élettapasztalatainkat osztjuk meg másokkal, vagyis az élettörténet-mesélésnek célja van. Ezekben, mint ahogyan az előző szövegrészekben is, az elbeszélők általában pozitív emberi értékeket jelölnek meg, amelyek a pozitív homlokzatot erősítik.

(149c) „Élettapasztalataid alapján mit üzensz a fiataloknak, gyerekeidnek?

– Nem szokásom tanácsokat osztogatni. Úgy vélem, a képzettség nagyon fontos, legyen szó fiatalokról, öregekről – bármilyen tevékenységben az ember találja meg önmagát, legyen az falfestés, varrás, főzés, gyermekőrzés, idősek ápolása, jótékonyági tevékenység, a világ legszebb költeményének megírása, legyen az zene... Legyen bármi, de a célt következetesen, kitartóan véghez kell vinni.” (VMNÉ: 171)

Több elbeszélő élettörténetében is felbukkan az önzetlen társadalmi munka, amely pozitív értéket jelöl, és pozitív homlokzat kialakulását támogatja.

(150a) „Amikor megszűnt a Pionírtanács, mert semmi se örökös, felnőtt-továbbképző tanfolyamok vezetését vállaltam, ahol elsős-másodikos szinten tanítottam meg a

felnőtteket írni, olvasni, mivel a háború után igen sok írástudatlan volt. [...] Ebben az egészben az volt a szép, hogy soha nem pénzért dolgoztunk, ez mind társadalmi munka volt, amit ma már el sem tudnak képzelni az emberek...” (VMNÉ: 81)

(150b) „Úgy tűnik, hogy az egészsége jól szolgál.

– Amint mondják: a látszat csal. El sem tudod hinni, hogy én milyen beteg asszony vagyok, csak nem mutatom. Szívbeteg, meg idegbajos vagyok, van epekövem, más bajom is van. Megsértődnék, ha valaki azt mondaná rám, hogy normális vagyok. A normális ember reggel fölkel, megreggelizik, megissza a kávé, elmegy dolgozni, elvégzi a munkáját. [...] Viszont van, aki ettől többet akar, többet megcsinál, az megint nem normális, mert az egész életét beletemeti a társadalmi munkába. Még akkor is erőlteti, amikor nem bírja, mert hogyha egyszer elindulsz szaladni, nehezen bírsz leállni. Én ilyen vagyok. Voltam kórházban is, nem vagyok egészséges asszony. Elmondok egy történetet: Megkérdezik Szent Pétertől: – Hogy adod a szamarat? Ő válaszol. Az emberek sokallták az árát, meg is kérdezték tőle: – Mért ilyen kicsi, mért ilyen sovány az a szamár? – Azért kicsi, mert öreg, meg azért sovány, mert beteg. – mondta Szent Péter. No, én vagyok a Szent Péter szamara.” (VMNÉ: 39)

A (150b) szövegrészletben a történetmesélő a beszédpartner kijelentését cáfolja (ami a potenciális arcfenyegetés lehetőségét hordozhatná magában, de az elbeszélő megnyilatkozásával igyekszik ennek lehetőségét minimálisra csökkenteni: „Amint mondják: a látszat csal.”), és felfedi előtte, hogy annak ellenére, hogy nem mutatja, nem egészséges. Az önprezentálás egyik eszköze a kategorikus meghatározás. Ennek egyik típusának tekinthetjük az „Én ilyen vagyok” mondatot. Az elbeszélő az egészségi állapotáról elmondottakat egy metaforikus történet elmesélésével igyekszik megerősíteni. Mivel úgy tűnhet, hogy megsérti a relevancia maximáját, vagyis a hallgató/olvasó számára esetleg nem egyértelmű a történet lényege, illetve az, hogy hogyan kapcsolódik az elmondottakhoz, fel is oldja a metaforikus történetet. A válasz további részében kifejti a korábban említetteket, hogy idős kora és betegsége ellenére is nagyon sokat

dolgozik, ezáltal pozitív homlokzat létrehozását célozza meg. A fent bemutatott metaforikus történet segítségével való én-prezentálás azonban nem mondható tipikusnak.

A pozitív homlokzat kiépítésének egyik további eszköze a szerénység előtérbe helyezése.
Pl.:

- (151) „Nyolcvankettőben Novemberi díjat kapott a városi oktatási érdekközöségtől. Mit jelentett ez a díj számára?
– Nem vártam én ezt a díjat. Nagyon megörültem neki, kellemes meglepetés volt ez számomra. Ez valójában a kollégák elismerését, megbecsülését jelentette számomra.” (VMNÉ: 61)

Pozitív homlokzat kialakulását támogatja az is, ha az elbeszélők negatív tulajdonságaikat kevésbé teszik hangsúlyossá vagy háttérbe szorítják. Lehetséges, hogy esetleges traumatikus élményeiket is azért nem mesélik el részletesen, hogy ne váljanak sebezhetővé, „megóvják pozitív homlokzatukat”. Ezek tetten érése jelen korpuszban nehézkes, mivel nem ismerjük az egyén életének történeteit „objektív” forrásból. Másrészt egy-egy nehéz élethelyzet megélése, pl. háború, szegénység, válás, haláleset általában együttérzést vált ki a hallgatóból/olvasóból. A megpróbáltatások átélése és azok sikeres leküzdése szintén hozzájárul a pozitív homlokzat kialakulásához, mint ahogyan bizonyos tulajdonságok is (pl. Lídia (1960) élettörténetében a halálesetek, a válás és más nehézségek megélése, de az őt jellemző tulajdonságok is pozitív homlokzatot teremtenek):

- (152a) „Hajnalban, öt órakor jelentette Öcsi telefonon: – Apánk meghalt. – Hatvannégyéves volt. Robotként éltem azokban a napokban. Nagy temetés volt, fájt a lelkem, a testem, azt hittem, nem bírom ki.” (VMNÉ: 232)
(152b) „A világon legjobban a kétszínűséget és hazugságot utálok.” (VMNÉ: 233)

Életünk különböző szakaszairól nem azonos számú emlékekkel rendelkezünk, ezért az élettörténetben sem arányosan oszlanak meg az emlékek az egyes életperiódusokban. Az elbeszélő egyes eseményeket részletez, míg más eseményeket csak megemlít. Ezek aránya az

elbeszélő céljától is függ, illetve attól, hogyan szeretné az egyén prezentálni önmagát, szabályozva ezzel azt, mennyire enged betekintést életébe.

Végezetül megjegyzem, nemcsak viselkedésünk, tetteink, gondolataink által alakítunk ki képet magunkról, hanem nyelvhasználatunk által is. A nyelvi benyomáskeltésnek nagyon fontos szerepe van a kommunikációban, a rólunk kialakított kép megítélésében. A nyelvi benyomáskeltésben jelentős szerepe van a nyelvi kifejezésmódok kiválasztásának. Ez a választás a nyelvi rendszer minden szintjére vonatkozik, és történhet tudatosan vagy tudattalanul. A szöveg tartalma mellett a stílus, a szöveg koherenssége (amelyekről már olvashattunk az előző fejezetekben), de mindemellett a nonverbális eszközök is mind-mind befolyásolják az élettörténet mesélőjéről kialakított képünket. A stílusvizsgálatok során a 7.1. fejezetben pl. Rózsa élettörténete szépen szemlélteti, hogy az igényes nyelvezet is hozzájárul a pozitív homlokzat megalkotásához. A kommunikáció során általában a beszélő és a hallgató is saját és partnere homlokzatának megóvására törekszik (ahogyan a homlokzatóvás elve kimondja). A beszélgetőpartner pl. többnyire nem tesz fel a történetmesélő számára kellemetlen kérdéseket, amelyek fenyegetnék a beszélő arculatát.

A fentiekben számba vettem néhány, a történetmesélés során a pozitív homlokzat kialakulását támogató eszközt. (A pozitív homlokzat kialakítását elsősorban a történetmesélés kapcsán vizsgáltam, de természetesen a beszélgetőpartnerek megnyilvánulásainak, eszközeinek, illetve a társalgási interakció során alkalmazott stratégiák további vizsgálatai is érdeklődésre tarthatnak számot.) Felmerülhet az a kérdés is, és további (interdiszciplináris) kutatási témaként szolgálhat, hogy az elbeszélők milyen mértékben alkalmazták ezeket és más eszközöket tudatosan, illetve tudattalanul.

8.3. Szerep és identitás¹⁶

Az egyén az élettörténet-mesélés során a társadalmi viszonyrendszer tagjaként beszél önmagáról. A narráció közben kijelöli társadalmi szerepét, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét, csoportok részeként, illetve a család tagjaként stb. mutatja be önmagát, s ezen túlmenően a történetekből az elbeszélő más emberekhez fűződő viszonyai is kirajzolódnak. Mindebből az is következik, hogy az élettörténet-mesélés a szóbeli hagyományátadás egyik eszközeként is szolgál, hiszen a korábbi időszakok társadalmi normáinak, társadalmi szerepeinek, kultúrájának, hagyományainak megőrzője is egyben.

Már említettem korábban, hogy szocializációnk során az életpályák forгатókönyvét is elsajátítjuk. Ennek keretében az egyes epizódok, történetek elmesélésekor valamilyen szerepben tüntetjük fel magunkat, az adott esemény pedig valamilyen mintázat, forгатókönyv alapján történik. Minden szerep, amelyet „játszunk”, sémák által determinált.

A **szerep** „közvetítő kapocs, mely az egyén személyes szféráját a személytelen szférával, a társadalommal összeköti” (Csepeli, 2001: 60; idézi Andó, 2006: 139). Nemesi Attila László megfogalmazása szerint „az én számos forrásból építkező, szerepek egész sorát magában foglaló képzetegyüttes” (Nemesi, 2000: 418). A szociális szerepek (nem, család, életkor, foglalkozás stb.) tehát együttesen képezik egy egyén énjét, énképét. A szerepelvárás alatt pedig azt értjük, amit a közösség, a társadalom elvár az egyéntől az adott szerepben. A szerepelvárás vonatkozik a nyelvhasználatra is, hiszen az adott kommunikációs szituációban a különféle szerepek különféle nyelvhasználati formákat követelnek meg (Andó, 2006: 139). A szerepeknek megfelelő nyelvi formát a kommunikatív kompetenciánk biztosítja számunkra, vagyis a kommunikáció a szerep megvalósításának egyik fontos eszközeként szolgál. Az egyén az élettörténet-mondás során tehát arra is ügyel, hogy a róla kialakuló benyomás megfeleljen a szerepéhez illő tulajdonságoknak (Andó, 2006: 139). A társadalmi hierarchiában elfoglalt helyünk, szerepünk és az adott szituációs kontextus tehát meghatározza nyelvhasználatunkat.

¹⁶ A 8.3. fejezet részletei megjelentek a *Hungarológiai Közlemények* c. folyóirat 2012/1. számában, I. Laki, 2012b.

A szerep fogalom a XX. század harmincas éveiben vált fontossá. E fogalom „a társadalmi-kulturális struktúrát és az egyéni viselkedést egységben ragadja meg; sikerült az egyéni viselkedés szabályozását társadalmi természetű és társadalmilag közvetített viselkedési előírásokkal, normaegyüttesekkel, azaz a *szereppel* magyarázni” (László, 1998: 9). A színház világából kölcsönzött metafora alapja nyilvánvaló: mind a színpadon, mind a valóságban a szövegekönny, illetve a társadalmi normák által többé-kevésbé előre meghatározott viselkedésmódok szerint cselekszünk (László, 1998: 9–10). A szerep tehát szorosan kapcsolódik a forgatókönyv fogalmához, amely szintén a színházi világ egyik fogalma.

A társadalomban betöltött szerepek hozzájárulnak az egyén identitásának kialakulásához is (l. László, 1998: 20–21 hivatkozását Gross és Stone, valamint Goffman munkáira). Stone szerint valamennyi pozíció a személy identitását képezi, de az identitást nem csak a pozíciók alkotják; a szerepet az identitás által mozgósított elvárások határozzák meg. A társadalmi struktúrákban különböző pozíciók, szerepek léteznek, amelyekhez bizonyos normák párosulnak. A normák objektív megítélése azonban problémákba ütközik (l. László, 1998: 11).

Emlékeink narratív séma alapján való élettörténetté szerveződése nemcsak a befogadó, illetve a közönség számára szól, hanem a történetmesélő szempontjából is jelentősége van, hiszen ezáltal fenntartja, megerősíti önidentitását. Az élettörténetek, illetve a személyes tapasztalaton alapuló történetek elbeszélése az önprezentáló jelleg mellett tehát **identitásmeghatározó** szereppel is bír.

Az **identitás** és a hozzá kapcsolódó, szerteágazó kérdések (identitásképződés, -alakulás, -megőrzés stb.) korunk legkutatottabb területe, mellyel számos társadalomtudomány foglalkozik. Az identitáskutatás multidiszciplináris jellegű, foglalkozik vele a pszichológia, a szociálpszichológia, a szociológia, a kulturális antropológia, az irodalom stb., melyek különböző szempontú megközelítéseket és különböző kutatási módszereket alkalmaznak, pl.: interjúkészítés, résztvevő megfigyelés, kérdőíves felmérés, tartomelemzés. Az interjúhelyzetben elhangzó élettörténeti narratívumok esetében a beszélgetőpartner olykor tudatosan irányítja a beszélgetést a különböző identitások, pl. a nemzeti, vallási, nemi, szakmai identitás felfedésének irányába. Mivel igen szerteágazó kérdésről van szó, e fejezetnek nem célja az identitásképződés, -alakulás, -típusok, -stratégiák stb. mindenre kiterjedő, alapos vizsgálata (az identitás fogalmának áttekintésétől úgyszintén eltekintek). Az élettörténetek kutatásakor

mégis szükségesnek tartom az identitás kérdésének legalább érintőleges vizsgálatát, hiszen – amint az alábbiakban láthajuk – e szövegtípusok fontos szerepet töltenek be az egyén identitásmeghatározásában, -fenntartásában.

A XX. század nyolcvanas éveitől kezdve hódított teret az identitásnak, illetve az -változásnak az élettörténetek, önéletrajzok és egyéb én-elbeszélő szövegek elemzése általi vizsgálata. Az élettörténet és az identitás fogalma között lassanként egyre szorosabb kapcsolat alakult ki. Többfajta identitáselmélettel is találkozunk a szakirodalomban, e fejezetben azonban az identitást elsősorban a narratív identitást érintve tanulmányozom, amely az (élet)történet és az identitás kapcsolatán alapul.

Az identitás narratív szerveződése Erikson pszichoszociális identitáselméletéből eredeztethető, mely szerint a múltat folyamatosan újra kell szerkeszteni, szem előtt tartva a jövőt (László, 1999: 112; László, 2005: 115). Az identitás valójában *folyamatosan újraszervezett élettörténet* (Ricoeur, 1990/2001; Tengelyi, 1998; I. McAdams, 1988/2001; László, 2005: 115; László–Péley, 2005: 250 stb.). E gondolat megjelenik a posztmodern narratív elméletekben, de hasonló felfogást képvisel a német fenomenológiai szociológiát elfogadó biográfiakutatás is, mely kiemeli az élettörténet identitásképző szerepét a posztmodern korban. Eszerint az élettörténet az állandóan változó társadalmi körülmények között meg tudja teremteni és meg tudja őrizni az egyén identitását.

Fontos megemlíteni McAdams narratívidentitás-modelljét, mely négy fő komponensben határozza meg az identitásképző tényezőket. Ezek a nukleáris epizódok, az imágók, a világnézet és a generativitás-forgatókönyv (McAdams, 1988/2001).

„Hogy kik is vagyunk, életünk történetéből derül ki” – vallja Tengelyi László (1998: 15–16) a narratív identitás kapcsán. Pataki Ferenc megállapítása szerint „az egyéni élettörténet mindig koherens elbeszélő alakzatokká szerveződik, amelyeket a mindegyre át- s újjáalakuló önéletrajzi emlékezet őriz, s amelyek a folyamatos identitásképzés keretét és »nyersanyagát« alkotják. Az énézet és az identitásalakulás »titkai« mindig a *biográfia* tényeiben rejteznek” (Pataki, 2001: 360).

Az élettörténet a jelenből a múltra visszatekintő, önértelmező történet. Az élettörténeti narratíva az egyén számára fontos történeteket, valamint reflexiókat tartalmaz, amelyek segítségével az egyén önmagát fejezi ki, prezentálja. Az egyén értelmezésében megjelenő

történetekből, a megélt és a világ eseményeihez kapcsolódó gondolatokból, reflexiókból bontakozik ki az én identitása. Az élettörténet-mondás során narratív módon konstruálódik meg az identitás.

Az alábbiakban elsősorban a nemzeti, a vallási és a genderidentitás mátrixában vizsgálom az elbeszélők identitását, ez utóbbit helyezve előtérbe. Mivel női élettörténetek elemzésével foglalkozom, magától értetődik a gender szempont kutatásba való bevonása, amely gazdagítja az élettörténeti narratívák értelmezési dimenzióit.

A mai, egyre erőteljesebben globalizálódó világban az egyén szükségét érzi a valahova való tartozásnak, a valamivel való azonosulásnak. Az elmesélt történetekben, reflexiókban megbújnak, olykor pedig szándékosan kifejeződnek ezek az azonosulások.

Az egyén személyes identitását a társadalmi és a szociális identitás is meghatározza, pl. egy csoporttal (család, nemzet stb.) vagy egy szereppel való azonosulás. Egy szerep felvétele, illetve az azzal való azonosulás egy új identitás magunkra öltését is jelenti. Az élettörténeti szövegek a felszínen túl lehetőséget adnak a megnyilatkozó lényének, személyes identitásának, identitása különböző arcainak kibontására is. Az élettörténetek, melyek különféle sorsokat beszélnek el, egyben különböző női identitásmintákat tárnak elénk.

Pataki Ferenc Sedikides és Strub egyik munkájából idézve azt írja, az én-fogalom ismereteket tartalmaz a személyiségvonásokról, képességekről, értékekről, a jelentős, másokhoz fűződő kapcsolatokról, a birtoklásról és a megjelenésről. Ugyancsak tartalmaz ismereteket azokról a nézetekről, amelyeket mások alakítanak ki énünkről, amelyek csak részben eshetnek egybe tulajdon nézeteinkkel, mindamelllett az önértékelés arra irányulhat, hogy módosítsa mások rólunk alkotott nézeteit (Pataki, 2001: 363). Emellett „az önismeretre, az elfogadott énképre [...] visszahatnak az én prezentálása céljából elmesélt narratívumok” (Andó, 2006: 136). Vagyis egyes történetek többszöri elmesélése magában az egyénben is megerősíti egy bizonyos tulajdonságát.

Ehhez kapcsolódik az a tény is, hogy minden társadalomnak megvannak a normái, amelyek meghatározzák a közösség tagjainak énképét és azonosságtudatát. Vagyis maga az élettörténet értelmezése, de elsődlegesen az élettörténeti események irányítása is valamelyest a társadalmi minták befolyása alatt áll.

Az egyén identitása folyamatosan alakul, változik. A történések értelmezése szubjektív, vagyis az egyén véleményét alkot az egyes eseményekről, ami pedig visszahat az identitására. Pataki megállapítja, hogy „a csiszolt és megállapodott, újra és újra elmondott vagy felidézett élettörténeti elbeszélések készlete teremti meg énrendszerünk és benne identitásunk gerincét, és így horgonyozza le az egyént a társadalom bonyolult viszonyhálózatában” (Pataki, 2001: 363).

Az élettörténetekben kiemelt szerepe van az élet *fordulópontjának*, mivel ennek alapján szakaszokra tagolható az egyén életpályája. Egy-egy fordulópont után az egyén újfajta szerepekbe, új közösségbe kerülhet, új éntudat alakulhat ki. Egy eseményt az egyén olykor csak bizonyos időtávlatból tud fordulópontként értékelni. Ezek a változások új identitást vagy identitásmódosulást is jelezhetnek, pl.:

(153a) „Hatvanban megszületett Kati lányunk, de nemcsak ezért, hanem az újságírói munka, a túlzott elfoglaltság miatt is abba kellett hagynom a tanulmányaimat.”
(VMNÉ: 105)

(153b) „A hetvenes évek szintén sorsdöntőek lettek az életemben, mert megoldódott az egyik nagy problémánk, a lakáskérdés, nagyobb lakást kaptunk, és én végre kihúzhattam a lábamat a korrektoroktól.” (VMNÉ: 106)

(153c) „Időközben meghalt apám, és ez számomra nagy megrázkódtatással járt [...]”
(VMNÉ: 195)

Az egyén élete során kilép egyes identitáskategóriákból, és újakat ölt magára. „A levetett és elutasított identitáskategória természetesen nem tűnik el nyomtalanul az egyén életéből. Csupán érvényességét veszíti el, de az élettörténet része marad [...]. Az ember elkerülhetetlenül magán viseli *volt identitásának lenyomatát*” (Pataki, 2001: 400). A különböző identitások folyamatosan változnak az életkor előrehaladtával, vagyis az identitás(tudat) is fejlődésen megy keresztül. A különböző identitáskategóriák összessége határozza meg az egyén énképét, azonosságtudatát.

Az élettörténeti narratívumok nemritkán a szülők nemzeti identitásának meghatározásával kezdődnek, ehhez pedig értelemszerűen kötődik az egyén **nemzeti identitása**. A nemzeti identitás kérdése a Vajdaságban összetett: multietnikus környezet lévén sok egyén

identitását a multietnicitás jellemzi, általában kisebbségi léttel, peremléttel párosulva. Olyan példákkal is találkozunk, hogy az egyén bizonyos körülmények miatt nem vállalhatja nemzeti identitását. Pl.:

(154a) „Vegyes házasságból származom, édesapám ukrán, édesanyám magyar volt. Az első szót és az első imát magyarul tanultam meg. Az iskolában, amikor a nemzetiségem felől érdeklődtek, mindig azt kellett mondanom, hogy orosz vagyok, pedig alig tudtam oroszul.” (VMNÉ: 53)

(154b) „Azt sem mondhattuk, hogy német származásúak vagyunk, ez tabutéma volt.” (VMNÉ: 123)

Az elbeszélésekben többször megjelenik a haza, a szülőföld iránti szeretet, a szülőföldre való kötődés narrációja. A tér, a lokális elhelyezkedés, illetve beágyazódottság is identitásképző, -alakító szereppel bír. Nemcsak maga a tér, hanem a tér változása, vagyis a helyválttatás, pl. a faluról városra vagy városról falura, illetve a külföldre való költözés is identitásmódosító hatású lehet.

(155) „Amikor a nővérem férjhez ment, a hatvanas években tömegesen vándoroltak ki az emberek Németországba, ők is kimentek. Hívott, hogy menjek én is. Nekem azonban nem volt kedvem elmenni, mert én a szülőföldemet nagyon szerettem.” (VMNÉ: 198)

A nemzeti hovatartozás és annak megélése szintén gyakori témája az élettörténeteknek. Pl.:

(156) „[S]osem éreztem kisebbségnek magamat azért, mert nem vagyok szerb, magyar létemre sosem voltam se több, se kevesebb a többinél, és sikertelenségem vagy sikereim okait nem tulajdonítottam nemzeti hovatartozásomnak vagy a környezetnek, amely »mindennek az oka« – hajlamosabb voltam inkább a túlzott önkritikákra, elsősorban magamban keresve a hibákat.” (VMNÉ: 204)

Az élettörténetekben gyakran feltűnik különböző formákban a nemzeti sokszínűség, amely általában elfogadással párosul, de ennek ellenkezője is tematizálódik a szövegekben.

(157a) „Az utcánkban laktak németek, szlovákok, szerbek és magyarok, de mi mindannyian egy szívvel-lélekkel játszottunk együtt. Ez nagyon szép volt!”
(VMNÉ: 64)

(157b) Egész Vajdaságban nagyon sok családban általános jelenség volt a kétnyelvűség, mert sokszor egyes házasságok alakultak ki, a házastársak különböző nemzetiségekhez tartoztak. [...] A nyelvek nem jelentettek akadályt az itteni családok életében, mert a családtagok megtanulták egymás nyelvét, s egy-egy családon belül két-három, sőt néha négy nyelvet is beszéltek. Édesanyám magyar volt, édesapám pedig német. [...] Ő azonban inkább magyarnak érezte magát.”
(VMNÉ: 122)

(157c) „Pancsován németül és szerbül beszélünk. Amikor Zrenjaninba jöttünk, egyáltalán nem tudtam magyarul, de a lakótelepen, ahol apám szüleivel éltünk, nagyjából magyarok laktak. Emlékszem, a gyerekek »Te büdös sváb«-nak csúfoltak, mivel nem tudtam magyarul, és ahogyan a magyarok előítélettel voltak a németekkel szemben, hát a németek is így viselkedtek a magyarokkal és a szerbekkel. Ez az ostoba előítéletek és a tudatlanság zárt köre volt, s ma is létezik, mindenütt [...]” (VMNÉ: 202)

Az egyén identitásának egyik további dimenziója a **feminin identitástudat**. Az élettörténetekben megjelenik a női szerepkör narrativizálása, a női szerepek megélésének mikéntje, formája, a női nemre, szerepekre való reflektálás (Laki, 2011: 165). A szövegekből kibontakoznak a múlt századbeli női társadalmi normák.

Mivel a korpuszt képező élettörténetek elbeszélői mindannyian nők, szükséges megjegyezni, hogy a feminizmus térhódítása kapcsán egyes kutatók arról beszélnek, hogy a női társadalmi nem kihatással van arra, hogyan verbalizálódnak az emlékek, vagyis a nyelvi megformálásra, amely eltér a férfiakétól (pl. Irigaray, 1998; Gal, 1991/2001). Hélène Cixous

szerint „A nőnek kell megírnia magát” (Cixous, 1997), jelen esetben a nőnek kell elbeszéli magát, vagyis a megélt női szerepet, sajátos helyzetét.

A vizsgált élettörténetekben gyakran megjelenik a női nemre való reflektálás.

(158) „Nagyon büszke vagyok arra, hogy nő vagyok.” (VMNÉ: 199)

Néhány elbeszélő arról számol be, hogy a nők életére hátrányosan hat női mivoltuk. Pl.:

(159a) „Kezdetben kellemetlenségeim voltak, ugyanis Brezsán Gyula, a Magyar Szó fotóosztályának akkori főnöke azt mondta, hogy amíg ő ott a főnök, nő fotós ott nem dolgozhat.” (VMNÉ: 105)

(159b) „Szóval, sok mindenben gátolja az embert az, hogy nőnek született. Sok mindent nem tehetünk meg, amit a férfiak megtehetnek. [...] Ismerjük be: a mai világ még mindig a férfiak világa. A vezető, döntéshozatali pozíciókat még mindig ők foglalják el. Nők csak elvétve akadnak közöttük, s bizony a XXI. században is még ritkaságként, kuriózumként hatnak. Nehezen tudnak velük versenyezni. Erejüket, idejüket, figyelmüket, érzelmeiket elhúzza, leköti a család, a házimunka (még akkor is, ha állandó segítségük van), a házasság, háztartás, a család funkcionálásával való állandó törődés, az évszázadok óta beléjük rögződött millió apró-cseprő gond és felelősségtudat, ami olyan természetességgel tapad hozzájuk, mint a nemük, amivel együtt születtek. Közülük sokan a karrier érdekében – szándékosan, vagy szinte véletlenül –, a sors szeszélye folytán, örökre magányosak maradnak. Kemény, harcos, férfias, keserű emberekké válnak, akik a maguk területén szép pályát futhatnak be, de akár bevallják, akár nem, halálukig bizonyos hiányérzettel fognak élni. Még mindig nem jött el a mi időnk, pontosabban a teljes nemi egyenlőség ideje. Ez egyelőre csak az átalakulás képlékeny kora.” (VMNÉ: 155–156)

A (159b) idézetben a nők helyzetére vonatkozó reflexiók előbb külső nézőpontból hangzanak el, majd a szövegrészlet végén bekövetkező nézőpontváltás erőteljesebb megnyilvánulást, egyfajta fokozást idéz elő.

A női szerepek, mivel nő elbeszélőkről van szó, női szemszögből mesélődnek el. A narrációkban azonban a női szerepkörökről, a nők helyzetéről a férfiak (a férjek) és a nők felfogása is felszínre kerül (a legtöbb esetben a beszélgetőpartner érdeklődik az elbeszélőnek a nők helyzetével kapcsolatos véleményéről), előbbi természetesen a nők által elmesélve, olykor ütköztetve, és az érvényesülésért folytatott küzdelem is hangot kap. Több elbeszélő is kifejti arra vonatkozó véleményét, hogy a nők még mindig nem váltak a társadalom teljesen egyenjogú tagjaivá.

(160a) „Oly sok az okos, sikeres nő, aki háromszor is többet dolgozik a férfinál egyazon munkán, egyazon hivatásban, és mégis méltóképpen megbecsülve. Erőt nem kímélve kell harcolnia a megillető elismerésért. Ezért a társadalmat teszem felelőssé. [...] Az anyának főznie kell, kötni, varrni, gyereket nevelni, dolgozni, az otthont rendezni. A férfi elmegy, ledolgozza a munkáját, megjön. Eltűnt már az a patriarchális társadalom, melyben az én anyám boldog volt, hogy háztartásbeli lehetett, mert a ház asszonyaként királynői trónus illette meg, munkájáért megbecsültük, szerettük. [...] Mama három miniszternél is többet jelentett, mert a semmiből is ebédet teremtett. A ház istene volt. [...] És látod, ma az asszony szélvészfényben rohan. Műveltnek, jó munkatársnak, remek feleségnek, kiváló szeretőnek kell lennie, modernnek, megértőnek, felvilágosultnak, hogy gyerekeivel megértesse magát. Ez elvárandó a nőtől – mi a férfiak teendője?” (VMNÉ: 168)

(160b) „Manapság a férfiak nem becsülik a nőket. Ennek oka a nevelésben, az iskolában, a hittanban és a szülőkhöz rejlik. Egy személy csak addig bírja nevelni a gyereket, amíg a kezét fogja. Amikor a kisgyerek kezét elengedi, akkor már három felől kell nevelni: a szülőnek, az államnak és az egyháznak. Ha a gyerek nem fél senkitől, akkor mi válhat belőle.” (VMNÉ: 72)

- (160c) „Ha őt kérdezné, biztos azt mondaná, hogy nálunk egyenlőség van. Én azt mondom: is-is. Ő régimódi neveltetésben részesült: a kalapot a férfi viseli, ő dönt. Sok mindent megbeszélünk, de nagyon sokszor vitatkoznom kell vele, hogy meggyőzzem az igazamról. Valósággal véres küzdelmeket folytattam, hogy bizonyos dolgokat elérjek, amelyekről később kiderült, helyesen gondolkodtam. [...] Ő igyekszik leküzdeni magában ezeket a visszahúzó, régi szokásokat, beidegződött családjogi törvényszerűségeket, s időnként erőt vesz magán.” (VMNÉ: 153)
- (160d) „A művészeti körökben megváltozott a nők helyzete. Ha tehetséges valaki, akkor mindegy, hogy nő vagy férfi, akkor érvényesülni tud. A színészek, színésznők, énekesek, énekesnők, festők stb. egyaránt el vannak ismerve, de a gazdaságban, politikában már nem. Azt hiszik, hogy ahhoz csak a férfiak értenek.” (VMNÉ: 98)
- (160e) „Továbbra is úgy érzem, hogy itt még mindig nagy hatása van a középkori patriarchátusnak, a nők ahelyett, hogy tömegesen jelen lennének a közéletben, számuk mind jobban csökken.” (VMNÉ: 117)
- (160f) „Természetesen az asszonyoknak sohasem volt könnyű, azelőtt sem, most sem, mert a társadalom sem akkor, sem most nem segít eleget a dolgozó nőknek, munkájuk értéke nem egyenlő a férfimunkával, nehezebben jutnak álláshoz, többet kell bizonyítaniuk, könnyebben maradnak munka nélkül, az otthoni munka szinte láthatatlan, és azt nem értékelik. Az emancipációval természetesen sokat kaptunk, kijöttünk a házból, a »férfiterületeket« is meghódítottuk, de a baj ott van, hogy sem a férfiak, sem a társadalom nem segít eléggé a női munkában. A nők sokkal nagyobb terhet viselnek, és a változások legnagyobb áldozatai.” (VMNÉ: 212)

Az idősebb elbeszélők is fontosnak tartják a lányok, a nők iskoláztatását. Pl. egy 1927-ben született személy büszkén így nyilatkozik:

- (161) „Az egyik unokám egyetemet végzett, nő létere túltett elődein.” (VMNÉ: 75)

Több olyan példát is olvashatunk, ahol az elbeszélő sikeres házasságáról, illetve férjével való jó kapcsolatáról számol be, pl.:

(162a) „A férjemmel egyforma nézeteink voltak a nevelésről, soha nem volt nézeteltérés közöttünk. [...] Ő minden tekintetben egy nagyon megértő férj volt, aki igazán dicséretre méltó.” (VMNÉ: 70–71)

Az elbeszélő az élettörténet végén egy-két rövid történettel ismételten bemutatja férje jótulajdonságait, majd a monológ végén leszögezi:

(162b) „Nagyon szeretett a férjem, sok mindent vásárolt nekem, nagyon boldogok voltunk.” (VMNÉ: 75)

A női és a férfimunkák családon belüli elosztására olykor maguk az elbeszélők térnek ki, de gyakran a beszélgetőpartner tesz fel erre vonatkozó kérdést. A legtöbb élettörténetben a női és a férfimunkák hagyományos megosztását tapasztaljuk.

Az alábbi idézet a hagyományos, patriarchális családmódot példázza, a feleség (Margit, 1927) neveli a gyermeket, vezeti a háztartást, a férj eltartja a családot.

(163a) „Mivel foglalkozott a férje, maga dolgozott-e fiatal korában?

– Öt szolgálati évem van, de amikor a kislányom megszületett, a férjem azt mondta: – Maradj itthon, Anyuskám, neveld föl a kislányunkat, igyekezzni fogok a te fizetésedet is megkeresni.” (VMNÉ: 66)

A (163b) és (163c) idézetben szintén a patriarchális neveltetés lenyomatai jelennek meg. Az alábbi elbeszélők munkaviszony mellett végezték a háztartási teendőket.

(163b) „Mennyi ideje jutott a házimunkára, és segített-e a férje a házimunka elvégzésében?

– Kezdetben egyáltalán nem segített a férjem. Régi vágású ember volt, aki úgy tartotta, hogy ahol két asszony van a házban, oda be ne tegye a lábát semmiféle segédmunkaerő. Másrészt ő a ház ura volt. Ha hazajön, pihenni akar. Kicsit meg is voltunk hökkenve, én kevésbé, valahogy nem volt véleményem ebben a kérdésben, anyám inkább. Azt mondta, ez nem járja így, de nem akart veszekedni, meg kedvelte is a férjemet. Most viszont én utólag magamnak fölrovom, hogy nem fogadtunk egy bejárónőt, aki legalább havonta elvégezte volna a nagytakarítást. Anyám már nagyon öreg volt, én meg foglalt voltam, állandóan úton, két pici gyerek, majd leestem a lábamról. Írtam is már újra, novellákat, meséket. [...] a nagyobb munkákat ketten csináltuk, beosztottuk – ahogy bírtuk – a házimunkát. [...] Amikor meghalt az édesanyám, akkor először két évre egy rokont, a férjem nagynénjét vettük magunkhoz... Amikor azonban ő is meghalt, akkor rám szakadt minden, és akkor változott meg a férjem. Akkor megérezte, hogy nem bírom tovább. [...] Éjjel mosom az ablakokat, főzök, örökösen kapkodva, belátta, hogy semmire nincs időm. Akkor már akart segíteni: bevásárolt, fölporszívózott, fölsöpört, ha kellett fölmosott, kertészkedett stb. [...] Tehát, férjem megváltozott, amikor látta, hogy nem tudok mindent elvégezni, de bejárónőnk akkor sem lehetett. Volt azonban egy rövid időszak, amikor mégis muszáj volt fogadni valakit. Ez akkor volt, amikor továbbképzésre járt...” (VMNÉ: 152–153)

(163c) „Hogyan osztottátok otthon a munkát?

– Hát, éppenséggel nem. Édesanyám és anyósom vigyáztak a gyerekekre. Ez nagy segítség volt, máskülönben a háztartás az én gondom volt. Vlado állandóan rohant. Nálunk szó se lehetett az én családom rendezettségéről. Az egész inkább zűrzavarra hasonlított. [...]” (VMNÉ: 164–165)

Ettől valamelyest eltérő példákat is olvashatunk (pl. Anna, 1946 (164a, 164b) és Júlia, 1926 (164c) élettörténetében):

(164a) „Családunkban egyébként a munka volt a legmegbecsültebb. Nem volt női vagy férfimunka, csak munka, amit el kellett végezni. Szüleim mindent együtt csináltak. Tőlünk, gyerekektől nem várták el, hogy dolgozzunk, de egy ilyen családban érthető, hogy elsajátítod ezeket az értékeket és a kötelességtudást is. (VMNÉ: 201)

Mindennek ellenére az elbeszélő (Anna) szüleinek is rányomja bélyegét a patriarchális társadalom, hiszen nem sokkal később így nyilatkozik:

(164b) „A háború előtt anyám háztartási iskolát, valamint gyorsírást végzett, és a háború kezdetén a vasútnál dolgozott. A háború és a lógor után, talán német eredete miatt nehezebben tudott volna elhelyezkedni. Apám azonban fontosnak tartotta, hogy otthon legyen és rólunk gondoskodjon. Ez, úgy gondolom, apám döntése volt, s anyám emiatt nem ellenkezett.” (VMNÉ: 201)

(164c) „Szép házasetet éltünk. Nem néztünk arra, mi a férfi- és mi a női munka. Én néha fát is vágtam, aprófát hasogattam, a férjem meg mosogatott, néha vasalt is. Szóval elosztottuk úgy, kinek mennyi ideje volt, s szívesen segítettünk egymásnak.” (VMNÉ: 56)

Mivel egy személy egyidejűleg a társadalmi struktúra több rendszerének is tagja, ebből következően több szerepnek kell megfelelnie. A szerepek azonban ütközhetnek egymással, sokszor nehezen összeegyeztethetőek, amelynek klasszikus példája a családi és a hivatásbeli szerepek.

A szövegekben két olyan elbeszélővel találkozunk, akik a hagyományos női szerepekben teljesedtek ki, feleségként, édesanyaként, háziasszonyként. Ezekben az idősebb korosztályra jellemző élettörténetekben a hagyományos női szerepkört elsősorban az otthon tisztántartása, a gyermekek nevelése és a családról való gondoskodás fémjelzi. Mint ahogy a fenti idézetek is példázzák, ezek a hagyományos női szerepek a legtöbb nő életének alapvető részét képezik, de az elbeszélők jóval nagyobb hányada a családról való gondoskodás mellett munkahellyel is

rendelkezik, s egyesek életében a hivatásuk is meghatározó, s több élettörténetben is felfedezhető a hagyományos női szerepekből való kitörés vágya. A társadalmi fejlődéssel, a női egyenjogúság térhódításával mindez elfogadottabbá válik, mint ahogyan ezt a következő részletek is alátámasztják.

Az egyik történetmesélő (Vera, 1935) a karrierista, független nőtípushoz közelítő egyén, aki igyekszik kilépni a tipikus női szerepkörökből. Az idézetben felvillan a patriarchális társadalom nyoma is.

(165a) „Mivel két gyereket akkor nem lehetett iskoláztatni, úgy beszéltük meg a családban, hogy előbb a bátyám befejezi a tanítóképzőt, ő mégis csak fiú, s amikor ő diplomál, én is tanulhatok tovább. [...] Mikor a bátyám befejezte az iskoláját, én férfikerékpáron tettem meg a negyvennyolc kilométeres utat Újvidékig, hogy beiratkozzak a zenei középiskolába. Utána ugyanúgy visszakerékpároztam, másnap úgy vettek le az ágyról, mert nem tudtam menni. A szüleim azt ajánlották, hogy inkább menjek férjhez. Engem nem érdekelt a házaseset, csak a zenének akartam élni.” (VMNÉ: 92)

Az elbeszélő a középiskola befejezése után férjhez ment, és gyermeke született, majd az óbecsei zeneiskolában tanított hat évig.

(165b) „Én azonban továbbra is az éneklés, a színpad után vágytam, nem voltam megelégedve azzal, hogy csak holmi kis tanár és háziasszony legyek.” (VMNÉ: 93)

Az egyetemi képzést és a különböző fokozatok megszerzéséhez szükséges pénzüsszeget szintén önerőből biztosította. Egész élettörténeti narratívuma a zenepedagógusi pálya és a zene iránti szeretet köré szerveződik, a család és az egyéb élettörténeti események háttérbe szorulnak (pl. a férjhezmenés, gyermekek születése, más témához kapcsolódó történetek stb.). Ez azonban nem jelenti azt, hogy családja nem játszott fontos szerepet életében. Pl. egy kanadai álláslehetőséget nem fogadott el a gyermekei miatt, mivel nem maradt volna ideje a nevelésükre:

(165c) „A családom miatt itthon maradtam.” (VMNÉ: 98)

Ezen a ponton a családi értékek és a karrier ütközését tapasztaljuk. Azonban e nehézségek leküzdésében családja támogatását élvezte.

(165d) „Szerencsém volt, hogy a férjem is szerette ezt a hivatást, és nekem élt, mint egyébként az egész család. A gyerekeimnek nem volt könnyű, mikor sokszor betegen, lázasan itt kellett hagynom őket.” (VMNÉ: 98)

Az élettörténet végén mintegy életfilozófiaszerűen megfogalmazza hivatásával kapcsolatos gondolatait:

(165e) „Munka, kitartás nélkül semmi sincs. Egy énekesnek mindenről le kell mondania! Aszkéta életet kell élnie. Én ilyen életet éltem. Számomra a munka és a család volt a legfontosabb.” (VMNÉ: 100)

Egy nő életének egyik legfontosabb pillanata gyermekének, illetve gyermekeinek megszületése, amely gyökeres változást idéz elő. Az egyén új szerepet ölt magára, módosul identitása.

(166a) „Nagyon szép és nagy büszkeség anyának lenni.” (VMNÉ: 71)

(166b) „Ladislav fiunk ezerkilencszázhetvenkilencben született. Ettől kezdve életem új értelmet kapott.” (VMNÉ: 217)

A következő idézet ismét azt példázza, hogy az elbeszélő, Anna (1937) nehezen tudta összeegyeztetni hivatását az édesanyai szereppel.

(167a) „Nehéz volt összehangolni a munkát az anyai kötelezettségekkel. Részemről nagyok voltak az elvárások, gondoltam, férjem sokat tud majd segíteni. Nem így történt, de hogyan is várhattam el egy patriarchális neveltetésű szerb embertől azt,

hogy a gyerek körül foglalatostkodjon. Mindent nekem kellett intéznie. Egy ideig bírtam, de végül belefáradtam. Úgy döntöttem, hogy felhagyok az újságírással, nekem a kötött munkaidő felelt meg jobban.” (VMNÉ: 105)

Az élettörténet folytatásában megjegyzi, hogy:

(167b) „Meg kell említenem azt is, hogy nagyon szerettem volna még egy gyereket. [...] Szerettem volna még egy gyereket, de nem mertem vállalni.” (VMNÉ: 106)

Az ismétlés nyomósítja az elbeszélő gyermek iránti vágyát, amely bizonyos körülmények miatt nem teljesülhetett. Hivatása terén azonban végül kiteljesedett élete. A XX. század második felében sok nőnek ki kellett vívnia az egyenrangúságot, a szakmai elismerést. Anna, aki szinte úttörőnek számít szakmájában, így nyilatkozik erről:

(167c) „A Szkupstinába is elmentem fotózni, azt gondoltam, hogy azok ott mégis tanult emberek, de a képviselők furcsán viselkedtek. Feltűnő figura lehettem a számukra, egy hosszú fekete hajú nő egy fényképezőgéppel. Nem a felszólalókat hallgatták, hanem engem bámultak. Nem tudtam őket lefényképezni, mert néztek rám. [...] Ez idővel elmúlt, mert manapság már nagyon sok nő fényképez, és ez ma már természetes dolog. Az volt nehéz számomra, hogy nekem mindent kétszer jobban kellett megcsinálnom, duplán kellett bizonyítanom, mint fotós és mint nő. Az én környezetemben nem volt egyetlenegy nő sem, aki ezzel foglalkozott volna, akivel meg tudtam volna osztani a gondjaimat.” (VMNÉ: 108–109)

Az egyén identitását a **hivatása** is meghatározhatja. A szakmai identitás mögött állhat az elődök nyomdokaiba lépés utáni vágy, szociális körülmények, meghatározó (gyermekkori) élmény stb.

Az élettörténetekben a szakmai identitás kialakulása gyakran gyermekkori élményekben, hatásokban gyökerezik. Az alábbi szövegrészlet egyben a megváltozott nézőpontot is példázza, az elbeszélő immáron a felnőtt nézőpontjából értékeli az élettörténeti eseményeket.

(168) „Akkor nem voltam tudatában annak, hogy milyen hatással van rám a családom, egyszerűen éltem, s minden a tudat alatt játszódott le bennem. A könyvek, a tanító nénik, a tanító bácsik, később a tanárok gyakorolták rám a legnagyobb hatást. Mindez sokban meghatározta a fejlődésemet. Először a mesekönyveket szerettem, később aztán, amikor már a felsőbb tagozatokra kerültem, nagyon szerettem Dosztojevszkijt, talán azért, mert mindig orosznak kellett vallanom magam. Ő volt az eszményképem, és nagyon gyakran belebetegedtem a könyvek olvasásába. [...] A legjobban a felső tagozatokra emlékszem, különösen a biológia-tanárnőre. Ő volt az eszményképem. Eszes Irma volt a neve, s talán az ő hatására választottam ezt a pályát. Nagyon nagy szeretettel tanított, bízott a diákjaiban. Egy jóra való teremtés volt.” (VMNÉ: 54)

A **vallási identitást** általában szintén a szülők örökítik át gyermekükre. A multietnicitás vallási pluralitást is eredményezhet (pl. keresztyén és pravoszláv ünnepek megtartása is). Arról is szólnak az elbeszélők, hogy vallási identitásukat nem vállalhatták minden körülmények között. Az alábbi részletben a hivatás és a vallási identitás, illetve egyazon személy két egyidejű szerepe részben ütközik.

(169a) „A vallási ünnepekre még az édesanyám szoktatott. Mi otthon mindig megtartottuk a katolikus és a pravoszláv karácsonyt, újévet és a húsvétot is. Mind a kettőre készültünk. [...] Utána a pedagógusoknak meg volt tiltva, hogy templomba járjanak. Ezzel, természetesen, nem nagyon dicsekedtünk. A templomlátogatás kimaradt: nem mentünk a vasárnapi misékre, de azért nyáron a fiam gyónt, áldozott, s bér mátkozott Títo idejében is.” (VMNÉ: 59)

Egy másik elbeszélő így nyilatkozik a vallásról és a hitről (arra a kérdésre válaszolva, mivel tölti szabadidejét, tehát nem a beszédpartner hívja elő a témát):

(169b) „Olvasni és templomba járni is nagyon szeretek. A hitemet nem hagytam el soha. [...] Nekem ez lelki táplálék, olyan nyugalom fog el a templomból hazafelé jövet, mintha minden munkámat elvégeztem volna. [...] A szüleim nevelték belém az istentiszteletet. Kiskoromban a telepi templomba jártam, a kórusban is énekeltem, mostanában a nagy templomba megyek, itt is énekelek a templomban. Minden vágyam az volna, hogy megérjek még egy püspökszentelést, az nincs minden évben.” (VMNÉ: 68)

Összegzés: A beszélt nyelvi élettörténetek elsődleges célja az egyén életének bemutatása, önmaga prezentálása, melynek során az egyén másokhoz fűződő viszonya, de világlátásmódja is tükröződik. Jelen esetben a beszédpartner kérdéseinek figyelembevételére alapján további célként jelölhetjük meg a történelmi eseményeknek, a különböző társadalmi jelenségeknek az egyének életében való lecsapódásának vizsgálatát stb.

Az élettörténetek által elsősorban önmagunkat mutatjuk be, miközben általában igyekszünk pozitív homlokzatot teremteni. A női élettörténetek egyik kulcsfontosságú kérdése, hogy az egyén saját magát helyezi-e előtérbe, vagy esetleg háttérbe kerül saját élettörténetében, és inkább a családjáról, családtagjairól, életkörülményeiről beszél. Az én-prezentálás eszközei lehetnek tudatosak, illetve kevésbé tudatosak: az események elrendezése, a nyelvi kifejezőeszközök megválasztása, a nonverbális eszközök stb. mind-mind az egyén bemutatását szolgálják. Ezek további potenciális kutatási témák.

Ha a társadalmi nemek vizsgálata felől közelítjük meg e narratívumokat, láthatjuk, hogy körvonalazódnak a különböző női szerepek. Ahogyan a mesék fontos szerepet töltenek be életünkben, úgy az élettörténeteknek is hasonló funkciójuk van többek között a társadalmi szerepek, így a női szerepek továbbörökítésében is.

A beszélt nyelvi élettörténetek bővelkednek olyan szövegekben, amelyekben a férfi–női szerepkörök hagyományos megoszlásával találkozunk, míg más narratívumokban az ettől való

eltérést, eltávolodást detektáljuk, illetve a hagyományos női szerepekből kilépő vagy kilépni vágyó nők élettörténeteit is olvashatjuk.

Az élettörténeti narratívumokban szemtanúi lehetünk az egyén identitásalakulásainak, új identitások megtalálásának. A családi és intézményes keretek között zajló szocializáció, az egyén életében bekövetkező történések, a megélt események, a társadalom stb. is kihatnak az identitás alakulására.

9. KITEKINTÉS

9.1. Az írott és a beszélt nyelvi élettörténetek, valamint a férfi- és a női élettörténetek

Az eddigi vizsgálatok eredményei kizárólag beszélt nyelvi női élettörténetek elemzésével születtek. Amellett, hogy a női élettörténetek számtalan további – mind szövegtani, mind más megközelítésű – elemzés korpuszát képezhetik, az élettörténeti narratívákra vonatkozó kutatások korántsem teljesek a férfi- és az írott élettörténetek vizsgálata nélkül, hiszen ezek is hozzájárulnának az élettörténeti narratívákról való árnyaltabb kép kialakításához. A beszélt és az írott nyelv eltérései kifejeződnek a beszélt és az írott nyelvi élettörténetekben is, vagyis bizonyos különbségek fedezhetők fel közöttük, mind nyelvi, mind szövegszerkesztési szempontból. A nők és a férfiak közötti pszichikai, szociális és egyéb különbségek feltehetően lecsapódnak a nő és a férfi egyének által elbeszélt élettörténeti szövegekben is. Jelen dolgozatban nem célom ilyen irányú kutatásokat végezni, hiszen igen tág és szerteágazó témakör, amely szétfeszítené a dolgozat kereteit, csupán néhány észrevételt közlök a teljesség és a bizonyítás igénye nélkül az eddigi kutatások tapasztalatai alapján, s ezek egyben további elemzések tárgyát képezhetik, illetve néhány további kutatási irányt vázlok fel.

Az önéletrajzi jellegű szövegeknek számtalan írott nyelvi, irodalmi, illetve kevésbé vagy nem irodalmi változata van. Ma igen divatosak az önéletrajzi ihletésű művek, pl. az önéletrajzi regények, de egyes szövegeknek a puszta életrajz lejegyzése mellett más céljuk is van, pl. különböző események, jelenségek dokumentálása. Az életrajzi szövegek lejegyzése a pszichológia, a szociológia, a néprajztudomány, az antropológia és más tudományok módszere, eszköze, hiszen ahogyan korábban tapasztaltuk, számtalan történelmi esemény, társadalmi, szociológiai és pszichológiai jelenség stb. tanulmányozható általuk.

Nemcsak a kifejezetten önéletrajzi műveknek, hanem más prózai és lírai (vagy akár drámai) alkotásoknak is van önéletrajzi olvasata, amely által referenciális megfeleléseket köthetünk a szövegekhez. A beszélt nyelvi élettörténetekben, önéletrajzi természetüknél fogva, a referencialitás nagyon magas fokon áll, a szövegek kiindulópontját képezi. Az írott és a beszélt

nyelvi élettörténetek is személyes hangvételű visszaemlékezések, mindkettő az egyén önmegértését segíti.

Manapság sokak vágya a társadalomból valamilyen módon való kitűnés, a minél különlegesebb egyéniség megalkotása. A XXI. század számos lehetőséget kínál az önkifejezés – amely megmutatásának talán még soha sem volt ekkora tere – igényének megvalósítására. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az autobiografikus ihletettséggű szövegek ma reneszánszukat élik. Gondoljunk csak az irodalmi alkotások mellett az ilyen jellegű művek interneten élő változataira, pl. a különböző személyes blogokra, az internetes naplókra, amelyek kitágítva az önéletírás kereteit valamelyest újra is definiálják azt, vagy a vlogokra, a videónaplókra, amelyek közül némelyeket akár a beszélt nyelvi történetmondás modern változatának is tekinthetünk.

Az **írott**¹⁷ és a **beszélt** nyelvi élettörténetek közötti különbségeket sok aspektusból vizsgálhatjuk. Ami legelőször szembetűnik, hogy az írott önéletrajzi szövegekkel szemben a beszélt nyelvek kevésbé megszerkesztettek, mind nyelvi kifejezőeszközeiket, mind történetvezetésüket, s olykor talán az önprezentációt tekintve is. Lényeges különbség, hogy az általam vizsgált beszélt nyelvi élettörténetek nem irodalmi narratívumokként születtek, kevésbé sokrétűek, kevesebb a tudatosan megalkotott mögöttes jelentésréteg.

Mivel az írott élettörténetek jóval terjedelmesebbek, mint a beszélt nyelvek, az egyénnek lehetősége nyílik egy-egy életperiódust sokkal alaposabban körbejárni, életkörülményeit gazdagabban mutatja be, általában több történet kap helyet, amelyek nemritkán részleteikben tárulhatnak az olvasó elé. Az írott élettörténetek narrátorai jellemzően jobban tartják magukat az élettörténeti események kronologikus sorrendben való bemutatásához (pl. Hatala István önéletrajzában az egyes fejezetek egy-egy időszak nevét viselik), de olykor a beszélt nyelvi élettörténetekhez hasonlóan ezeknél is előfordul, hogy az elbeszélő előreugrik az időben (megjegyzem, elsősorban az irodalmi narratívákban a kronológiától való szándékos eltérés is történhet, mely általában a hatáskeltés, valamilyen jelentésréteg feltárásának stb. az eszközeként szolgálhat). Pl.:

¹⁷ Az összehasonlításhoz az írott nyelvi élettörténetek korpuszát elsősorban a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet kiadásában megjelent, Élettörténet sorozat néhány kötete képezte (Id. Bálint, 2010; Hatala, 2009; Müller, 2011; Szabó, 2010).

(170) „Egy kissé előre futottam az időben, ezért most visszatérek a mi tanyai gazdálkodásunkhoz; a húszas-harmincas évekbe.” (Hatala, 2009: 25)

Mint ahogyan az írott élettörténetekben a narrátorok több történetbe engednek betekintést, egyúttal általában az azok részét képező dialógusok száma is nagyobb (ez azonban természetesen egyéni eltérést mutathat mind az írott, mind a beszélt nyelvi élettörténeteknél, és további vizsgálatok szükségesek ezzel kapcsolatban). Mindkét típusú élettörténetre jellemző, hogy a gyermekkor és az ifjúkor időszaka a legkidolgozottabb (a vizsgált írott nyelvi élettörténetekben azonban emellett nemritkán nagy hangsúlyt kap a felnőttkor is).

Az írott élettörténetek elbeszélői úgyszintén visszatekintő perspektívából beszélnek, melynek során rálátnak életükre, pl.:

(171a) „Az én életemnek talán a legszebb éveit voltak ezek – annak ellenére, hogy dolgozni kellett, s minél nagyobb lettem, annál többet és nehezebbet.” (Hatala, 2009: 14)

(171b) „Ha így visszatekintek az életemre, pályafutásomra, akkor – a magam szempontjából – rendkívül hasznosnak kell megítélnem azt, hogy kicsi koromtól hozzászoktam a nehéz munkához, mert ez adott erőt ahhoz, hogy viszontagságos pályafutásom alatt azt a nagy állóképességet igénylő munkát, ami osztályrészemül jutott – vállalni tudtam, sőt, egy kicsit természetesnek tartottam.” (Hatala, 2009: 23)

(171c) „Csak azt nem tudta – s akkor még én se –, hogy én a gondviselés oltalma alatt állok, hogy az Úristen angyala vigyáz rám [...]. Mert később az életem során ez számtalanszor bebizonyosodott. [...] Így a Bulatovityka sem tudott megbuktatni, mert nem volt abban a helyzetben, mint majd kiderül a továbbiak során.” (Hatala, 2009: 49)

(171d) „... és sodródtam, és sodródtam egy biztos pont felé. Vonzott oda valami. A tudatalattimban létezett ez a hely, s amikor rátaláltam, amikor megérintett a valóságában, megadtam magam. Egy életre elvarázsolt a levegője, a titokzatossága, a mélységén rejtőzködő titok. Nem értettem én, miért kell nekem

nap mint nap ez az éltető közeg, ezek az emberek, akik körülöttem nyüzsögnek, a felnőttek érthetetlen, de vonzó világa. Erre később kaptam meg a választ.

Ez az egy életre elvarázsoló hely az iskola lett. A nagybetűs Iskola. Mert engem odapergetett, odasodort a szántóföldek barázdái közül az életemet fenekestül felforgató szél.” (Szabó, 2010: 19)

(171e) „Ma már tudom, hogy nem az osztálytársaimban, hanem bennem kell keresni a hibát. Én taszítottam el magam tőlük a saját rögeszméimmal: szegényebb vagyok, butább vagyok...” (Szabó, 2010: 39)

Az előző idézetek némelyike egyben azt is szemlélteti, hogy az elbeszélő felfedi az olvasónak élete további folyásának egy-egy szegmensét, valamint a felnőtt elbeszélői nézőpont érvényesülésére is találunk példát.

Az írott élettörténetek már csak terjedelmüknél fogva is képesek több teret engedni a néprajzi, szociográfiai, művelődéstörténeti, esetenként településtörténeti és más szempontból sem elhanyagolható, sőt figyelemre méltó szövegrészeknek. Hatala István különösen részletesen számol be a XX. század húszas-harmincas éveinek paraszti életmódjáról, földművelési hagyományairól, a csantavéri tanyai világról, olykor magyarázatot fűzve egy-egy, ma már kevésbé ismert vagy csak vidékünkön használt kifejezéshez. A második világháború viszontagságai is részleteiben megelevenednek élettörténetében, miközben egyetemi tanulmányait folytatja Szegeden, de orvossá válásának „akadályfutása” és orvosi pályájának eseményei is forrásanyagként szolgálnak – a XX. századi magyarországi orvosi társadalom életének dokumentálásaként is olvasható, miközben egy hihetetlenül erős jellemű és kitartással, eltökéltséggel bíró egyént ismerünk meg személyében. Szabó Eszter élettörténetének is értékes rétegét képviseli a tanyai letűnt világnak való emlékéllítés, azonban élettörténete a hivatását állítja középpontba, s még jelentősebbek a pedagógiai pályáját taglaló fejezetek, amelyek példaértékű oktatói-nevelői munkáját, módszertani, nevelési elveit dokumentálják. Idősb Bálint József élettörténete a századfordulót, valamint a XX. század 80-as éveinek kezdetéig terjedő időszakát öleli fel a paraszti élet kordokumentumaként, beleszöve, szubjektív módon válogatva, Bácsgyulafalva jelentősebb eseményeit. Müller Teréz (az ismert író, Aleksandar Tišma nagymamája) élettörténete ezzel szemben a (zsidó) kereskedők életének forrásanyagaként is

olvasható, miközben egy erős akaratú, a családfenntartó szerepét betöltő, elszánt, magát minden helyzetben feltaláló hölgyet ismerünk meg személyében, aki által Aleksandar Tišma életébe, elsősorban gyermekkori, fiatalkori éveibe is bepillantást nyerünk. Természetesen a beszélt nyelvi élettörténetekben is találunk ilyen jellegű információkat, de az írott élettörténetekben általában erőteljesebben vannak jelen.

Az írott és a beszélt nyelvi élettörténetek közös vonása, hogy mindkettő visszanyúlik az elbeszélő születése előtti korokba, megjelenik családjuk története, rövid bemutatása – persze nem törvényszerűen. Pl. Müller Teréz élettörténetének kezdőlapjain családfája kap helyet, Szabó Eszter szülei megismerkedésével indítja élettörténeti elbeszélését. (Az írott élettörténetekben az elbeszélők zöme részletesebben tér ki családjá történetére vagy családtagjai bemutatására, mint a beszélt nyelvi élettörténetekben.)

Mivel a szóbeli kommunikáció során kevesebb idő áll rendelkezésünkre, hogy megfogalmazzuk mondanivalónkat, természetes, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek gyakran pongyolább megfogalmazást, mondatszerkesztést alkalmaznak, feltételezhetően több a szóismétlés is. A beszélt nyelvi szöveg azonban a szupraszegmentális tényezőkkel, a hanghordozással, a hanglejtéssel, a hangsúllyal, a beszédtempóval, a dallammal többletinformációkat képes közölni az írott élettörténettel szemben. (Megjegyzem, az általam tanulmányozott írott nyelvi élettörténetek nem feltétlenül irodalmi igényel készültek, azonban egyes szövegek nyelvezete igényes, szinte már irodalmi műként is megállná a helyét, pl. Hatala István vagy Szabó Eszter élettörténete, míg pl. Idősb Bálint József élettörténete a nyelvhasználat tekintetében kevésbé igényes, kisebb mértékben tér el a beszélt nyelvi élettörténetekétől.)

Ochs a diskurzusok felosztását a tervezett és a tervezetlen kategóriák mentén végzi el, és a szöveg létrejöttének módját veszi ezáltal figyelembe. Ochs a következő kategóriákat állította fel, és az alábbi módon jellemezte őket (Ochs 1979; idézi Andó, 2006: 144):

Tervezetlen beszélt nyelvi diskurzus	Tervezett írott diskurzus
A gyermekkor korábbi szakaszában elsajátított morfoszintaktikai szerkezetek használata.	A gyermekkor későbbi szakaszában elsajátított komplex morfoszintaktikai szerkezetek használata.
A kijelentések közötti kapcsolat megértése az adott kontextus függvénye.	A kijelentések közötti kapcsolat megteremtése lexikalizált, formális, kohéziót biztosító eszközökkel.
A deiktikus elemek túlsúlya.	Határozott és határozatlan névelős formák túlsúlya.
Alárendelő mondatok kerülése.	Alárendelő mondatok használata.
A javító mechanizmusok túlsúlya.	Javító mechanizmusok hiánya.
Párhuzamosság, ismétlések (lexikai elemek, hasonló szintaktikai szerkezetek).	Kevesebb ismétlő, párhuzamos forma.
A narratív formákban az indító múlt idő után váltás jelenre.	Narratív diskurzus esetén múlt idejű elbeszélés.

8. táblázat – A diskurzusok felosztása és jellemzőik Ochs alapján

A fenti táblázatból világosan leolvasható, hogy Ochs a beszélt nyelvi diskurzusokat a tervezetlen, míg az írott diskurzusokat a tervezett kategóriába sorolja. A beszélt nyelvi és az írott diskurzus közötti fenti különbségek, jellemzők megfelelő kiindulópontot biztosítanak az írott és a beszélt nyelvi élettörténetek nyelvi jellemzőinek, különbségeinek vizsgálatára (amelyek közül néhányat a beszélt nyelvi narratívumok vizsgálata során már érintettem, pl. a deixis, a lexikai elemek ismétlése, a jelen és a múlt idő használata).

Nemcsak az autobiografikus narratíváknak jelent meg hatalmas mennyiségű szakirodalma, hanem a gender szempontú kutatások is megsokasodtak. Az előző fejezetben végzett elemzésben valamelyest már jelen van a genderszempont, de mindenképp jelentős eredmények szülehetnek e témában, hiszen a vajdasági korpuszok ilyen aspektusból nincsenek maradéktalanul feltérképezve.

A **nők** és a **férfiak** által elmesélt **élettörténetek** közötti különbségek végső soron visszavezethetők a nő és a férfi társadalomban betöltött eltérő szerepére. Ahogyan az ősidőktől kezdve a férfi szerepe a család fenntartása, az élelem biztosítása volt, illetve az esetleges harcokban, háborúkban való részvétel, a férfi jellemvonásainak kialakulásában ezek megőrződtek. Mindez a férfiélettörténetekben is lecsapódik olyan formában, hogy a férfiak nagy

hangsúlyt fektetnek a hivatásukkal, a szakmájukkal kapcsolatos történeteikre, valamint meghatározóak számukra a háborús történeteik, a harcokban való részvételük, viszontagságaik, az ott átélt események. Nem lehet egyöntetűen minden élettörténetet e szerint kategorizálni, de talán meghatározóbb a szociális, társadalmi aspektus mentén való történetmesélés. Niedermüller Péter (1988) megállapítása, mely szerint a férfiak saját maguk az élettörténeteik központi szereplői, és az idő linearitása bizonyul szövegszervező elvnek, az általam vizsgált néhány élettörténetben egyértelműen bizonyítást nyer. A férfi általában aktív szereplőként jelenik meg saját élettörténetében, illetve saját életének főszereplőjeként, úgy tűnik, olykor az élettörténeti események bemutatása közelebb áll a megélt élet valós kronológiájához.

Ezzel szemben a nők hagyományos társadalmi szerepe elsősorban az otthon tisztántartása, a család ellátása, a gyermekek nevelése stb. volt. A nők általában családcentrikusabbak, és élettörténeteikben gyakran előtérbe kerülnek a családtagjaik is, pl. férjük, gyermekeik, olykor ők maguk kissé háttérben maradva ezáltal. Séllei Nóra (2001: 31) írónők önéletrajzaival foglalkozó könyvében azt írja, Mary G. Mason XVII. és XVIII. századi angol női életrajzokat elemezve rámutat arra, hogy az én másokhoz való viszonyában ábrázolódik, s ez a női önéletírás paradigmája. A beszélt nyelvi élettörténetekben előfordul, hogy az elbeszélők saját élettörténetüknek nem egyedüli „főszereplők”. Néhány (beszélt nyelvi) női élettörténetben a férj is hangsúlyos szerepet kap. Kifejezettebbek az érzelmek: a nők általában nagyobb betekintést engednek érzelmi életükbe. (Ez elsősorban a beszélt nyelvi élettörténetekben jelenik meg, feltételezhetően a társalgási szituáció közvetlenségének köszönhetően is. Pl. id. Bálint József lánykérésének története (amelyben a párválasztás tekintetében erőteljesen megjelenik az édesanyának való megfelelés vágya, mely talán a matriarchális rend hatását tükrözi) részletesen narrativizálódik élettörténetében, azonban az érzelmek leírása háttérbe szorul, míg pl. Hatala István élettörténetében az érzelmek is nagyobb szerephez jutnak). Nem egy olyan élettörténetet olvashatunk azonban, amelyben kifejezetten fontossá válik, sőt az élettörténet vezérmotívumává lép elő a szakma iránti elhivatottság (a beszélt nyelvi narratívumok közül pl. Vera, 1935, Anna, 1937, Anna, 1946 stb., de ez hatja át Szabó Eszter írott nyelvi élettörténetét is stb.). Fontos különbség a férfi élettörténetekhez képest, hogy a női élettörténeteket asszociativitás jellemzi, amely jelen történetekben is megfigyelhető, sőt ezen túlmenően, ahogyan már korábban említettem, valószínűleg részben annak

következményeként, hogy interjúszituációban készültek, sokszor tematikusság, témakörök szerinti elrendeződés is jellemzi, olykor megbontva a kronologikusságot. A vizsgált írott élettörténetekben – úgy tűnik – az interjúszituációban létrejött beszélt nyelvi női élettörténetekhez képest az események kronologikus rendben való bemutatása nagyobb szerepet kap, de a nőkre fokozottabban jellemző asszociációs készség, a történetek tematikus szálon való felfűzése itt is megnyilvánul szövegszervező erőként, pl. Szabó Eszter élettörténetében a fejezetek egy-egy témakört, időszakot ölelnek fel, időrendben halad, de a tematikus szál is érvényesül, nem a kronológia a mérvadó, az emlékek sorjázása a szigorú kronológiával ellentétben asszociatív alapon történik (pl. a gyermekkori emlékek felidézésénél, vagy pl. a 11. fejezetben visszatér egyetemi éveire), de zömében az írott nyelvi élettörténetekre is ez jellemző, míg pl. Müller Teréz élettörténetében az asszociációs alapon való szövegszerveződés kevésbé dominál. E téma azonban további kutatást igényel, amelyhez egyben nagyobb korpusz vizsgálata szükséges.

A nemi szerepekre, az adott nem helyzetére való reflektálás, úgy tűnik, kevésbé van jelen a férfi elbeszélők élettörténeti narratívájában, ami szintén érdekes kutatási területnek bizonyul.

További vizsgálatok végezhetők azzal kapcsolatban is, milyen eltérések tapasztalhatók az én bemutatását, a nyelvi kifejezőeszközök (pl. a személyes névmás használata, a nők és a férfiak szövegeire jellemző nyelvi szerkezetek, amelyeket a feminista diskurzus kutatók kiemelten kutatnak) használatát stb. illetően, van-e különbség az élettörténeti szövegek koherenssége között, a traumatikus emlékek textualizálása terén, az identitásépítés, a stílus, a nézőpontszerkezet stb. tekintetében.

Estelle C. Jelinek (idézi Séllei, 2001: 32) arra a következtetésre jutott, hogy a nők önéletrajzi írásai nem tükrözik olyan módon a történelmi eseményeket, mint a férfiak önéletrajzai – ez megfigyelhető a beszélt nyelvi élettörténetekben is (l. a 3.2.2. fejezetet). Továbbá a férfi önéletrajzi narratívák valamilyen fontos cél felé haladnak, ez pedig koherenssé teszi az önéletrajzot, ezzel szemben a női önéletrajzok diffúzak, általában nem kronologikusak (ezt a beszélt nyelvi női élettörténetek is alátámasztják), nem haladnak egy bizonyos irányba, ami pedig a nők életének többdimenzióságát tükrözi, s ami által a narratíva fragmentálttá válik.

A fent említett pontok csak potenciális iránymutatóként szolgálnak a vajdasági magyar beszélt nyelvi női élettörténetek és általában az élettörténetek további kutatása terén, de számos más tematika is érdeklődésre tarthat számot.

10. KÖVETKEZTETÉS ÉS ZÁRSZÓ

A kutatás célja a **beszélt nyelvi élettörténetek** néhány **szövegteni jellemzőjének** feltárása volt vajdasági magyar női élettörténetek alapján, elsősorban kognitív-funkcionális szempontokat figyelembe véve.

Mivel az egyes fejezetek végén már helyet kapott az adott témával kapcsolatos vizsgálat összegzése, illetve a levont következtetések, itt a kutatás eredményeinek csupán néhány fontosabb tételét emelem ki, kitérve a hipotézisek igaz vagy hamis voltaira.

Az élettörténeti narráció a múltbeli események szubjektív módon való bemutatása, hiszen az egyén élettörténetét a narrátor szemüvegén keresztül látjuk. Az élettörténeti narratíva nemcsak az egyén életeseményeinek sorából áll össze, az élettörténet történelmi és társadalmi események, szociális körülmények hálójában mesélődik el, gondolatkifejtő részekkel, reflexiókkal gazdagítva.

A kognitív tudományok egyik alaptétele, hogy tudásunk **ismeretmintázatok, tudásstruktúrák** alapján tárolódik. Ez a tudás a szövegszerkesztés során is érvényesül, ami azt jelenti, hogy a különböző szövegek (szövegtípusok) létrehozását is kognitív sémák befolyásolják.

Az elemzés alapján az egyes élettörténetekben újra megjelenő elemekből arra következtethetünk, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek is **kognitív sémák** alapján szerveződnek. A beszélt nyelvi élettörténetek szövegszerveződésének vizsgálatára, a mögöttük meghúzódó ismeretmintázat, tudás feltérképezésére a bemutatott modellek közül a **forгатókönyv-elmélet** bizonyult a legalkalmasabbnak, de az élettörténetek terjedelmessége és dialogikus formája miatt is ez az elmélet mutatkozik a legjobban alkalmazhatónak. Ez a modell a szöveget, a történetet nem kifejezetten műfaji szempontból közelíti meg, sokkal inkább ismeretelméleti szempontokat érvényesít, ami az élettörténetek esetében előnyösnek bizonyul, hiszen az élettörténeti szöveg komplexitása (a történetek történetbe ágyazódása, a nem szigorúan a történet részét képező szövegek stb.) miatt nehezebben elemezhető egy klasszikus történetmodell alapján. A hipotézis, mely szerint **a beszélt nyelvi élettörténetek sémák alapján szerveződnek**, igazolódott. Az alhipotézis, amely arra vonatkozott, hogy az élettörténetek tartalmaznak olyan elemeket, amelyek minden élettörténet részét képezik, illetve bizonyos élettörténetek eltérnek a sémától,

csak részben tekinthető igaznak, ugyanis az élettörténeti narratívák olyannyira sokszínűek, hogy nem egy szigorúan vett séma szerint szerveződnek, és némelyek eltérnek ettől, hanem sokkal inkább beszélhetünk **domináns elemekről**, amelyek szinte minden élettörténetben megjelennek a szövegek vázát képezve (de akár el is maradhat egy-egy elem, ez nem gátolja a szöveg élettörténeté szerveződését, illetve e szövegtípus felismerését), s amelyek számtalan más, az egyén életében jelentős, érdekes, egyedi történettel, eseménnyel, az egyén világról alkotott véleményével, reflexióival stb. egészülhetnek ki, vagyis az élettörténeti narratívára vonatkozó tudásunk alapján **fakultatív elemek** is az élettörténet részét képezhetik, de megjelenésük nem kötelező érvényű, és igen változatosak lehetnek. A forgatókönyv sémajellege ellenére elemei kifejezetten szubjektív módon realizálódnak, vagyis a forgatókönyv csak keretként szolgál a szövegalkotáshoz, illetve a -megértéshez. A komplex struktúrává épülő forgatókönyv egyben a szöveg-összefüggőség hordozója is.

További vizsgálatok végezhetőek az élettörténeti forgatókönyv típusainak feltárására vonatkozóan, amelyhez nagyobb korpusz elemzése szükséges, illetve az alforgatókönyveket illetően, amelyek tovább gazdagítanák az élettörténetek mögött meghúzódó tudásstruktúrával kapcsolatos ismereteinket.

Az élettörténeti forgatókönyvek mellett e narratívumok formálódását az emlékezetkutatás által bizonyítottan szintén sémák által működő **emlékezés** is befolyásolja. Az élettörténetek kezdete a kisgyermekkor amnézia miatt inkább a családtagok, az életkörülmények bemutatásával kezdődik, majd lassanként megjelennek az – olykor idealizált, olykor pedig még negatívabb fényben feltűnő – gyermekkor emlékei. Életünk fontos (sorsfordító) eseményeit több alkalommal is megemlíthetjük, vagy utalhatunk rá. A történetmesélők a traumatikus élményeiket általában nem tárják részletesen a nyilvánosság elé, inkább csak megemlítik. Az élettörténetben megjelennek annak a társadalomnak a lenyomatai, amelyben az egyén él, vagyis egy egyén élettörténete az adott történelmi kor egy aspektusát jeleníti meg az egyén nézőpontjából láttatva, tehát az élettörténetek személyes/szubjektív kordokumentumként is olvashatók, miközben a történelmi eseményekre való visszaemlékezés során gyakran egy-egy, a történet szempontjából lényegtelen elem válik emlékszervezővé. A szöveg alakulását tehát a visszaemlékezés, az önéletrajzi emlékezet (mely szubjektív voltánál fogva szelektív) is befolyásolja, az emlékek történeté formálódása által.

Az élettörténetek elbeszélője **E/1. személyben** meséli el életútját, saját, személyes nézőpontjából mutatva be, olykor pedig tetten érhető az élettörténetek mindentudó elbeszélője is, de ez nem minden élettörténetre jellemző, illetve nem beszélhetünk teljesen mindentudó elbeszélőről. Az erre vonatkozó hipotézis tehát részben bizonyult igaznak. A narrátor rálátva élettörténetére **visszatekintő pozícióból** beszél, de nem jellemző, hogy a magas érzelmi töltöttségű eseményeket újra átélne. A feltevésnek tehát csak az első megállapítása igazolódott.

A beszélt nyelvi élettörténetek nézőpontjának jelölését a deiktikus nyelvi elemek segítségével próbáltam elemezni. Ez a hipotézisekben meghatározottak mellett további eredményeket hozott a vizsgálat során. A deixis nemcsak a dialógusokban (vö. Boronkai, 2008), hanem a beszélt nyelvi élettörténetekben is **jelöli a nézőpontot**, illetve a nézőpontszerkezetet és a **nézőponton belüli kiindulópont-változást**, vagyis hipotézisem igaznak bizonyult. A szövegek referenciális központja explicit, az E/1. személyű narrátor, a megnyilatkozó legtöbbször megegyezik a tudatosság szubjektumával. A semleges kiindulópont gyakran nem az elbeszélő 'én', hanem áttevődik az elbeszélt 'én'-re. E szövegeket az egyenes beszéd jellemzi, de a narrátor olykor a függő beszédet is alkalmazza, amely nézőpontváltással jár együtt. A nézőpont, illetve variációi jelölésének a személydeixisek közül leggyakoribb nyelvi kifejezőeszközei az igei személyragok, míg a személyes névmások és a birtokos személyjelek ritkábban fordulnak elő. A deixis a beszélt nyelvi élettörténetek esetében is szerepet játszik a hely- és időviszonyok kijelölésében, ezáltal pedig utal a nézőpontra is. A tér- és időjelölés, illetve annak értelmezése, a személyjelöléshez hasonlóan, a beszélő nézőpontjából történik. Annak ellenére azonban, hogy a beszélt nyelvi szövegek egyik leggyakoribb eleme a deixis, az élettörténeti szövegekben a tér- és időjelölésben valamelyest háttérbe szorulnak, és narratív szövegről lévén szó a tér-idő rendszer meghatározása gyakran teljes fogalmi jelentésű szavakkal történik. A vizsgált élettörténetekben a deiktikus elemek gyakran korreferenciát is képeznek egyben, sőt több esetben deiktikus színezetük háttérbe is szorul.

Az élettörténetekben két idősík jelenik meg: az elbeszélés jelene és az elbeszélt múlt. Az események elmesélése többnyire **múlt időben** történik, a **jelen idő** használata a jelen történéseinek elmondásakor, jellemző tulajdonságok, a világról alkotott gondolatok bemutatásakor, véleménynyilvánításakor stb. jelentkezik. A kiemelkedő, fontos események elbeszélése során a jelen idő használata nem jellemző (csak ritkán, általában egy esemény,

történet néhány pillanatát idézi fel egy-egy elbeszélő jelen időben). Az erre vonatkozó hipotézis első része tehát beigazolódott, a második azonban nem.

Az időszerkezet vizsgálata során kísérletet tettem a **Bull-féle modell** alkalmazására, amely alkalmas a beszédidő és az eseményidő ábrázolására, illetve az élettörténetekben kiemelt szerepe van a felidézett események tengelyének. E vizsgálat során is további eredmények születtek. A történet időléptéke, az időben való előre- és visszaugrások az élettörténet menetében a modell által javasolt ábrázolási móddal nem jutnak megfelelően kifejezésre. A modell tehát nem alkalmas maradéktalanul a hosszabb terjedelmű élettörténeti szövegek időszerkezetének bemutatására, illetve kiegészítő elemzések szükségesek.

Az élettörténetekben ún. **élettörténeti kronológia** érvényesül. A következő hipotézis is fenntartható, mely szerint a női élettörténetek a viszonylagos kronologikusság mellett **tematikus-asszociatív szerveződést** mutatnak. Az élettörténeti narratíva elsősorban tematikus szálon szerveződik, az események temporális elrendezése csak másodlagos. Ez részben annak köszönhető, hogy a szövegek interjúhelyzetben születtek, és félig irányított narrációról van szó. A történetmondás során a kronologikusság mellett előre- és visszaugrásokat is tapasztalunk az időben. További kutatásra tarthat számot annak vizsgálata, csökken-e, és ha igen, milyen mértékben, a tematikus-asszociatív jelleg a nem interjúhelyzetben születő női élettörténetekben.

Az élettörténetek térszerkezete, térvizonyai a szöveg előrehaladtával folyamatosan alakulnak, változnak, hogy végezetül kirajzolódhasson a narrátor saját önéletrajzi emléktérképe. Az idő és a tér (illetve az idő és a tér kapcsán történő emlékfelidezés) az élettörténeti szöveg szerveződését is segíti. A térszerkezet elemzése kapcsán a tér jelölését szolgáló nyelvi eszközökre is kitértem. Az elemzés alátámasztja, hogy az idő, a tér és a nézőpont egyes nyelvi kifejezőeszközei egyben az origót, a beszélő kiindulópontját is jelzik (vö. Tolcsvai Nagy, 2001; Boronkai, 2008 stb.).

A következő fejezetben a lexikai ismétlésmodell segítségével és a korreferenciarelációk elemzésével vizsgáltam az élettörténetek szöveg-összefüggőségét.

A **lexikai ismétléseknek** az élettörténeti narratívában a kohezivitás, s ezáltal a koherencia kialakításában betöltött szerepét a Károly Krisztina által módosított, Hoey-féle modell alapján vizsgáltam. Az elemzés eredményeként megállapítható, hogy a **lexikai egységek** (különböző típusú) **ismétlése** viszonylag erős kapcsolatot teremt a mondatok között, biztosítja a szövegek

kohezivítését, sőt az ismétlésmintázatok és a szövegminőség között is kapcsolat mutatható ki, tehát az erre vonatkozó feltevés igazolódott (vö. Károly, 2011 angol nyelven végzett kutatásaival). Az ismétlésmátrix vizualizálja egy adott mondat más mondatokkal való kapcsolatát, vagyis kirajzolódik a lexikai ismétlés szövegszervező funkciója. A kapcsolatok számának növekedése összefüggést mutat a szöveg koherenciájával és többnyire információtartalmával is. Önmagában a modell nem feltétlenül bizonyul kellően érzékenynek a kisebb-nagyobb koherenciaváltozások feltárására, de felhasználhatónak látszik, elsősorban az ismétlésmátrix révén, a koherens és inkoherens szövegek elkülönítésére. Jelen korpuszban a traumatikus eseményeket elbeszélő szövegrészekben nem feltétlenül érezhető koherenciagyengülés, meg kell azonban jegyezni, hogy az elemzett élettörténetek nem bizonyulnak maradéktalanul alkalmasnak ennek vizsgálatára (l. bővebben a 3. és a 6. fejezetet).

Ahogy általában a kohéziót, koherenciát elemző modellek többsége, úgy a Hoey-féle módosított modell hosszabb terjedelmű szövegeken való alkalmazása is igen bonyolulttá válhat. Ezenkívül elbeszélő szövegtípusok esetén a lexikai ismétlések száma és típusai mögött a történet lényeges elemei nem feltétlenül jutnak kifejezésre. Fontos megállapítás, hogy a modell nem univerzális, a magyar nyelvű szövegek elemzéséhez a modellt a magyar nyelvhez kell igazítani.

A fejezet folytatásában a korreferenciális elemek típusait és azoknak a beszélt nyelvi élettörténetekben a szövegösszefüggés megteremtésében játszott szerepét vizsgáltam. Megállapítható, hogy a sematikus fogalommal kifejezett korreferencia gyakoribb, mint a fogalmi korreferencia, hiszen az élettörténet mesélése során gyakran csak névmásokkal, igei személyragokkal, birtokos személyjelekkel utalunk egy-egy fogalomra. A legjellemzőbb az anaforikus korreferencia, valamint a $\emptyset + INFL$. A következő feltevést, mely szerint a **szövegösszefüggés** létrehozásában jelentős szerep jut a **korreferenciális elemeknek**, igaznak tekinthetjük. A korreferencia és a nézőpont között szoros összefüggés áll fenn: a korreferenciális elemek megjelölik a beszélő nézőpontját, illetve az elbeszélő ént (vö. Boronkai, 2008 dialógusokon végzett eredményeivel), ezáltal is hozzájárulva a szöveg-összefüggőség létrehozásához. A korreferenciamátrix képet ad arról, hogy a korreferenciális elemek nagyban hozzájárulnak a szöveg-összefüggőség létrehozásához, ezenkívül áttekinthetővé teszi a mondatok tartalmi kapcsolódását, a szöveg tematikájának alakulását, és nem utolsósorban

összesíti a korreferens elemeket, típusait, kimutatja a legfontosabb indexált kifejezéseket, korreferencialánccá való szerveződésüket.

Összehasonlítva a két modellt megállapítható, hogy az ismétlésmátrix és a korreferenciamátrix igen nagy hasonlóságot mutat a szöveg szerveződésében meghatározó fogalmak tekintetében. A lexikai ismétlésmodell nagy hiányossága, hogy nem emeli ki az elbeszélő én szerepét, amely kiemelkedő jelentőségű az élettörténeti narratívákban, hiszen az elemzésben csak a lexikai elemek kaptak helyet, a grammatikai elemek nem. A lexikai ismétlésmodell tehát alkalmas annak kimutatására, hogy mely lexikai egységek játszanak fontos szerepet a szövegösszefüggés létrehozásában, de a minél komplexebb kép kialakítása érdekében a grammatikai elemeket is az elemzés tárgyának kell tekintenie (megjegyzem, van olyan lexikai modell, amelyik ezt meg is teszi). A dolgozatban alkalmazott korreferenciaelemzés egyik hátránya, hogy pl. egyes távolabbi szinonimák vagy a parafrázisok között nem mindig mutatja ki a kapcsolatot.

Ahogy a fentiek is alátámasztják, a hipotézisekbe foglaltak mellett számtalan fontos kutatási részeredmény is született. A kohézió és a koherencia, illetve a szövegösszefüggés vizsgálatához a mikroszintű elemzéseken túl feltehetően további eredményeket szolgáltatnának a mezo- és makroszintű elemzések (pl. tematikus progresszió).

Beigazolódott az a feltevés, mely szerint a beszélt nyelvi élettörténetekben leginkább a **társalgási stílus** érvényesül, azonban egyes jellemzői egyáltalán nem, vagy kevésbé vannak jelen, ez további kutatást igényel. Emellett a társalgási stílust az elbeszélő, a bizalmas stílus, a tényszerű, választékos kifejezésmód stb. színezi, és gyakran megjelenik a kidolgozott narratíva is. Mindez valamelyest függ az egyén stílusától, illetve pl. a tényszerű közlésmód (a társalgási stílussal ötvözve) többnyire az élettörténetek kezdetén jelentkezik, egyéntől függően, az elbeszélő stílus elemei a gyermekkori emlékek, a háborús események, életkörülmények stb. felidézésekor.

A hipotézis, mely szerint az élettörténetek elsődleges célja **az egyén életének bemutatása, önmaga prezentálása**, igazolódik. Emellett azonban tükröződnek a szövegekből az egyén, illetve a XX. században élő nők világlátási mintázatai, a férjhez, a családhoz, illetve más személyekhez való viszonyuk is, kibonakozik a nők társadalmi helyzete. A beszélgetőpartner kérdései alapján célként jelölhetjük meg azt, hogyan jelennek meg, illetve hogyan hatottak a

történelmi események, a különböző társadalmi jelenségek az egyén életére, illetve a cél lehet adatgyűjtés az egyes élettörténetekből a történelmi, társadalmi stb. eseményeket illetően, vagyis kordokumentumként is olvashatók, forrásanyagként szolgálhatnak. Az én-prezentáció során tetten érhető a pozitív homlokzat megteremtésének szándéka. Az én-prezentálásnak számtalan tudatos és kevésbé tudatos eszköze van, amelyek további kutatást igényelnek. Ezenkívül az élettörténeteknek fontos szerepe lehet a társadalmi szerepek, így a női szerepek továbbörökítésében is. A beszélt nyelvi élettörténetek bővelkednek olyan szövegekben, amelyekben a férfi–női szerepkörök hagyományos megoszlásával találkozunk, de a hagyományos női szerepekből kilépő vagy kilépni vágyó nők élettörténetei is megtalálhatók a kötet lapjain.

Az élettörténeti narratívákban szemtanúi lehetünk az egyén identitásalakulásainak, az új identitások megtalálásának. A családi és intézményes keretek között zajló szocializáció, az egyén életében bekövetkező történések, változások, a megélt események, a társadalom stb. kihatnak az identitás alakulására. Az élettörténet elmesélése pedig magában az egyénben is erősíti önidentitását. Egy-egy egyén élettörténeti narrációjában különböző identitások tükröződhetnek (pl. nemi, vallási, etnikai, hivatásbeli, családi identitás), amelyek az élettörténetek kulcsfontosságú elemét képezik. A narratív identitáselméletet elfogadva az élettörténetek tehát minden bizonnyal hozzájárulnak az egyén **identitásának fenntartásához, megerősítéséhez**, vagyis ez a hipotézis is igaznak minősíthető.

Mivel a dolgozat korpuszát a beszélt nyelvi női élettörténetek képezték, kitekintés keretében felvázoltam a női és a férfi-élettörténetek, valamint az írott és a beszélt nyelvi élettörténetek közötti néhány különbséget, e téma komplexitása révén azonban további kutatások tárházát öleli még fel.

Végezetül megállapítható, hogy a kognitív funkcionális szemlélet eredményesnek bizonyult a beszélt nyelvi élettörténetek leírásában.

Ahogy az élettörténetek folyamatosan továbbíródnak, újraíródnak, úgy a beszélt nyelvi élettörténeti narratívák is állandóan „továbbmesélődnek”, az önértelmezés változásának köszönhetően pedig „újramesélődnek”.

Az élettörténetekben olyan emlékek, hagyományok, értékek őrződnek meg, amelyek nemcsak az egyén vagy családja, hanem a vajdasági magyarság szempontjából is fontosak, a vajdasági hagyomány, emlékezet továbbépítői.

Kiadások

Beszélt nyelvi élettörténetek

Savić, S.–Mitro, V. (szerk.) (2006). *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.

Írott nyelvi élettörténetek

Idősb Bálint J. (2010). *Imádkozzál és dolgozzál*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Hatala I. (2009). *Akadályfutás*. Mátészalka: Biró Family Nyomda és Kereskedelmi Kft.

Müller T. (2011). *Igaz történet*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Szabó E. (2010). *A barázdák mellől a katedrára*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Irodalom

Albertné Herbszt M. (1992). A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In: Petőfi S. J.–Békési I.–Vass L. (szerk.) (1992). *Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*. Szeged: JGYTF Kiadó. 9–18.

Andó É. (2003). Beszélt nyelvi narratívumok szerkezeti összetevőinek és beszédtempójának összefüggése. In: Tóth Sz. (szerk.) (2003). *Nyelvek és kultúrák találkozása. A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 96–103.

Andó É. (2006). A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2006). *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 113–156.

Andó É. (2010). A történetmondás kulturális szerepéről – „Mesélj arról, mi a szép, mi a baj...”. *XXI. század. Tudományos Közlemények*, 24. URL: http://epa.oszk.hu/02000/02051/00014/pdf/EPA02051_Tudomanyos_Kozlomenyek_24_055-064.pdf (2018. nov. 20.)

Andó É. (2011). Szavak, szimbólumok, narratívák – manipulált kollektív emlékezet és emlékezéspolitika. *XXI. század. Tudományos Közlemények*, 25. 105–114. URL: http://epa.oszk.hu/02000/02051/00015/pdf/EPA02051_Tudomanyos_Kozlomenyek_25_105-114.pdf (2018. nov. 20.)

Andor J.–Benkes Zs.–Bókay A. (szerk.) (2002). *Szöveg az egész világ*. Petőfi S. János 70. születésnapjára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Bahtyin, M. (1953/1988). A beszéd műfajai. In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.) (1988). *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.

Balázs J. (1985). *A szöveg*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Bañcerowski J. (1999). A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr*, 123. 78–87.

Bartha Cs.–Hámori Á. (2010). Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr*, 134/3. 298–321.

Bartlett, F. (1932/1985). *Az emlékezés (kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány)*. Budapest: Gondolat.

Beaugrande, R. de–Dressler, W. (1981/2000). *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.

Békési I. (1986). *A gondolkodás grammatikája*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Bencze L. (1993). Deixis és referencia. Kisenciklopédia dióhéjban. In: Kozocsa S. G. (szerk.) (1993). *Emlékkönyv Fábán Pál 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE. 41–49.

Boda I. K.–Porkoláb J. (2008). A foratókönyv helye a tudásfajták rendszerében. In: Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.) (2008). *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák. Officina Textologica 10*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–24.

Bodor P. (1997). A lélek mint diskurzus. *Replika*, 25. 135–140.

Boronkai D. (2008). *A dialógus szövegtani jellemzői drámai művek és beszélt nyelvi társalgások alapján*. Doktori disszertáció, kézirat. URL: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/boronkaidora/diss.pdf> (2019. jan. 18.)

Boronkai D. (2009). *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum Kiadó.

Boronkai D. (2013). A beszélőváltások és a szociokulturális tényezők összefüggései társalgási szövegekben. *Magyar Nyelvőr*, 137. 88–107.

Brown, G.–Yule, G. (1983). *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brown, P.–Levinson, S. (2008). Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Budapest: Typotex. 37–118.

Bühler, K. (1934). *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.

Bruner, J. (1986). *Actual Minds and Possible Worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bruner, J. (1990). *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cixous, H. (1997). A medúza nevetése. In: Kis Attila A. (szerk.) (1997). *Testes könyv II*. Szeged: Ictus/JATE Kiadó. 357–380. URL: www.scribd.com/document/279747045/Helene-Cixous-A-meduza-nevetese (2018. nov. 20.)

Csatár P.–Haase Zs. (2011). Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi E. (szerk.) (2011). *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. (Petőfi S. János 80. születésnapjára.) Officina Textologica 16*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. URL: <http://mnytud.arts.unideb.hu/ot/16/08csatarpeterhaasezsofia57-80.pdf> (2019. szept. 28.)

De Bie–Kerékjártó Á. (2004). Fogalmi sémák és szövegösszefüggés Kosztolányi Dezső Omelette á Woburn című elbeszélésében. In: Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.) (2004). *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák. Officina Textologica 10*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 52–70.

Dijk, T. van (1980). *Macrostructures. An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.

Dijk, T. van–Kintsch, W. (1983). *Strategies of discourse comprehension*. London and New York: Academic Press.

Dijk, T. van–Kintsch, W. (1983/2008). A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai I*. Budapest: Typotex. 37–60.

Dobi E.–Petőfi S. J., szerk. (2000): *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Officina Textologica 4*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Dobi E. (2008). A foratókönyv-elemzés mint lehetséges támpont a szövegek tipológiájához. In: Dobi E. (szerk.) (2008). *A foratókönyv mint dinamikus szövegszervező erő. Officina Textologica 14*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 25–36.

Dobi E., szerk. (2011): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés). Officina Textologica 16*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Dobi E., szerk. (2012): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. (Diskusszió). Officina Textologica 17*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Dobos I. (2006). Önmagunk megalkotása önéletrajzi fikciókban. *Alföld*, 3. 66–75.

Duranti, A. (1985/2008). A beszéd szociokulturális dimenziói. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai I*. Budapest: Typotex. 205–238.

Ehmann B. (2002). *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Ehmann B. (2003). Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője. *Magyar Tudomány, I*. URL: www.matud.iif.hu/03jan/ehmann.html (2016. nov. 15.)

Eőry V. (2006). A szöveg időszerkezete mint szövegtipológiai jellemző. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2006). *Szöveg és típus*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 233–257.

Eőry V. (2008). Az időgrammatika és a szövegidő: az idő-határozószók a szövegben. In: Tátrai Sz.–Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2008). *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 185–191.

Értelmező szótár+ (2007). Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok. I–II. kötet. Főszerk. Eöry V. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Farkas Zs. (2008). A személyjelölés lehetőségei Márai *Egy polgár vallomásai* című művében. *Első század*, 2. 167–204. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01639/00005/pdf/elsoszasad_2008_2_167-204.pdf. (2016. nov. 8.)

Fehér E. (2000). *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Nyelvtudományi értekezések, 147. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fillmore, Ch. J. (1985/2008). A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai I*. Budapest: Typotex. 103–128.

Gadamer, H. G. (1986). Szöveg és interpretáció. In: Bacsó B. (szerk.) (1986). *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó. 17–41.

Gal, S. (1991/2001). Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései. *Replika*, 45–46. 163–189.

Genette, G. (1996). Az elbeszélő diszkurzus. In: Thomka Beáta (szerk.) (1996). *Az irodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor–JPTE.

Goffman, E. (2008). A homlokzatról. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Budapest: Typotex. 3–30.

Goldberg, J. (1983/2008). Egy lépés a beszélgetés koherenciájának leírása felé. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai I*. Budapest: Typotex. 129–148.

Gósy M. (1998). A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr*, 122. 3–15.

Gósy M. (2002). A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr*, 126. 115–129.

Gósy M. (2005a). *Pszicholingvisztika*. Corvina, Bp.

Gósy M. (2005b). Beszédészlelés: folyamatok, stratégiák, modellek. *Modern Nyelvoktatás*, 11. 3–13.

Grice, H. P. (1975/2001). A társalgás logikája. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.) (2001). *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–227.

- Halbwachs, M. (1925/1971): Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zs. (szerk.) (1971). *A francia szociológia ma*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 124–132.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hámori Á. (2006). A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2006). *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 157–181.
- Harré, R. (1997). Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom. *Replika*, 25. 141–152.
- Hasan, R. (1984). Coherence and cohesive harmony. In: Flood, J. (szerk.) (1984). *Understanding reading comprehension*. Delaware: International Reading Association. 181–219.
- Hegedűs R. (2019). *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hoey, M. (1991). *Patterns of Lexis in Text*. Oxford: Oxford University Press.
- Hymes, D. (1974/2001). A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Cs.–Siklaci I.–Terestyéni T. (szerk.) (2001). *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris. 458–495.
- Hymes, D. (1977). Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Ö. (szerk.) (1977). *Kommunikáció*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 333–413.
- Irigaray, L. (1998). A női beszédmód és a férfi beszédmód. In: Drozdik O. (szerk.) (1998): *Sétáló agyak. Kortárs feminista diskurzus*. Budapest: Kijárat Kiadó. 61–70.
- Iványi Zs. (2000). A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények*, 1. 52–64.
- Iványi Zs. (2001): A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr*, 125. 74–93.
- Iványi Zs. (2002). A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi beszélgetésekben. Konverzációelemzési és kognitív nyelvészeti kutatások egybevetése. *Nyelvtudományi Közlemények*, 99. 281–304. URL: <http://www.nytud.hu/nyk/99/ivanyi99.pdf> (2019. jan. 20.)
- Károly K. (2011). *Szöveg, koherencia, kohézió. Szövegtipológiai és retorikai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kárpáti E. (2006). *A szöveg fogalma*. Budapest: Typotex.

Keszler B. (1983). Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz E.–Szathmáry I. (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 164–202.

Keszler B.–Tátrai Sz. (szerk.) (2008). *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Kertész A. (2000). A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr*, 124. 209–225.

Kiefer F. (1992a). Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.) (1992). *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 797–886.

Kiefer F. (1992b). A szöveg időszerkezetéről. In: Petőfi S. J.–Békési I. (szerk.) (1992). *Szemiotikai szövegtan 4*. Szeged: JGYTF Kiadó. 40–55.

Kiefer F. (1994). A mondat időbeli szerkezete. *Magyar Nyelv*, 3. 264–275.

Kintsch, W. (1977). *Memory and cognition*. New York: Wiley.

Kintsch, W.–Dijk, T. van (1978). Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review*, 85. 363–394.

Kiss J. (1995). *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kónya A.–Törő T. (1992). Emlékezés kiemelkedő személyes élményekre: az önéletrajzi emlékek „vaku”-pillanatai. *Pszichológia*, 12. 311–327.

Kónya A. (1998). A személyes emlékek társas természetűe. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6. 545–558.

Kónya A. (2001). Személyes múlt és történelem: memoárok. In: Pléh Cs.–László J.–Oláh A. (szerk.) (2001). *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 286–293. URL: <http://zachor.hu/cikkek/szemelyes-mult-es-tortenelem-memoarok> (2018. nov. 22.)

Kövecses Z. (2005). *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.

Kövecses Z.–Benczes R. (2010). *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Labov, W.–Fanshel, D. (1977/2008). Átfogó beszédelemzés. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai I*. Budapest: Typotex. 61–102.

Labov, W.–Waletzky, J. (1967). Narrative Analyses. Oral versions of Personal Experience. In: Helm, J. (szerk.) (1967). *Essays on the verbal and visual arts*. American Ethnological Society University of Washington Press. 12–44.

Labov, W. (1981). *Speech actions and reactions in personal narrative. Analyzing Discourse: Text and Talk*. Washington DC: Georgetown University Press.

Laczkó K. (2008). A mutató névmási deixisről. In: Tolcsvai Nagy G.–Ladányi M. (szerk.) (2008). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 306–347.

Ladányi M.–Tolcsvai Nagy G. (2008). *Funkcionális nyelvészet*. In: Tolcsvai Nagy G.–Ladányi M. (szerk.) (2008). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.

Laki B. (2007). A beszédelemzés szempontjai és modelljei. Diplomadolgozat. Kézirat.

Laki B. (2011). Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének vizsgálata kognitív és funkcionális szempontok alapján. *Hungarológiai Közlemények*, 1. 155–169.

Laki B. (2012a). Önéletrajzi emlékezet és időszerkezet az élettörténetekben. *Hungarológiai Közlemények*, 3. 42–62.

Laki B. (2012b). Beszélt nyelvi élettörténetek szövegtani vizsgálata. *Hungarológiai Közlemények*, 1. 61–68.

Laki B. (2014a). Deiktikus nyelvi elemek a beszélt nyelvi élettörténetekben. *Hungarológiai Közlemények*, 3. 171–186.

Laki B. (2014b). Koherencia, lexikai kohézió és ismétlés a beszélt nyelvi élettörténetekben. In: Berényi J. (szerk.) (2014). *Tudástérkép. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2014. Konferenciakötet*. Újvidék: Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács. 299–312.

Laki B. (2018): A beszélt nyelvi élettörténetek foratókönyve. *Hungarológiai Közlemények*, 2. 85–98.

Lakoff, G.–Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lakoff, G. (1987). *Women, fire and dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.

Langacker, R. W. (1987). *Foundation of Cognitive Grammar*. Volume I. California: Stanford.

Langacker, R. W. (1991). *Foundation of Cognitive Grammar*. Volume II. California: Stanford.

Langacker, R. W. (2008): *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: University Press.

László J. (1998). *Szerep, forgatókönyv, narratívum*. Budapest: Scientia Humana.

László J. (1999). *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest: Scientia Humana/Kairosz.

László J. (2005). *A történetek tudománya: bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest: ÚMK.

László J.–Péley B. (2005). Az identitásfejlődés vizsgálata élettörténeti epizódok narratív pszichológiai tartalomelemzésével. In: Gervain J.–Kovács K.–Lukács Á.–Racsmány M. (szerk.) (2005). *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 250–274.

Lejeune, Ph. (2003). *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest: L'Harmattan.

Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Magyar értelmező kéziszótár (1989). I–II. kötet. Szerk.: Juhász J.–Szőke I.–O. Nagy G.–Kovalovszky M. Budapest: Akadémiai Kiadó. I–II. kötet.

McAdams, D. P. (1988/2001): *A történet jelentése az irodalomban és az életben. Narratív pszichológia*. In: László J.–Thomka B. (szerk.) (2001). *Narratívák 5*. Budapest: Kijarat Kiadó. 157–175.

Menyhért A. (2008). *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus-Ráció Kiadó.

Mitro, V. (2006). *Kisebbségi nők élettörténetei*. In: Svenka S.–Veronika M. (szerk.) (2006). *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.

Müller, R. A. (1991). *Der (un)teilbare Geist. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Neisser, U. (1984). *Megismerés és valóság*. Budapest: Gondolat.

Neisser, U. (1982/1993). Pillanatfelvételek vagy magaslati pontok? In: Kónya A. (szerk.) (1993). *Az emlékezet ökológiai megközelítése*. Budapest: Tankönyvkiadó. 449–456.

Nemesi A. L. (1997). Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelvőr*, 121. 490–496.

Nemesi A. L. (2000). Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv*, 96/4. 418–436.

Nemesi A. L. (2004). Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In: Ivaskó L. (szerk.) (2004). *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat.

Niedermüller P. (1988). Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 3–4. 376–389.

Nigro, G. – Neisser, U. (1983/1993). A személyes emlékek nézőpontjai. In: Kónya A. (szerk.) (1993). *Az emlékezet ökológiai megközelítése*. Budapest: Tankönyvkiadó. 483–502.

Pászka I. (2009). *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere.

Pataki F. (1997). Az önéletírás „dramaturgiája”: Az élettörténeti forgatókönyvek. *Pszichológia*, 17. 339–389.

Pataki F. (2001). *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.

Pete I. (1993). Az időviszonyok szemantikai rendszere. *Magyar Nyelv*, 89/4. 385–401.

Petőfi S. J. (1997). *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. In: Petőfi S. J. (szerk.) (1997). *Officina Textologica 1*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Petőfi S. J., szerk. (1998a): Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése). *Officina Textologica 2*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Petőfi S. J. (1998b): Koreferenciális elemek és koreferenciarelációk. In: Petőfi S. J. (szerk.) (1998). *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése)*. *Officina Textologica 2*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 15–31.

Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.) (2004). *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák)*. *Officina Textologica 10*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.) (2005). *A korreferencialitás poliglott vizsgálata*. *Officina Textologica 12*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Pléh Cs. (1986). *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Cs. (1996a): A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In: Pléh Csaba (szerk.) (1996). *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium. 9–34.

Pléh Cs. (1996b). Szociális modellek és a megismeréskutatás – spekulatív áttekintés. *Pszichológia*, 3. 209–235.

Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.) (2001). *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris.

Pólya T. (2004). *Miről informál az élettörténet narratív perspektívája?* In: László J.–Kállai J.–Bereczkei T. (szerk.) (2004). *A reprezentáció szintjei*. Budapest: Gondolat Kiadó. 341–355.

Prince, G. (1973). *A grammar of stories*. Hague: Mouton.

Rácz E.–Szathmári I. (szerk.) (1983). *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Ricoeur, P. (1990/2001). A narratív azonosság. In: Thomka B.–László J. (szerk.) (2001). *Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 15–27.

Rosch, E. (1977). Human Categorization. In: Warren, N. (szerk.) *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol 1. London: Academic Press. 1–49.

Rumelhart, D. (1975). Notes on a schema for stories. In: Bobrow, D.–Collins, A. (szerk.) *Representation and understanding: Studies in cognitive science*. New York: Academic Press. 211–236.

Sanders, J.–Spooren, W. (1997). Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, W. A.–Redeker, G.–Waugh, L. R. (szerk.) (1997). *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 85–112.

Sandig, B. (1986/1995). A német nyelv stílusztikája. Részletek. *Helikon*, 3. 306–333.

Savić, S.–Mitro, V. (szerk.) (2006). *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.

Schank, R. C.–Abelson, R. P. (1977). *Scripts, plans, goals, and understanding*. Hillsdale: Erlbaum.

Schank, R. C. (1999/2004). *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Budapest: Vince.

Schegloff, E. A. (1984/2001). A beszélgetés néhány kérdéséről és kétértelműségéről. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.) (2001). *Nyelv – kommunikáció – cselekvés I.* Budapest: Osiris. 436–457.

Schwarz, M. (1992). *Einführung in die Kognitive Linguistik.* Tübingen: Francke.

Séllei N. (2001). *Tükröm, tükröm: írók önéletrajzai a 20. század elejéről.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Síklaki I. (1980). *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások.* Budapest: MRT Tömegkommunikációs Központ.

Síklaki I. (1985). Kognitív történet-modellek. In: Bernáth Á.–Csúri K. (szerk.) (1985). *Az elbeszélés értelmezésének stratégiái. Studia Poetica 6.* Szeged. 10–39.

Síklaki I., szerk. (2008): *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II.* Budapest: Typotex.

Sperber, D.–Wilson, D. (1982/2008). Kölcsönös tudás és relevancia a megértés elméletében. In: Síklaki I. (szerk.) (2008). *A szóbeli befolyásolás alapjai I.* Budapest: Typotex. 171–194.

Szikszaíné Nagy I. (2004). *Leíró magyar szövegtan.* Budapest: Osiris Kiadó.

Szili K. (2000). A magyar időhatározók rendszere. *Magyar Nyelv*, 3. 272–281. URL: www.c3.hu/~magyarnyelv00-3/szili.htm. (2018. nov. 28.)

Szili K. (2007). Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr*, 131., 1–17. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1311/131101.pdf> (2016. nov. 20.)

Tátrai Sz. (2000). Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr*, 124. 226–238.

Tátrai Sz. (2002). *Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése.* Budapest: Argumentum Kiadó.

Tátrai Sz. (2003): Egy nem mindennapi elbeszélés. *Magyar Nyelvőr*, 127. 389–406.

Tátrai Sz. (2005). A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In: Kertész A.–Pelyvás P. (szerk.) (2005). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.

Tátrai Sz. (2006). A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2006). *Szöveg és típus.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 211–232.

Tátrai Sz. (2010). Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr*, 134. 211–233.

Tátrai Sz. (2011). *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Sz. (2013). Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar nyelv*, 109 (2). 197–204.

Tátrai Sz.–Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2008). *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Taylor, J. R. (1991). *Linguistic Categorization.* Oxford: Clarendon Press.

Telegdi Zs.–Szépe Gy. (szerk.) (1976). *A szöveg megközelítései.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tengelyi L. (1998). *Élettörténet és sorsesemény.* Budapest: Atlantisz.

Thorndyke, P. W. (1977): Cognitive structures in comprehension and memory of narrative discourse. *Cognitive Psychology*, 9. 77–110.

Tófalvy T. (2002). A múlt emlékezete és az emlékezet leírása avagy mit mondhatnak a kognitív tudományok az önéletrajzi kutatásoknak? *Helikon*, 3. 344–352.

Tolcsvai Nagy G. (1996). *A magyar nyelv stilisztikája.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy G. (1999). Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv*, 95. 154–166.
URL: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/99-2/tolcsvai.html>. (2018. nov. 20.)

Tolcsvai Nagy G. (2000). A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr*, 124. 494–500.

Tolcsvai Nagy G. (2001). *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy G. (2006a). Stilisztika. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (2006). *A magyar nyelv.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 149–174. URL: www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001536MagyarNyelv/ch22.html. (2019. aug. 10.)

Tolcsvai Nagy G. (2006b). A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2006). *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 64–90.

Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2006c). *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tolcsvai Nagy G. (2013). *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tomasello, M. (1999/2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

Wacha B. (1976). Az igeaspektusokról. *Magyar Nyelv*, 59–69.

Wacha I. (1988). Élőnyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak szintaktikai vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élőnyelvi felvételei alapján). In: Kontra M. (szerk.). *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 102–159.